

Міністерство освіти і науки України
Донецький національний університет
Кафедра української літератури і фольклористики

Мотря МИШАНИЧ

**ВСТУП ДО УКРАЇНСЬКОГО
НАРОДОЗНАВСТВА**

Навчально-методичний посібник

Рекомендовано Вченою радою філологічного факультету
Донецького національного університету
(протокол № 5 від 23 січня 2003 р.)

Донецький національний університет
Донецьк – 2003

У книзі вміщені основні теми з курсу „Вступ до українського народознавства”, методичні зауваження щодо їх трактування та матеріал, що допоможе з’ясувати основний зміст тієї чи іншої теми. Матеріал підібраний з різних, часто рідкісних джерел, служить лише орієнтиром для студента і не вичерпує всієї різноманітності трактувань теми. Для студентів, що побажають ширше досягнути українські народознавчі проблеми, в кінці кожної теми та в кінці книги подається список літератури.

У додатках вміщені цифрові статистичні дані про кількість українців в найбільших містах світу, про регіони компактного розселення українців за межами України, чисельність українців та осіб українського походження у країнах світу, кількість релігійних громад в Україні, контрольні питання для перевірки знань тощо.

Для студентів гуманітарних факультетів, учнів і вчителів шкіл, гімназій, ліцеїв.

Відповідальний редактор: доктор філологічних наук,
професор **Мишанич С.В.**

Рецензенти:

доктор філологічних наук, професор **Шумада Н.С.**

доктор філологічних наук, професор **Федоров В.В.**

ISBN 966-639-148-1

© Мишанич М.В., 2003

© Донецький національний університет, 2003

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

Народознавство – це сукупність наук про сучасне і минуле народу, його національний характер, психологію, географію, культурно-історичні, творчі традиції, звичаї та обряди, ремесла і промисли, це знання про населення країни, його трудову діяльність, культуру етнічні та інші особливості.

Методологічна концепція сучасного курсу українського народознавства ґрунтується на основних ідеях національної та загальнолюдської гуманістичної культури і моралі.

Наше народознавство склалося історично і має свої самобутні національні риси і водночас багато спільного з європейською та світовою цивілізацією. Настала та пора, коли необхідно відповідально поставитись до багатющої історичної, духовної, культурної спадщини українського народу. Настійним завданням в роботі з студентами є допомогти їм зорієнтуватися в автентичності явищ народно-традиційної культури і побуту, подати історичні і найновіші наукові версії їх походження і впливу на формування душі і буття українця. Адже активне повернення до традиційного, хоч і недостатньо відомого духовного пласту, призвело у деяких випадках до небажаного спрощення, неточності, а часом і вульгаризації оригінальних явищ.

Відомо, що кожен окупаційний режим з несамовитою люттю захарашував народні джерела. Та й сьогодні масовим тиражем друкується народознавча література із значними неточностями, а особливо з необґрунтованими підходами до концептуальних засад української етнології. Надто широкий спектр наукових версій щодо

походження і становлення українського народу, теорій походження українців тощо. Ще появляються твердження на зразок “Україна – багатонаціональна держава”, або, “народи України”, тоді як в Україні живе один народ і одна нація – українці. Називатися народом має право тільки кримсько-татарське населення Криму. До категорії “народ”, чи “нація” ніяк не можна віднести поляків, угорців, білорусів, росіян та інших, що мають свої етнічні території і держави. Такі “неточності” зрозумілі, адже етногенетична проблематика надовго була вкладена у прокрустове ложе, у якому поміщалися думки про можливі обрії нової спільності людей “радянський народ”. Вся наука, й етнографія зокрема, була взята під особливий державно-апаратний нагляд. Чи не тому колядки і щедрівки, що виникли ще в дохристиянські часи, піддані ідеологічно-атеїстичній анафемі.

Чимало некомпетентного, випадкового назбиралось і навколо проблеми етнографічного районування України. Навіть етнографи допускають змінювання термінів етнографічна і етнічна групи, забувають, що назви поліщуки, гуцули, лемки, бойки – не етнікони, а етніконіми (назви локальних груп). Недопустимим і помилковим є трактування їх субетносами.

Досить важко долаються матеріалістичні методологічні стереотипи при трактуванні етнографічних явищ. Вони присутні у народознавчих працях, які претендують на узагальнюючу оцінку. Ще й досі у деяких етнографічних дослідженнях Київська Русь виступає як колиска трьох братніх слов'янських народів, чим закладаються завідомо історично недостовірні передумови для наукових висновків.

Вихідними моментами при складанні програми стали такі положення:

1. Українське народознавство є основою формування в студентів патріотичних та інтернаціональних почуттів, гуманістичної моралі, естетичної культури, готовності до праці та захисту рідної землі.
2. Основним принципом вивчення народознавства є народність, науковість, системність, послідовність, усвідомленість, ініціатива і творчість студентів.

3. Як провідні фактори впливу виступають рідна мова, література, народна творчість, історія народу, народна етнічна педагогіка, родовід, родинна атрибутика, народні звичаї та обряди, символіка.
4. Теми: “Нація”, “Народ”, “Етнос”, розглядаються у філософсько-психологічній площині. Ґрунтовно вивчається питання етногенезу українців, міграцій і природного ареалу їх поширення, перебіг етнокультурних процесів в Україні і поза її межами, динаміка цих процесів під впливом різних соціокультурних і політичних факторів, прогнозування місця і ролі українства й української культури у майбутньому.
5. Основною формою народознавчої підготовки вважати опрацювання першоджерельних матеріалів (наукових праць), науководослідницьку роботу студентів (написання рефератів та курсових робіт), поглиблене вивчення народознавчого аспекту літературних творів.
6. Зважаючи на те, що курс українського народознавства охоплює широке коло питань, що стосуються матеріальної та духовної культури українців, курс складається з розділів, у кожному з яких згруповано певне коло питань: ”Етногенез і формування української народності і нації”, ”Українська державна територія й етнічні землі українців”, ”Антропологічні особливості українців”, ”Релігія в житті українського народу”, ”Народні знання”, ”Календарно-побутова обрядовість”, ”Сім'я та сімейний побут”, ”Громада і громадський побут”, ”Сільськогосподарська культура”, ”Промисли і ремесла”, ”Селянські поселення”, ”Український одяг”, ”Народна їжа і харчування”, ”Становлення освіти та книгодрукування”, ”Українська міфологія та народна символіка”, ”Народознавство в іменах” (народознавчий доробок М.Максимовича, П.Чубинського, М.Сумцова, М.Костомарова, Я.Новицького, І.Франка, Ф.Колесси, народознавчі студії Ф.Вовка, В.Гнатюка, М.Лисенка, М.Маркевича, Д.Яворницького, А.Кримського, В.Кравченка, І.Огієнка, латиномовна народна енциклопедія ХVІ ст. С.Ф.Кльоновича тощо).

1. ЕТНОГЕНЕЗ І ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОСТІ І НАЦІЇ

Наукові дослідження етногенезу (походження) українців. Основні концепції. Етногенетична концепція Михайла Грушевського. Формування України як моноетнічної держави.

Ключові поняття і терміни в теорії етносу. Наука має свій поняттєво-термінологічний апарат, і зрозуміло, що адекватне сприймання реально існуючих етнічних явищ, зафіксованих термінами та поняттями, може бути лише за умови чіткого тлумачення цих закодованих визначень. Потреба конкретизації понять потрібна через те, що багато з них переосмислюється самою наукою, особливо у випадках, коли вона формує іншу концепцію. Наукова визначеність термінів (неоднозначна для різних наукових шкіл) відшліфовувалася десятиліттями і продовжує уточнюватися.

Етнос. Вперше цей термін з'явився на рубежі ХУІІІ-ХІХ століття у зв'язку з формуванням етнографічної науки, спрямованої на вивчення народів. Сьогодні визначення поняття “етнос” – це усталена спільність людей, що історично склалася на певній території і позначена спільністю мови, культури, побуту, психічного складу, єдністю етнічної самосвідомості, зафіксованої у самоназві, а також усвідомленням єдності родового походження і водночас не схожістю на інші етноси. Це органічна соціальна система з чітко вираженою структурою, в основі якої лежить система міжпоколінної етнокультурної інформації, освяченої традиціями. Таке визначення етносу є загальноприйнятним для світової етнографічної науки. Починаючи від праць С.Рудницького і кінчаючи працями Л.Гумельова, етнос трактується як біогеографічна категорія. Він є елементом біосфери і несе в собі генетичний код того природного довкілля (середовища), у якому він започаткувався чи сформувався.

Етногенез – походження, виникнення і початки становлення певного народу. Проблема етногенезу складна. Зокрема, етногенез тісно

пов'язаний з антропогенезом, включає в себе також культуро- і психогенез.

Етнічність “ це сукупність суспільних відносин, котрі зв'язують особу як носія етнічних ознак з її етнічним середовищем, родичами, близькими і т.д.

Поняття національної (етнічної) меншини співвідносне до державотворчої нації, до національної більшості усєї держави, а не якоїсь її частини, навіть відносно автономної. Державна територія – чітко окреслена в просторі і визнана міжнародними угодами площа земної поверхні і земних надр під нею, а також дванадцятимильна (22,2 км.) зона морських вод і дна. До складу території держави належить і атмосферний простір – аеротериторія. Площа України – 603, 7 тис. км.кв.

Етнічна або національна територія означає землю, яку з найдавніших часів заселяє той чи інший народ, яку цей народ освоював, захищав, був і є її корінним жителем та господарем.

Під етнічною культурою прийнято розуміти успадкований комплекс соціальної практики та системи вірувань, традицій і звичаїв, що певним чином визначають спосіб життя етносу. Збереження етнокультурних традицій, і зокрема системи етнічних стереотипів, має непересічне значення, бо від цього залежить не лише доля етнічної культури, а значно більше: цілісність етносу, стабільність суспільства і навіть держави.

2. ВИТОКИ УКРАЇНСЬКОГО ЕТНОСУ

Визначальним показником часу зародження конкретного етносу з усіма його характерними ознаками, включаючи й мову, вважається *культурно-історична неперервність* його розвитку. Підкреслимо — саме *неперервність* етнокультурного розвитку, а не певний постійний набір етномовних ознак є визначальним елементом для будь-якого етносу. Адже етновизначальні риси матеріальної та духовної культур, а також мови народу протягом його тривалої історії можуть суттєво змінюватися — аж до невпізнанності.

Однак завдяки неперервності розвитку зберігається генетичний зв'язок між окремими фазами розвитку культури та мови даного етнічного організму протягом усього його життя (*Залізник Л.* Від склавинів до української нації. – К., 1997. – С. 66). Через це навіть відмінні етномовні ланки (наприклад, етномовні особливості південноруських племен VI—IX ст., населення первісної Русі в межах Київщини, Переяславщини й Чернігівщини, українців за часів Великого князівства Литовського й Гетьманщини) є складовими й невід'ємними частинами єдиного етномовного ланцюга — історії українського народу та його мови.

Як свідчать сучасні наукові дані, *етнографічні риси українців формувалися протягом багатьох віків* на найдавніших східнослов'янських територіях Наддніпрянщини, Полісся, Галичини та Прикарпаття серед корінного слов'янського населення цього ареалу, історія якого відзначається спадкоємністю, наступністю, відсутністю будь-яких глобальних природничих чи суспільних катаклізмів, які могли б зруйнувати безперервний історичний ланцюг етномовного і культурного розвитку наших предків. При цьому вони збагачувалися й досягненнями сусідніх неслов'янських племен, зокрема, як було вже сказано, засвоїли високу хліборобську культуру трипільців. Пізніше далекі предки антів входили у Скіфську федерацію (у VI—III ст. до н. е.) і зазнали відчутного впливу з боку іраномовних скіфських племен. Скіфські особливості глибоко проникали в матеріальну і духовну культури наддніпрянських слов'ян, передусім в ідеологію, релігійну та соціальну сфери, в ремесло, фольклор і мистецтво, а частково і в мову. Зокрема, від скіфів наші предки запозичили обряд тілопокладення померлих у ґрунтових ямах з насипанням над ними курганів (замість давнішого обряду кремації), культ верховного бога (ним став Перун), поклоніння річкам, вшанування берегинь і русалок, задобрювання упирів, навчилися отруювати стріли сильною отрутою. Скіфським впливом була зумовлена заміна в цих краях народного орнаменту з традиційними слов'янськими геометричними компонентами (кільцями, кружечками, ромбиками, квадратами, прямокутниками, трикутниками, хрестиками тощо), поширеного й нині в Західній Україні, на Поліссі та в Білорусі, орнаментом з відтворенням рослинного і, рідше, тваринного світу (так званий «скіфський звіриний стиль»). З цього часу на Середній Наддніпрянщині й далі на схід та південь у народному орнаменті стали переважати різні форми листя, квітів, півнів, зозулі, павичі, жар-птиці

тощо. Найяскравіше скіфський стиль орнаменту відбиває сучасний петриківський декоративний розпис (у с. Петриківка на Дніпропетровщині). Ще від скіфських часів іде й старовинний український звичай розмальовувати печі в хатах півниками та квітами. Скіфський вплив істотно позначився й на тогочасних південноруських діалектах, зокрема, спричинив спочатку фрикативну, а потім і гортанну вимову *h* замість вибухового *g*. Відомий український мовознавець О. Ткаченко у новаторській праці «Українська фонетика на історико-типологічному тлі» (Мовознавство, 1998, № 2—3) пов'язує із прямим чи опосередкованим впливом скіфоаланської мови виникнення чотирьох фонетичних рис, властивих тільки для української мови: а) сильний ікавізм [тобто наявність голосного і на місці колишнього *Ъ* (*дід, ліс, літо, сіно*) та в новозакритих складах типу *віз, кінь, стил, сім, осінь*]; б) наявність української фонемі [и]; в) збереження м'якого, зокрема й кінцевого [ц'], пов'язаного з праслов'янським [с'] і втраченого в усіх інших слов'янських мовах; г) твердість приголосного перед *e* (із сильного *ь*) при м'якості кінцевого приголосного перед занепалим слабким *ь* [укр. *день* (*den'*) або рос. *день* (*d'en'*), польськ. *dzień*, або чеськ. *den*, болгар. *ден* (*den*) тощо].

Уже з самого початку н. е. (від племен зарубинецької культури) на Наддніпрянщині в ареалі від сучасного Києва до Канева простежуються місцеві етнографічні риси, які згодом стали характерними ознаками української побутової культури (зокрема, традиція білити житла зсередини і ззовні вапном або крейдою, розмальовувати піч квітами і птахами, робити призьбу й оздоблювати її червоною глиною тощо). Однак науково доведена й підтверджена археологічними матеріалами неперервність розвитку матеріальної культури на українських землях простежується лише від VI ст. н. е., тобто за останні 1500 років. Археологи чітко засвідчують безперервний розвиток протягом цього часу традицій виготовлення посуду і спорудження житлових будівель на Середній Наддніпрянщині й Верхній Наддністрянщині, на Волині та в Галичині. Усе це є вагомою й цілком достатньою підставою для того, щоб історію українців як окремого етносу починати, услід за М. Грушевським і багатьма іншими істориками, від середини I тис. н. е., тобто безпосередньо від розпаду праслов'янської етномовної спільності. З цього часу на українських етнічних землях між київською Наддніпрянщиною, східними Карпатами та Прип'яттю протягом 1500 років розвивався один етнос, який від часів пізньо-

го середньовіччя має назву українського. (Залізник Л. Від склавинів до української нації. “ С. 67).

Формування українського етносу саме від середини I тис. н. е. співвідноситься із загальними закономірностями етногенетичного процесу в тогочасній Європі. Як відзначають дослідники, саме з середини I тис. н. е., тобто після Великого переселення народів і падіння в 476 р. Західної Римської імперії, коли суспільно-політична ситуація в Європі стабілізувалася, «простежується безперервний розвиток не тільки українців, а й інших народів, розташованих у зоні безпосереднього впливу Римської імперії, — французів, іспанців, англійців, німців, румунів, чехів, поляків” (Залізник Л. Від склавинів до української нації. “ С. 63-64). Отже, самостійна історія українців розпочалася синхронно із зародженням, із формуванням інших європейських етносів. Виникнення мови окремого етносу відбувається разом із формуванням самого етносу — часто задовго до появи в нього писемності й державності. Так було і в історії українців.

3. ТЕОРІЇ ПОХОДЖЕННЯ УКРАЇНЦІВ

Трипільсько-арійську версію походження українців нині наполегливо поширюють деякі автори багатьох публіцистичних статей.

Щоб довести зв'язок українців з давніми аріями (оріями), нині дехто покликається на працю польського мовознавця, викладача Одеської гімназії кінця XIX ст. М. Красуського «Древность малороссийского языка», опубліковану в Одесі 1880 р., а в наш час передруковану в часописі «Індо-Європа» і в перекладі українською мовою — в часописі «Дніпро» (1991 р., № 10). У цій праці її автор заявляє, що «малоросійська мова не тільки старша від усіх слов'янських, не виключаючи так званої старослов'янської [мови], але й від санскриту, грецької, латинської та інших мов». При цьому М. Красуський наводить низку слів, подібних за звучанням та значенням в українській мові і в санскриті. Та й сучасні часописи друкують або готують до друку українсько-санскритський, українсько-етруський, українсько-латинський лексикони тотожностей, що, на думку

їхніх авторів, мають засвідчити принаймні синхронність виникнення цих мов.

Справді, це сприймається ефектно й робить відповідне враження на читача, проте нічого сенсаційного в цьому немає. Адже й українська мова, і санскрит, і латина, і старогрецька мова — усі вони *індоєвропейські*, тобто члени однієї мовної сім'ї з багатьма спільними або подібними фонетичними, граматичними і найбільше — лексичними особливостями. Отже, наведені М. Красуським і деякими сучасними авторами лексичні паралелі цілком закономірні. З не меншим успіхом можна знайти цілий лексикон відповідностей між санскритом і, наприклад, болгарською, німецькою, англійською, румунською чи будь-якою іншою індоєвропейською мовою. Особливо багато таких відповідностей між усіма слов'янськими мовами, бо вони вийшли зі спільного праслов'янського кореня. Що ж до самої праці М. Красуського, слід сказати, що поряд з деякими цікавими спостереженнями і слухними зауваженнями у ній навіть нефахівцеві впадає в око наївність і недостатня компетентність її автора, бо майже вся його аргументація взята з арсеналу не лінгвістики, а так званої «народної етимології», де вважається нормальним порівнювати випадково подібні за звучанням, але абсолютно різні за значенням слова в українській та якійсь іншій давній мові й на цій підставі встановлювати вік української мови.

Племена з найрозвинутішою *трипільською культурою* (назва походить від с. Трипілья Обухівського району Київської області, де в 1896 р. уперше були виявлені рештки цієї культури) в період її розквіту займали більшу частину Правобережжя сучасної України. Як вважають дослідники, трипільське населення налічувало приблизно 1 млн. осіб.

Трипільці не були автохтонними племенами. Вони прийшли з південного сходу — з басейнів Серету та Пруту. Перші поселення трипільців з'явилися наприкінці V — на початку IV тис. до н. е. на Дністрі та в Прикарпатті. Лише згодом їхня територія збільшилася в декілька разів. Так, від середини IV тис. до н. е. внаслідок значного зростання населення трипільці заселили лісове Надбужжя, а ще через 400—500 років — Наддніпрянщину в межах Київ — Канів. Згодом вони освоїли невелику частину північної Київщини і Дніпровського Лівобережжя.

На Наддніпрянщині трипільці зіткнулися з численними, переважно мисливсько-рибальськими племенами дніпро-донецької культури, що спричинило змішування населення і культурні взаємовпливи, які тривали протягом усього III тис. до н. е. Ці взаємовпливи позначилися як на трипільській, так і на дніпро-донецькій культурах в ареалі. Середньої Наддніпрянщини, хоч загалом обидві культури й далі залишалися автономними.

Основними заняттями трипільських племен були *хліборобство і присадибне тваринництво*. Трипільці обробляли землю первісним ралом поблизу своїх поселень і засівали її пшеницею, ячменем, просом, житом, бобовими культурами та льоном — тобто майже всіма культурними злаками. Урожай збирали за допомогою крем'яних серпів, зерно подрібнювали в кам'яних зернотерках. Розводили велику рогату худобу, кіз, овець, свиней, коней, собак. Завдяки вівчарству мали вовну для одягу та різноманітних побутових речей, а велику рогату худобу, крім їжі, використовували на сільськогосподарських роботах і для перевезення вантажів. Певне місце в господарюванні ранньотрипільського населення займало рибальство та мисливство (полювання на благородного оленя, косулю, кабана, ведмедя, лисицю, бобра, зайця, білку і птахів).

Житла трипільських племен були дво- і трикімнатні, наземні, глиняні, на дерев'яному каркасі, з глинобитною піччю. Деякі трипільські племена будували інший тип житла — заглиблені напівземлянки. У кожному житлі мешкало по 2—3 споріднені сім'ї.

Трипільське населення виготовляло різноманітні *знаряддя праці* (для обробки дерева — сокири, долота, тесла, свердла, скобелі), кам'яні серпи, зброю і предмети домашнього вжитку переважно з каменю й кременю, рідше — з кісті, рога, дерева й глини. Але все частіше з'являлися привозні вироби з міді — шила, рибальські гачки й різноманітні прикраси. Деякі вироби (здебільшого прикраси) трипільці одержували через обмін з Кавказу й Балкан. Досить розвинутим було *ткацтво*. Великих успіхів трипільці досягли в *гончарному ремеслі*, яким займалися професійні майстри. Саме за досконалим і багатим орнаментованим глиняним посудом археологи пізнають трипільські поселення. Лінійний та спіральний орнаменти червоного, чорного, коричневого та білого кольорів вкривав жовту поверхню столового посуду на Наддністріянщині, а різноманітна кераміка в інших ареалах трипільської культури прикрашалася, крім багатого орнаменту, ще й зображеннями людей, тварин і цілими сюжетними сценами. Трипільці

мали складні *ідеологічні уявлення* хліборобського спрямування: визнавали культ родючості й поклонялися відповідній богині, виконували релігійні обряди під час зимово-весняних хліборобських свят, шанували богів грому, сонця, неба, вітру тощо.

Трипільське суспільство досягло такого рівня соціально-економічного розвитку, що майже впритул підійшло до виникнення міст і запровадження писемності, тобто стояло на порозі цивілізації. Однак зміна клімату (зростання його посушливості) й поширення степів остаточно підірвали й без того неефективну економіку трипільців з її екстенсивною перелоговою системою орного землеробства. Наприкінці III тис. до н. е. трипільська культура зникла.

Перший дослідник трипільської культури київський археолог В. Хвойка (1850—1914) вважав трипільців предками слов'ян. Він виходив з того, що хліборобсько-скотарські племена заселяли споконвічно слов'янські землі між Дністром і Дніпром, і в їхньому побуті, заняттях, віруваннях спостерігається чимало рис, спільних з етнографічними ознаками пізніх безсумнівно слов'янських племен на цих самих територіях. Ця версія захопила багатьох сучасників В. Хвойки. Справді, якщо на Давньому Сході в V—IV ст. до н. е. існували високорозвинуті ранні цивілізації, то чому подібної культури не могли мати й наші далекі предки на Наддніпрянщині в IV—III тис. до н. е.? Та наступне поглиблене вивчення трипільської культури не дало підстав виводити не тільки українців, але й узагалі ранніх слов'ян від трипільців. Встановлено, що витоки цієї культури ведуть до Нижньої Наддунайщини, на Балкани і далі — в країни Близького Сходу. Антропологи, дослідивши рештки трипільських поховань, дійшли висновку, що трипільці належали до східно-середземноморського («вірменоїдного») антропологічного типу, відмінного від слов'янського.

Отже, трипільці *не були безпосередніми предками українців*. Але високорозвинута трипільська культура відіграла велику роль в історії Середньої Наддніпрянщини — піднесла її господарський і культурний рівень і заклала міцний фундамент для високого культурного розвитку наступних етноплемінних утворень цього регіону, зокрема й ранніх східнослов'янських племен, серед яких були й предки українців.

Крім трипільсько-арійської версії походження українців, серед деяких аматорів нашої старовини поширилася також думка про те,

що українці походять нібито від давніх племен — *укрів* чи *укранів*, хоч археологія не знає ні таких племен, ні жодних речових доказів (решток матеріальної культури), що вони колись існували.

Усі ці й подібні версії — це типовий приклад аматорської історичної міфотворчості, породженої зрозумілим і потрібним патріотизмом та недовірою до офіційної радянської науки з її фальсифікацією етногенетичних проблем східнослов'янських народів. Разом з тим різноманітні міфи про походження українців відбивають і недостатній професійний рівень та низьку обізнаність міфотворців із загальними закономірностями історичного розвитку. Як слушно зазначив Л. Залізник, серед найпоширеніших помилок при визначенні часу появи українського етносу є невміння розмежувати конкретний етнічний організм із його прашурами.

«Дехто з істориків-аматорів, знайшовши той чи інший елемент українського національного комплексу в глибокій давнині (плахту в Шумері, мазанку в трипільській культурі, оселедець у хетів Анатолії тощо), поспіхом проголошує вищезгадані народи українцями... Так, прашурами українців різною мірою були численні народи минулого (зарубинецькі племена, сармати, скіфи, киммерійці, праарійці та багато інших). Від них український народ успадкував певні культурні надбання». Однак «не можна плутати час зародження українського народу з появою його далеких і непрямих прашурів (наприклад, трипільців чи арійців). Незважаючи на певний спадок останніх у культурі українців, як і багатьох інших народів, згадані народи далекого минулого були окремими етнічними організаціями з власною неповторною й окремою від українців історією. Між ними й українським етносом відсутня безперервність етноісторичного розвитку, що не дає підстави вважати ці спільноти єдиним етнічним цілим» (*Залізник Л.* Від склавинів до української нації. — С. 64—65).

Встановлення віку будь-якого суспільно-історичного явища (держави, народу, міста, культурно-історичного регіону, мови) науковими методами (історії чи археології) передбачає необхідність довести *безперервність його життя* від припущеного часу його виникнення. Безперервність культурно-історичного розвитку суспільства на українських теренах з деякою гіпотетичністю можна простежити *від середини II тис. до н. е.*, тобто від періоду появи на наших землях *слов'ян*, що на той час уже сформувалися як окремий індоєвропейський етнос.

Питання *етнічної належності* Київської Русі давно викликає запеклі суперечки й стало не тільки науковою, але й політичною проблемою. Історики царської Росії твердили, що державу Русь заснували росіяни. Вони нібито були найдавнішим слов'янським етносом, а українці й білоруси, за цією логікою, відгалузилися від росіян пізніше. Ще в «Синописі» І.Гізеля (вийшов друком 1674 р. у Києво-Печерській лаврі й видавався близько 30 разів, останнє видання — 1836 р.), який аж до початку ХІХ ст. був у Російській імперії основним підручником з історії, Київську Русь проголосили першим етапом російської державності. Першою російською державою вважав Київську Русь і відомий російський історик М. Карамзін (1776—1826), який у 12-томній «Истории государства Росейского» (1816—1829 рр.) назвав княжий Київ «*матерью городов русских*», розуміючи це як «російських».

Концепцію М.Карамзіна продовжив у середині ХІХ ст. російський історик і журналіст за фахом академік М.Погодін (1800—1875). Він стверджував, що в давньому Києві й на Київщині в часи заснування руської державності і до монголо-татарської навали 1240 р. жили росіяни та їхні предки. Після завоювання Київщини монголо-татарами росіяни нібито емігрували на Середню Оку й Верхню Волгу, а на спустошену Київщину прийшли з Прикарпаття українці не раніше кінця ХV ст. Цю антинаукову концепцію аргументовано спростував відразу ж після її появи український філолог, історик і фольклорист М.Максимович (1804—1873), а згодом — всесвітньо відомий філолог А.Кримський (1871—1941). Нині її намагаються реанімувати деякі політичні кола в Росії та окремі шовіністичні представники російської національної меншини в Україні. Але на тлі новітніх досягнень мовознавства, археології, антропології, історії такі спроби сприймаються як наукове невігластво або політичне шарлатанство.

За часів СРСР великодержавницьку й відверто шовіністичну гіпотезу М.Погодіна радянські ідеологи дещо пом'якшили, вигадавши концепцію окремого давньоруського етносу — давньоруської народності, яка нібито стала етнічною основою росіян, українців та білорусів, про що детальніше йтиметься далі.

На противагу цьому, ще з кінця ХVІІІ ст., починаючи від невідомого автора «Історії русів», патріотично налаштовані українські вчені вважали і вважають, що державу Русь *утворили українці*, а Київ споконвічно був українським містом. Хто ж має рацію?

Щоб знайти правильну відповідь на це запитання, слід відмовитися від емоцій, конструювання заполітизованих ідеологічних схем і спиратися виключно на історичні факти.

Історична закономірність утворення політичних об'єднань — держав (і національних, кордони яких в основному збігаються з межами відповідних етнічних територій, і імперій, до яких входять різні народи) полягає в тому, що *започатковує їх один конкретний етнос*, якому й належить ця держава, незважаючи на можливі розширення її території в майбутньому за рахунок земель інших етносів. Так було не тільки з національними державами (Францією, Німеччиною, Чехією та ін.), але й зі світовими імперіями (наприклад, Візантійською, Османською, Російською, де державотворчими етносами були відповідно греки, турки, росіяни). Стосовно етнічної належності давньої Русі увагу неупередженого дослідника має привернути насамперед те, що *ця держава спочатку охоплювала лише землі на Середній Наддніпрянщині*, тобто вона не виходила за межі території, на якій жили протоукраїнці. Пізніша українська культура (часів Козаччини, Гетьманщини і сучасних українців) сформувалася на культурних традиціях південно-руських (тобто протоукраїнських) літописних племен (полян, деревлян, волинян, сіверян, уличів, тиверців, білих хорватів) і Київської Русі. Наприклад, *традиційне вбрання українських селянок* — довга вишита або мережана сорочка, спеціального крою плахта, намітка (у дівчат — вінець), постолі — *бере початок ще від одягу племінних об'єднань VIII ст., зберігалося в побуті сільського населення Київської Русі й наступних епох і майже в незмінному вигляді дійшло аж до XX ст.* (Ніколаєва Т., Щербій Є. Народний одяг // Культура і побут населення України. — К., 1991. — С. 59, 99). Так само чоловіче вбрання X ст. було вже таке, як і в українців пізнього середньовіччя. Русини носили білі сорочки, кожуки, свити, опанчі. Зовнішній вигляд київського князя Святослава Ігоровича (942—972), описаний візантійським письменником другої половини X ст. Левом Дияконом (біла сорочка, голена борода, довгі вуса, оселедець, сережка у вусі), майже не відрізняється від пізнішого запорозького козака. Та й саме козацтво як суспільна верства захисників своєї вітчизни почало формуватися ще в Київській Русі: це й богатирські застави на межі з ворожим Степом, і конкретні богатирі з билин київського циклу, й озброєні дружини київських князів, і вільні ватаги вояків (бродники та берладники), які, крім війни зі степовиками, торгували, мали мисливські й рибні промисли в заплавах Дніпра та його приток. Дослідники вважають таких вояків прашурами Козаків. (*Залізник Л. Від склавинів до*

української нації. — С. 133—134). Адже *козацтво продовжило військові традиції київських князів*, у яких уже були культ меча, коня і шаблі, малинові стяги, вшанування верховних покровителів — святого Юрія, Святої Покрови тощо. Навіть українські кобзарі пізнього середньовіччя мали своїх попередників у Київській Русі — таких, як віщий співець Боян і йому подібних. Козацькі думи за структурою, формою і змістом дуже схожі з київськими богатирськими билинами та дружинним епосом, від якого до нас дійшло лише «Слово про Ігорів похід». У ньому дуже багато поезії, притаманної українському фольклору.

«Слово про Ігорів похід» є *суто українським* не тільки через те, що воно було створене на українській території, і події, змальовані в ньому, відбуваються на батьківщині українців далеко від російських земель, але й за його духом, художньо-образною системою, мовностилістичними засобами, світосприйняттям і способом мислення його автора. Цей поетичний шедевр не можна, услід за російськими дослідниками, проголошувати найдавнішим твором російської літератури ще й тому, що під час невдалого походу на половців 1185 р. південних русинів (тобто українців) на чолі з новгород-сіверським князем Ігорем Святославичем російська Суздальщина була найближчим союзником половців у боротьбі з Києвом. Отже, суздальці по суті опинилися у ворожому таборі й не могли не тільки оспівувати військовий антиполовецький похід, але навіть і взяти в ньому участь (Залізник Л. Від склавинів до української нації. — С. 124).

Аналізуючи «Слово про Ігорів похід», відомий російський критик ХІХ ст. В.Белінський відзначав, що воно «носить на собі відбиток поетичного й людського духу Південної Русі, який ще не знав варварського ярма татарщини і був чужий грубості й дикості Північної Русі... Є щось тепле, благородне й людське у взаємних стосунках дійових осіб цієї поеми. Усе це, повторюємо, відгукується Південною Руссю, де й нині ще так багато людського і благородного в родинному побуті, де стосунки статей ґрунтуються на коханні, а жінки користуються правами своєї статі. Усе це протилежне Північній Русі, де родинні стосунки грубі, жінка — домашня худобина, а кохання зовсім стороння справа при шлюбах: порівняйте побут малоросійських мужиків з побутом російських мужиків; міщан, купців, а частково й інших станів, і ви переконаєтеся в справедливості нашого висновку про південне походження «Слова про Ігорів похід».

Не можна не помітити чогось спільного між «Словом про Ігорів похід» і козацькими малоросійськими піснями» (*Белінский В. Г.*

Сочинения / Изд. Ф. Павленкова. — Т. 2. — СПб, 1902. — С. 359.
Див. також: *Белинский В. Г.* Полное собрание сочинений. — Т. 5. — М., 1954. — С. 332—333, 348—349).

Таким чином, *матеріальна і духовна культури пізнішої України виросли безпосередньо з культури праукраїнських союзів племен і Київської Русі*. Українська людність XVI—XVIII ст. усвідомлювала себе прямим нащадком Київської Русі. Цю безпосередність історичної свідомості не перервали ні монголо-татарська навала, ні бездержавність українського етносу в XIV—XVI ст. З іншого боку, матеріальна культура (кераміка, житлобудівництво, традиційний одяг, прикраси тощо) прабілорусів та праросіян XI—XIII ст. значно відрізнялася від культури праукраїнців. Це пояснюється тим, що прабілоруси і праросіяни формувалися далеко від Середньої Наддніпрянщини — політичного й культурного осередку Русі — й зазнали впливу культур місцевих балтських та фіно-угорських культурних традицій. Наприклад, росіяни запозичили з фінської традиційної культури популярні й донині пельмені, личаки («лапти»), чоловічу сорочку-косоворотку, жіночий кокошник, російську «баню», матрешку, казки про ведмедя (священну тварину фінів) — «косолапого Мишку», які відбивають давній культ ведмедя в росіян (образ «Русского Медведя» — народного етнічного символу Росії, на відміну від пізнішого імперського двоголового орла, запозиченого після падіння Константинополя в 1453 р. й одруження московського князя Івана III з племінницею останнього грецького імператора Софією Палеолог, завдяки якій візантійський двоголовий орел став державним гербом Московщини). Крім цього, впливом фінського субстрату дослідники пояснюють також чимало специфічних особливостей російської мови, таких як: наявність акання й редукції голосних в усному мовленні, парні слова типу *стежки-дорожки, руки-ноги, жив-здоров, такой-сякой, нежданно-негаданно, есть-пить* та ін., мовний зворот *у меня есть* (замість більш характерного для слов'янських мов звороту *я маю*), фразеологічні вирази *жил-был, житье-бытье, жить-поживать, как можется?, как живет-может?*, запозичені з фінських мов лексеми *ковьять, колеть (околеть), Москва* та ін.

Звичайно, не можна заперечити того факту, що культура Київської Русі стала важливим підґрунтям матеріальної й духовної культур російського та білоруського народів. Однак якщо українці були прямими нащадками людності Києва, Галича, Чернігова, Переяслава та інших протоукраїнських територій, то російські й білоруські етнічні

особливості були продуктом їхнього саморозвитку в умовах власних етнічних територій далеко за межами первісної Русі.

Усі наведені факти (а їх можна знайти значно більше) дають підстави вважати, що *Київська Русь виникла як рання українська держава*. Лише значно пізніше вона стала величезною й типовою середньовічною імперією від Сяну до Волги, але її *державотворчим і консолідуючим етносом були південні русини, тобто праукраїнці*. В умовах спільної держави, цілком природно, відбувалися помітне руйнування племінної замкнутості, зближення і консолідація різних племен і народів. Проте ступінь цієї консолідації та її наслідки і досі викликають жваві дискусії.

4. ПОЧАТКИ УКРАЇНСЬКО-РУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Грецькі колонії. Поки український нарід виступив як самостійний чинник історії, у південній Україні існували державні організації інших народів. Від VIII ст. перед нашою ерою, на узбережжі Чорного і Озівського морів осіли численні грецькі колонії, засновані головно з малоазійського Мілету: Тіра, Ольбія, Херсонес, Теодосія, Пантікалея, Фанагорія, Танаїс та ін. Це були сильні фортеці, кам'яними мурами забезпечені від нападів варварських племен, живі центри господарського життя. Греки намагалися використати природні багатства країни, зорганізували широку рибну промисловість, заходилися розводити хліборобство і виноградарство, дбали про годівлю худоби, але найбільшу увагу звертали на торгівлю з сусідніми племенами і на вивіз місцевих продуктів до Греції. Збіжжя, худоба, риба, шкіри, мед, віск, сіль, лікувальні рослини — це були головні предмети експорту з українських земель. Про розміри торгівлі свідчить те, що за часів Демостена до атенської пристані Пірею привожено з чорноморських країн до 200 000 центнерів збіжжя річно, а деколи цей привіз збільшувався вп'ятеро. З Греції до чорноморських міст довозили оливу, вино, посуд, одяг, зброю, різномодні прикраси тощо.

Грецькі колонії не творили одної держави, а кожне місто було окремою республікою, з демократичним ладом, але фактично під

проводом багатіїв — купців і промисловців. Тільки міста над Озівським морем у V ст. до Христа зорганізувалися в Боспорську державу, під проводом династії Спартоکیدів. В 107 р. до нової ери ця держава прийшла під владу царя Понту, Мітрідата Евпатора, що намагався створити з чорноморських країн одну могутню державу, яка мала б стати базою для боротьби з Римом. Але чорноморські греки не виявили зрозуміння для його планів, і цей «другий Ганнібал» упав у боротьбі, а чорноморські колонії перейшли під владу Риму.

Пізніше, у хуртовині переселення народів, грецькі міста були знищені, і тільки Крим залишився в руках Візантії.

Історичне значення грецьких колоній є в тому, що це були перші зорганізовані міста на території України, перші центри торгівлі і культури, що мали великий вплив на сусідні племена — і в тому, що вони зорганізували мореплавство і торгівлю на Чорному морі і відкрили Україні шлях до зв'язків з південними, культурними народами. Але на тому їх роль кінчається. Ані грецьких міст, ані Боспорської держави не можна вважати представниками української державності, хоч вони й діяли в Україні. Навіть Мітрідат не ставив собі мети зорганізувати місцеві племена до самостійного життя. Для грецьких колоністів «варвари» були тільки предметом експлуатації — греки винищували місцеве населення не тільки економічно, але навіть фізичне, тисячами вивозячи «варварських» рабів на міжнародні торговіці. Грецькі колонії — так само, як пізніше візантійські міста в Криму — не зжилися з Україною, репрезентували тут чужі інтереси і стремління. Цю негативну роль греків розуміли добре творці Київської держави і вперто намагалися взяти грецькі колонії під свою владу.

Скити. Степова смуга України, на північ від Чорного моря, була з давніх часів рухливим шляхом, яким проходили різні племена, що з них найдавніше відомим є кімерійці (незнаного походження). Від VII ст. до н. е. жили в українських степах іранські племена, — спершу скити, пізніше сармати, алани, роксолани та ін. Це були племена з різною культурою; найбільше жили з ловецтва і скотарства, але деякі з них вели хліборобство і навіть продукували збіжжя на продаж, як скити-«хлібороби» над Дніпром і «орачі» над Бугом. В VI—V ст. до Христа скити творили велику державу від Дністра до Дону; на чолі стояла орда «царських» скитів, під проводом деспотичних царів, що мали

зорганізовані значні військові сили і тримали під своєю владою інші племена. В 513 р. до Христа перський цар Дарій виправився походом від Дунаю проти скитів, але не зміг опанувати широких степових просторів. Іранці жили у близькому сусідстві зі слов'янами і мали деякий вплив на слов'янську культуру, але не такий вирішальний, як це проголошували деякі ентузіасти іранства (о. Ксенофонт Сосенко). Не виключене, що деякі слов'янські племена були навіть під владою скитів. Але скитська держава, зорганізована на орієнтально-деспотичний лад, не залишила ніяких організаційних традицій в Україні. В часі великого переселення народів іранці розминулися серед інших племен; останки їх — це кавказькі осетини.

Готи. В II—IV ст. у південній Україні проживали германські готи, що примандрували з-над Балтицького (Балтійського) моря. Готи засвоїли собі скитсько-сарматську та гелленську культуру і розвинули свої окремі культурні форми. Вони прийняли християнство, витворили свій руничний алфавет і почали своє письменство (переклад Біблії). З України готи піднімали походи на Балканський півострів і Малу Азію, причому користувалися флотом завойованих народів. Готська держава дійшла до значної сили за короля Германаріха, що мав за столицю «Дніпрове місто» — але здогад, що це був Київ, потребує ще потвердження. Готи мали великий вплив на слов'ян, особливо в ділянці військової техніки і організації: про це свідчать такі слова, як меч, шолом, князь, перейняті слов'янами з готської мови. Держава готів упала під ударом гунів 375 р.; готи великою масою перейшли в наддунайські землі, і тільки невеликі останки їх залишилися в Криму.

Так змінюлася черга стародавніх народів у південній Україні. Греки, іранці, готи — всі ті племена спричинилися до загосподарювання і організації України, але всі вони були примушені зійти з небезпечного терену під ударами дикої Азії. Місце їх зайняли врешті слов'яни, українці.

Переселення слов'ян. Зі своєї прабатьківщини предки українців рушили в IV ст. на південь. Про причини переселення можна висловити тільки загальні здогади. Можливо, що головним приводом було велике згущення слов'янської людності на тісній території: старовинні письменники раз-у-раз говорять про «незчисленні» маси слов'ян. У зв'язку з тим виринули економічні переміни, що примусили частину населення шукати нових осель. Може мав вплив і рух

сусідніх народів, з одного боку — германців, з другого — турецьких орд. Коли готи відступили під напором гунів, коли й самі гунни пішли на захід, тоді відкрився для наших предків вільний шлях до Чорного моря.

Поява слов'ян в історії не була спокійним поселенням нового народу, що приставав до інших осілих сусідів, — слов'яни вдерлися в історію як нарід завойовників її здобувців. З своєї прабатьківщини вони рушили бурхливим потоком на південь, передерлися через відвічні пущі, перейшли через багна і дряговини, мостили шляхи через широкі ріки, прямували бездорожним степами — немов нестримна повінь, займали все дальші простори, руйнували всі перешкоди, ішли все далі, все вперед. Це був здоровий, молодий нарід, повний первісної сили і невичерпаної енергії. «Виступаючи в бій, ідуть здебільшого на ворогів піші, маючи в руках невеликі щити і списи, а панцирів не одягають; деякі не мають ані сорочки, ані опанчі, а тільки в коротких штанях стають до бою з ворогами. Виглядом вони також не різняться між собою — всі вони високі і незвичайно міцні» (Йордан). У поході на південь слов'яни ішли широким фронтом: в центрі дійшли до Чорного моря, одним крилом загорнули Балкани, другим досягнули до Каспію і навіть до Малої Азії. У своїх мандрівках, що тривали не одне сторіччя, вони вступали в боротьбу з різними народами, які перепиняли їх шлях — з готами, гунами, болгарами, греками, аварами, арабами, — всюди здобуваючи славу грізного ворога. Навіть могутня Візантія не могла затримати «незліченних» слов'янських полчищ і безрадно дивилася на те, як провінція за провінцією приходила під владу слов'ян, як слов'яни заливали Чорноморщину, наддунайські країни, балканські землі. «Зіслов'янилася вся земля наша і стала варварською», — писав імператор Константин Порфирородний.

Держава антів. У V—VI ст. предки українського народу займали вже майже цілу територію України, від пуц Полісся по Чорне море і від Карпат по Дін. Вони виступають як окрема слов'янська група під іменем антів. Історик Йордан оповідає, що великий нарід венетів, тобто слов'ян, ділиться на дві частини — словенів на заході і антів на сході. «Анти, найхоробріші між ними, живуть над луком Чорного моря, від Дністра аж до Дніпра, а ці ріки віддалені одна від одної на багато днів ходу». Назва антів дотепер не в'яснена; може, це ім'я одного племені, що створило державу, і надало назву цілому народові.

Громадський лад антів — так само, як усіх слов'ян — греки називали демократією. «Слов'янами і антами не править один муж, але здавна живуть вони громадським правлінням, і так усі справи, добрі чи лихі, вирішують спільно» (Прокопій). Але це не була демократія грецького типу. Дійсну владу мали талановиті полководці чи князі, яких авторитет визнавав увесь нарід. Таким вождем був князь Бож, що в 380-их роках вів боротьбу проти остроготів, що напали на землю антів; у перших боях він переміг ворога, але пізніше попав у полон з синами і 70 старшинами і загинув жорстокою смертю. В 550-их роках великий вплив серед антів мав Мезамир, що визначився у боротьбі з аварами. Ці князі мали при собі раду племінних старшин, а у важливіших справах скликали віче всіх антів.

Анти здобули собі голосне ім'я своїми походами на Візантію, які вели спільно з іншими слов'янами. Це була остання хвиля слов'янської експансії на південь. У цих наскоках анти виступали як самостійна група, так що Візантія звернула на них особливу увагу і посольствами та дарунками намагалася приєднати собі їх приязнь. І справді, деколи анти виступали як «союзники ромейв», і антські полки разом з візантійськими ішли проти турецьких орд — болгарів і аварів. Саме тоді Україна вперше виступила у фронті західних народів проти Азії. Хороброго Мезамира авари захопили зрадою і вбили.

Про територію держави антів не знаємо нічого певного. Де була її столиця, куди йшли життєві артерії її розвитку? Правдоподібно, що головний державний центр був на морському побережжі, «над луком Чорного моря»; може анти використали давні грецькі колонії, бо, наприклад, Ольбія ще тоді існувала як торговий осередок. Може, торгове значення мало вже й Олешя, недалеко від теперішнього Херсона, яке пізніше стає важливим комунікаційним пунктом на Дніпровому шляху. Слов'янські назви Білобережжя на низу Дніпра і Лукомор'я на морському побережжі свідчать про густу українську людність в тих місцях. Держава антів стала осередком, в якому зіслов'янцилися різні племена, що проживали здавна у південній Україні і перше мали тут панівну роль — іранці, готи, греки: знищені хвилями переселення народів, вони могли знайти захист під владою антів. Як далеко на північ сягали впливи антської держави, це також невідоме. Особливо інтересно було б знати, яку роль мав Київ, який тоді вже існував, — археологи на терені Києва віднаходять пам'ятки антської культури.

Держава антів протривала три століття, від кінця IV і до початку VII ст. Довготривалість її, розмах експансії, колонізаційні успіхи, участь у політиці Візантії — все вказує, що це була державна організація далеко могутніша, аніж про неї можемо мати уявлення з випадкових і неповних звісток літописців. В історії України вона має важливе значення: український нарід уперше знайшов вислів для своєї державної творчості, зорганізував державу на великій частині своєї території і опер її об море. Те, що держава антів лежала «над луком Чорного моря», мало особливу вагу для майбутнього України: проблема опанування і моря, і морської експансії стала на першому місці серед проблем українського життя і політики.

Азійські орди. Здобутки, що їх досягнули наші предки в перших століттях свого державного життя, були знищені навалюю азійських орд. Гуни, авари, болгари, мадяри, печеніги — це та черга лиховісних степовиків, що все новими хмарами тягнули з Азії в Україну і нищили свіжозасаджене життя. Причиною того наступу азійських племен був зріст і згущення населення, що мусило шукати собі нових теренів для життя; талановиті організатори творили з тих мас великі завойовницькі армії. Кріпкі, молоком і м'ясом відживлені кочовики, під деспотичною владою своїх ханів, як буря, спадали на європейські народи і розбивали їх, поки вони встигли стати до оборони. З острахом зустріла Європа появу варварів. «Гуни — нарід безмилосердний понад усяку жорстокість. Кого війною не покопали, тому жакливим лицем своїм наганяли страху і примушували втікати, бо лице їх було страшне — чорне, безформна якась галушка, а не лице, з якимись крапками замість очей... На зріст малі, але меткі і зручні в руках, добрі вершники, широкі у плечах, дотепні до стріл і лука, шиями міцні і завжди з гордості кирпу гнуть, — хоч на людей подобають, живуть у звірячій жорстокості». Такими фарбами малювали сучасники зненавиджених кочовиків. Слов'яни не піддавалися ордам, а хоробро відбивалися від них, деколи перемагали, часом падали жертвою, як той Мезамір, зрадою захоплений аварами. Але все нові наступи кочових племен підточували й ослаблювали осіле життя. Під наступом аварів упала держава антів. Залив кочовиків знищив основи зорганізованого життя. Південна Україна, де були, мабуть, головні центри антів, стала витоптаним шляхом народів. Степова смуга збезлюдніла, торгові дороги заростали, на місці колишніх осель залишилися спустошені городища, про

які згадує і найдавніший літопис, і імператор Константин Порфирородний. Але до повного запустіння південних областей все таки не прийшло. Частина населення залишилася тут, не зважаючи на степову хуртовину. Племена уличів і тиверців ще в IX ст. доходили до моря. У степах заховалися завзяті і непоступливі ловці-здобичники, що пізніше дістали назву бродників і вигонців — вони ховались у недоступних балках і ярах, перебуваючи лихоліття. Ці останки населення були занадто слабкі, щоб вести успішну боротьбу з ордами, але вони утримували зв'язок у безлюдній країні і служили за авангард, на який могли спертися нові хвилі колонізації.

У своєму відступі від моря основна маса українського населення спинилася на смузі лісів — на Поділлі, Київщині, Чернігівщині і далі — на північ і захід. Історична арена України з-над Чорного моря перемістилась у глибину країни: після першої, приморської, дії почалася друга — суходільна. Тут, на півночі, під природним захистом пушч, далі від наступів кочовиків, почало організуватися нове життя.

Племена. Основу організації творили племена. Найдавніший літопис згадує про такі племена в Україні: полян коло Києва, сіверян над Десною, деревлян на південь від Прип'яті, дулібів над Західним Бугом, уличів над Бугом, тиверців над Дністром, хорватів без означеного місця, може, на Підкарпатті. Впродовж сторіч у житті племен заходили різні переміни. Деякі племена змінювали свої оселі: уличі і тиверці спершу жили над Дніпром, пізніше перейшли на захід, відступаючи під натиском орд. Плем'я дулібів прибрало нові назви — бужан і волинян.

Провід у племенах вели «луччі люди», або «нарочиті мужі», представники визначних родів, що здобули собі значення завдяки багатству, воєнним успіхам чи іншим причинам. Найбільш талановиті і підприємливі одиниці приймали ім'я князів і доходили тривкої спадщинної влади.

До організації державної влади найбільше спричинилися два моменти: війна і торгівля. Боротьба між сусідніми племенами виникала часто, і це давало привід до скупчення сил племені. Ще більший вплив мав наступ кочовиків, які із степів заходили деколи і в дальші лісові сторони і нападали на спокійних хліборобів. Літопис зберіг згадку, що волинські дуліби перебували під важким ярмом обриваварів, але визволилися з неволі. «Були обри великі тілом і горді

умом; та Бог погубив їх — вони вимерли всі і не зостався ні оди обрин: є прислів'я в Русі і до сьогодні — загибли як обри». Так пам'ять про занепад ворогів розбуджувала самосвідомість племені; у зустрічах з азійськими ордами творилась нова організація.

Торгівля. Розвиток організаційних заходів прискорювала також торгівля. Лісова смуга відзначалася багатством звіриного світу. Північні українські землі мали тоді такий характер, як недавно лісові простори Канади або Сибіру з їх величезними кількостями дикої звірини. У лісах і на краю степу жили таки великі представники первісної фауни, як тур, зубр, лось, олень, — а ще більше дрібної звірини, цінної дорогим хутром, як бобри, білки, чорні куниці, різні породи лисів. Ці природні багатства притягали до себе увагу чужосторонніх купців, що йшли услід за завойовниками і їх здобич вивозили на далекі східні ринки. Коли ж у VII ст. араби зорганізували велику азійсько-середземноморську торгівлю, в її обсяг вони втягнули також Східну Європу. На землях України появилися арабські купці, що при своїх експедиціях сягали у глибину країни, як на це вказують орієнтальні монети, розсипані по далеких шляхах. Також Візантія не припиняла давніх зв'язків з північними країнами. У цій торгівлі брали участь також місцеві «луччі люди», що і продавали свої продукти, і організували торгівельну мережу на своїх землях та доходили дедалі більшого впливу.

Городи. Осередками племінної організації були укріплені городи. Останки цих городів, городища, залишились у північних землях України у великому числі: в Київщині — 400, в Чернігівщині — 150, на Волині — 350, на Поділлі — 250, в Галичині — поперек 100. Скандинавці справедливо називали Слов'янщину «країною городів». Деякі з цих городів були невеликі, могли служити як охорона одної оселі, або були замком «нарочитого мужа», інші ж обіймали дуже широкі простори, могли помістити велике число оборонців. Як указує термінологія земляних укріплень, городи були твором самих слов'ян, і в їх будові слов'яни дійшли великої вмілості.

Городи в першу чергу мали оборонне значення. Вони забезпечували пограниччя від наступів степових орд. Крайня лінія городів являла собою границю, до якої доходила колонізація. Коли ж населення почало прямувати знову на південь, у степову смугу, воно свої надбання забезпечувало спорудженням нових укріплень. Літописний Кий, бажаючи поселитися над Дунаєм, побудував собі там свій городок. Городи були передовими базами колонізації.

Але ще важливішу роль городи мали в творенні державної організації. Будування укріплень було важке і вимагало спільної праці більшої групи населення, кільканадцяти і більше осель. Громади, що спільно збудували город, творили одну організацію, що користувалась укріпленнями, дбала про їх оборону, забезпечувала їх всякими засобами; з військовими потребами тісно зв'язувалися справи господарські. Город ставав осередком всієї околиці, вів провід у ній, мав рішальне слово у всіх справах: «що старшини рішать, на це пригороди пристануть»,— говорить літопис. Деякі городи, положені особливо вигідно, ставали центрами торгівлі, і до них напливало густе населення. Найрозвиненіші городи ставали осередками всього племені, і в них старшина племені відбувала свої ради, віча. Так головним городом деревлян був Іскоростейнь (Коростень), уличів — Пересічен (на Бесарабії), дулібів — Волинь над Бугом тощо.

Племінні держави. На основі племінної організації почала творитися держава. Найдавніший літопис оповідає, що у всіх племен створилася своя влада, своє «князювання»: «у полян своє, у деревлян своє, у дреговичів своє». Деякі племена — чи їх старшини — зорганізували більші військові сили і поширили свою владу на значнішу територію. Арабський письменник Масуді з половини X ст. оповідає: «З-поміж цих народів один за давніх часів мав владу, князь його звався Маджак, а сам нарід — валінана. Цьому народові за давніх часів корилися всі інші слов'янські народи, бо влада була його, а інші князі його слухались... А це корінь із коренів слов'янських, поважається між народами слов'янськими і має першенство між ними». Нарід «валінана» — це ймовірно волиняни; город Волинь (тепер Городок при гирлі Гучви, що впадає в Буг) був відомий до XI ст., а залишилося по ньому величезне городище. На крайньому заході української території існували також таємничі «червенські городи», з центром у теперешнім Чермнім над Гучвою. Але ці великі організації не були тривкі. «Пізніше пішла незгода між народами, пропав лад, вони поділилися на племена, кожне плем'я вибрало собі князя» (Масуді). Розвиток і занепад цих давніх племінних держав для нас закритий і невідомий,— тільки могутні городища, що залишилися досі, свідчать про творчі зусилля давніх віків.

5. КИЇВСЬКА РУСЬ — РАНЬОУКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА

Епоха експансії

Київ. Тривке історичне значення здобула тільки Київська держава. Літописець виводить її початок від полянського князя Кия і його братів, що перші побудували город у Києві; коли ж вони помиралі, «рід їх почав держати князювання над полянами». Про діяльність цієї першої київської династії історичних відомостей не заховалось. Але багаті археологічні пам'ятки на терені міста Києва і в його околицях дають свідоцтво, що вже в VI—VIII ст. Київ був могутнім торговим, культурним і мілітарним осередком, був великим містом, — найбільшим на всю Східну Європу. Значення надавав Києву передусім дніпровий шлях, що з'єднував північні країни з Чорним морем. І самим Дніпром, і Десною, Прип'яттю та іншими дніпровими допливами пливли флотилії, що з широких просторів звозили до міста продукти лісово-хліборобського господарства. Через Київ переходив також другий великий торговий шлях зі Сходу, від Азії до Середньої Європи, а в Києві був давній перевіз через Дніпро. Київ, як центр, де перехрещувалися ці дороги, притягав до себе купців з різних сторін і громадив культурні надбання різних племен і народів. Князі, що володіли на цьому місці, подбали про те, щоб свою столицю відповідно укріпити; побудували тут город (чи навіть три городки, як це виявили археологічні розкопки) і свої укріплення безнастанно розширювали. За пізніших часів уфортифіковано також усю околицю, аж по річки Стугну та Ірпінь, — так що Київ став могутньою фортецею, недоступною для ворожих наступів, осередком, що міг накинути свою владу всій країні.

Недостача джерел не дозволяє нам ствердити напевно, чи стояла Київська держава у безпосередньому зв'язку з державою антив.

Але вже те, що Київська держава, так само як анти, скерувала головну свою експансію на Чорне море, робить правдоподібним здогад, що між обома державами йшла безперервна лінія розвитку.

Розвиток торгівлі. На якій економічній основі розвинулася Київська держава, на це кидає світло недавно відкрите арабське джерело — письменник Мохаммед бен Ісгак з VIII або початку IX ст., що пише про слов'янську торгівлю так: «Що торкається слов'янських купців, то вони привозять шкіри лисів і бобрів з окраїн Славонії і приходять до Румського (Чорного) моря, і бере з них десятину румський (візантійський) володар. Потім переїздить морем у жидівський город Самкуш (Тмуторокань), опісля вертаються до країни слов'ян. Або вони плывуть з Слов'янського моря по тій ріці, що називається Рікою слов'ян, приходять до Хамліджу хозарів, і бере з них десятину хозарський володар. Потім плывуть Хорісанським (Каспійським) морем, деколи причаляють у Джурджані і там продають усе, що мають. І все те приходить до Раю (Тегерану)». Це відомості з найменше відомої епохи в історії України, з часів перед приходом варягів. Отже, слов'яни, предки українців, мали тоді зорганізовану велику торгівлю, що з глибини країни вела до Чорного моря, Каспію і навіть до Ірану і обіймала цілу мережу суходільних і морських шляхів. Як сильно закріпилися слов'яни в Чорноморщині, найкраще показують навіть між арабами поширені назви «Слов'янська ріка» — мабуть, Дін, і «Слов'янське море» — Азівське, а може й частина Чорного. Організація такої широкої торгівлі була можлива тільки при існуванні сильної держави, що охороняла і забезпечувала свобідні подорожі купців по далеких країнах. Сама ця торгівля свідчить про могутність держави. Зазначити треба ще раз, що це була організація слов'янська — араби говорять про те недвозначно. Коли ж пізніше появилися варяги, вони вже йшли готовими слов'янськими слідами.

Сусіди

Візантія. Київська держава вже на початку свого розвитку зустрілася з експансією сусідніх держав, що старалися запанувати над Східною Європою. Вони не стільки шукали нових теренів поселення, скільки приваблювали їх природні багатства, передусім, великі кількості східноєвропейських смухатих звірів. Входові шляхи до наших земель вели великими ріками: від полудня — Дніпром, від

півночі і заходу — Двіною та іншими балтицькими ріками, від сходу — шляхами від Волги і Каспійського моря.

Набережжі Чорного моря з давніх грецьких колоній залишилися тільки деякі в Криму — Херсонес (Корсунь), Боспор, Сурож — під владою Візантійської імперії. Утримання цих колоній коштувало Візантії дорого, вона мусила допомагати їм військом і вести складну дипломатію з варварськими племенами, що напірали з півночі, — то перекуплювала їх дарунками, то старалася розбити їх всякими інтригами. Крим був важливий для Візантії як центр торгівлі зі Східною Європою, а також як стратегічна база, найдалі на північ висунена, з якої можна було обсервувати рух східних народів і запобігати несподіваним нападам. Але Візантія була настільки ослаблена, що не пробувала робити які-небудь дальші завоювання, і зв'язки її зі слов'янами обмежувалися до торгівлі і деколи переговорів у сусідських справах. Все таки Візантія обмежувала свободу рухів Київської держави на Чорному морі: наші купці в Криму платили десятину від своїх торгів.

Хозари. Далеко більшу активність виявляли східні сусіди слов'ян. Україна, положена на пограниччі Азії, мусила звертати особливу увагу на Схід. Фатальні «ворота народів», між Уралом та Каспієм, пропускали в Україну безкінечну хвилю варварських народів, що руйнували українську культуру. Азія намагалася також втягнути Східну Європу в орбіту своєї торгівлі і експлуатації, а далі взяти слов'ян у політичне ярмо. Експонентами цих завоювницьких планів були дві тюркські держави над Волгою — болгарська і хозарська. Болгарська держава, з столицею Болгар при гирлі Ками, експлуатувала північно-слов'янські племена і в конфлікт з Києвом увійшла щойно пізніше. Натомість хозари стояли у зв'язках з Україною вже від VII—VIII ст. Хозарська держава мала свій головний центр Ітіль при гирлі Волги, але опанувала також побережжя Каспійського моря і сягала до Озівського. Над Доном хозари побудували фортецю Саркел. Хозарська держава, положена на границі між Азією та Європою, була живим торговим посередником між обома частинами світу. Вона утримувала зв'язки з культурними містами Турану — Бухарою, Хівною, Самаркандом, а через них — з Середньою Азією і навіть Китаєм; з другого боку — вела торгівлю з Іраном і арабськими країнами. Через Хозарію Східна Європа діставала всі дорогоцінні вироби Орієнту — шовк, зброю, прикраси та ін. Хозари, як практичні купці, ставилися з толеранцією до всіх вір і народів, і в їхній столиці

були окремі дільниці різних народів, а також слов'янська. Слов'янська мова була одною з пануючих мов у хозарській державі; користувалися нею і самі хозари, і тюрки, й інші племена; англійський історик Бюрі каже, що це була свого роду «лінгва франка» — торгова мова на тодішньому Орієнті.

Але хозари не вдовольнялися своєю роллю торгових посередників. Вони підняли план завоювати слов'ян, щоб взяти у свої руки безмірні природні багатства Східної Європи. Користуючися найма-ним військом з тюрків та інших племен, вони почали збройні походи на слов'янські племена. Під владу хозар дісталися наперед племена в'ятичів, сіверян і радимичів. Хозари наклали на них дань — білку від диму, тобто замешканої оселі. Далі хозари ударили також на плем'я полян і на Київ. В яких обставинах це сталося, не знаємо. Мабуть, Київська держава, після першого розквіту й експансії аж до моря, ослабла, і коли хозари зажадали дані, поляни не оборонялись, а погодились на підданство. Народний переказ каже, що дань полян не була така, як інших племен (шкірами) — поляни платили від диму по мечеві. Хозарська старшина, здобувши таку дань, занепокоїлася: «Недобра це данина, — ми здобували дань односторонньою зброєю, тобто шаблями, а їх зброя гостра з обох боків — мечі! Вони будуть колись брати дань від нас і інших країн!». Так народна традиція момент занепаду самостійності освітлювала надією на майбутні перемоги.

Залежність від хозар полягала в тому, що завойовані племена доставляли хозарам дорогоцінні хутра і шкіри, що мали головне значення у слов'янському експорті. Але хозари мали також вплив на організацію слов'ян; за пізніших часів Володимирові Великому давали почесний титул «кагана» — так титулувалися хозарські володарі, і від хозарів ця назва поширилась у Києві. За посередництвом хозарів ішли в Україну різні орієнтальні впливи; про це свідчать знахідки арабських, перських та туранських монет і східних виробів по всій Наддніпрянщині, а навіть і в західних землях. Україна у великій мірі була тоді азійським клієнтом і сама непомітно азійщилася.

Русь. Хозарське поневолення тривало, здається, недовго. Київська держава повернула свою незалежність і могутність під назвою Русі.

Це сталося на переломі VIII—IX ст. Русь появилася несподівано, таким самим бурхливим потоком, як колись перші слов'яни.

«Напали варвари Рос, нарід жорстокий і немилосердний, що не має жадного сліду ласки до людей. Подібні до звірів своєю вдачею, нелюдські своїми ділами, самим виглядом виявляють жадобу крові...» Так жалілися малозазійські греки, яким наїзд Русі перебив розкоші ситого життя. Візантіїці почали вивиснювати, хто такі ці могутні варвари: називали їх скитами або тавроскитами,— так традиційно іменовано населення Східної Європи. Але добре поінформовані араби дали вивиснення докладніше: «Щодо русів, то вони є плем'я з слов'ян, вони привозять хутра бобрів, чорних лисиць і мечі з віддалених частин землі слов'ян до Румського (Чорного) моря» (Ібн Хордадбег). І про Русь араби переказують всі ті торгові відомості, які перше подавали про слов'ян. Це авторитетне ствердження арабських купців, що вели торгівлю зі слов'янами і добре їх знали, дає змогу вважати організацію Русі за місцеву — за організацію слов'янського походження.

Щодо назви Русі, то вона остаточно ще не вивиснена, хоч різні дослідники пробували її виводити то з фінської мови, то зі шведської, то з слов'янської (річка Рось у Київщині), врешті вказували на її велике поширення в інших народів. Але не таке важливе походження назви, як те, що вона означає. Ім'я Русь у X—XII ст. було тісно зв'язане з Київщиною: хто їхав з Новгороду, Полоцька чи Суздаля до Києва, говорили, що їдуть на Русь; також у Галичині «руський» боярин означало «київський». Це також доказ, що з Києва пішла ця Русь, яка в свої руки взяла провід держави. Це були, очевидно, ті самі «луччі люди» — старшини родів, войовники, купці, землевласники, що від давніх часів кермували державним життям і тепер підняли державну організацію на вищий ступінь розвитку. Для них особливо не вигідна й осоружна була хозарська влада, і вони шукали засобів, як усунути хозарів з Києва.

Варяги. Але Київ зміг подолати хозарів не самими своїми силами, а за допомогою варягів-норманів. В історію України увійшов новий чинник, північний, що почав протидіяти впливам Орієнту і Візантії. Нормани, скандинавські здобичники, своїми морськими походами зворушили цілу Західну Європу, а Балтицьким морем вдерлися також у слов'янські землі. Наперед опанували північні племена в обширі Неви і Двіни. Князь Рюрик заснував державу у Великому Новгороді. З півночі варяги перейшли в Україну. Літопис оповідає, що два варязькі старшини, Аскольд і Дир, з своїми дружинниками Дніпром приплили до Києва, зайняли город, усунули владу хозарів

і почали князувати над полянською землею. Літопис дає дуже далекий відгомін минулого, і годі означити хід подій ближче. Але з літописного оповідання можна здогадуватися, що прихід варягів мав характер не насильного завоювання, а радше мирної окупації. Отже, місцеві старшини, нащадки роду Кия і його братів, заводять розмову з варягами, оповідають їм про початок свого міста, про поневолення хозарами; зустріч відбувається в атмосфері приязні і довір'я. Скандинавці і київські «луччі люди» прийшли до порозуміння, так що варяги зайняли Київ без боротьби. Історичний перелом прийшов без потрясінь. Варяги увійшли у місцеву панівну верству, що прибрала ім'я Русі, — і зайнялися новою організацією державного життя.

Провід вела скандинавська династія. На місце давніх слов'янських князів прийшли норманські кунінги: імена Аскольда, Олега, Ігоря — скандинавські. Разом з тим головні місця в управлінні країною зайняли варязькі дружинники, через те державна влада прибрала військового характеру. Влада не спиралася вже на старшин родів і племен, — на сторожі її стояли озброєні полки чужоземних воєнків. Нові князі військовою силою утримували свій авторитет. Але заслуга варягів була в тому, що вони з'єднали країну в одну цупку цілість, увілляли в державний організм новий фермент, оживили його і підштовхнули до нової творчості.

Серед таких бурхливих перемін місцеві «луччі люди» не могли утриматися при провідній ролі. Вони не були підготовлені до такої широкої державної творчості, їх дотеперішня діяльність проходила серед далеко скромніших умов родово-племінного ладу. Вони відійшли на другий план. У договорах Олега і Ігоря серед кількох десятків скандинавців зустрічаємо ледве двоє-трое слов'янських імен, — доказ, як важко було місцевим людям затримати місце в новій верхівці. Але все таки вони не втратили свого значення. Нова державна будова не могла обійтися без їх знання і досвіду. Вони ж вели до того часу управу країни, знали державні потреби, мали впливи серед населення, мали у своїх руках організацію торгівлі, мали зв'язки за кордоном — це були цінні елементи, яких нова влада не могла легковажити. Київські «луччі люди», хоч і відсунені від проводу, діяли далі, як дорадники і експерти, і утримували свій вплив на державну політику. За пізніших часів, коли варязька експансія затихла, їм випало знову взяти кермо держави.

Перші походи. Етапи творення і зросту Київської держави відомі нам тільки в загальних зарисах. З початку X ст. дійшли до нас припадкові вістки про походи Русі на Чорне море, а саме на побережжя Криму, під проводом князя Бравлина, і на міста Малої Азії. В 860 р. відбувся великий похід Русі на Константинополь, що викликав незвичайний жах у візантійській столиці. Патріарх Фотій у своїх проповідях описував тодішні враження: «Чи пригадуєте собі той час нестерпний, важкий, коли прийшли варварські кораблі, дихаючи чимсь суворим, диким, погубним; коли море тихо і спокійно розстелювало свій хребет, давало їм приємну і легку плавбу, а на нас підіймало суворі хвилі війни; коли вони плвли повз місто і виставляли моряків із мечами, немов погрожуючи місту смертю від меча; коли вся людська надія залишила людей, і місто покладалося на єдину оборону в Бога; коли переполох і темрява опанували розум, і вухо прислухалося тільки до одної вісті: перебравися варвари через мури, опанували вороги місто?» Наш літопис приписує цей похід Аскольдові і Дирові, тим варягам, що перші поселились у Києві. Араби знали ім'я Дира: «Перший між слов'янськими королями — король аль-Дир, він має великі міста, великі залюднені землі, до столиці його держави приходять мусульманські купці з різним крамом» (Масуді). Великі воєнні сили, які Київ вислав проти Візантії, свідчать про могутність держави. Щоб забезпечитися від дальших нападів, візантійський імператор вислав посольство до Русі і довів до миру, не знати на яких умовах.

Олег. Першою великою постаттю в історії київської держави є Олег (879—912, дати неточні). Літопис оповідає, що він був з роду новгородського князя Рюрика; Рюрик перед смертю передав йому князівство і опіку над своїм сином Ігорем. В 882 р. Олег зібрав військові сили північних племен та варягів і рушив на південь. На дніпровому шляху він здобув Смоленськ, Любеч, врешті Київ. У Києві він наказав убити Аскольда і Дира, як самозванців, і взяв владу в свої руки, як легальний володар. Він прибрав титул великого князя руського. Столицею своєї держави Олег проголосив Київ: «Це буде мати городів руських». Ця заява зверталася проти Новгороду, який до того часу мав провідне місце, як осідок сеньйора варязьких князів і найсильніша база варягів. Але Київ мав кращі умови на столицю Східної Європи, лежав посередині балтицько-чорноморського шляху і ближче до великих центрів торгівлі — Візантії і хозарської держави, а також мав старші і глибші державні традиції. Коли ж

прийшло до порозуміння і співробітництва між київськими «луччими людьми» і варягами, ніщо вже не стояло на перешкоді, щоб Київ зайняв передове місце. Але Новгород не хотів зректися своєї першості, і Олег мусив силою приборкати місто, покаравши його контрибуцією в розмірі 300 гривень (фунтів) срібла річно.

Київ, як столиця, став головним осередком військових сил. «У руського володаря такий звичай, що з ним, на його дворі живе 400 хоробрих товаришів і вірних людей, що разом з ним умирають і йдуть на смерть за нього» (Ібн Фадлан). До княжої дружини належали члени його роду і наймані вояки; в більшості це були варяги, на що вказують імена Олегових послів (Карл, Инегельд, Фарлоф та ін.). Поруч з Києвом осередок держави творили городи Чернігів, Переяслав, Любеч.

Завоювання племен. З Києва Олег почав завойовувати українські племена. Покорив деревлян, радимичів, сіверян, а також вів боротьбу з уличами і тиверцями, але не зміг їх завойовати і тільки приєднав за «толковин» — союзників так само дулібів і хорватів. Таким способом він створив одну велику державу. На приєднаних землях Олег ставив городи і поселював там свої залоги під проводом визначних дружинників, «світлих бояр». Територія держави в основі займала область Дніпра з його допливами, сягаючи також у горішню Волгу.

Поневолені племена мали свою самоуправу під проводом князів чи радше старшин; у внутрішнє життя племені влада не мішалася. Головний їх обов'язок був платити Києву дань, звичайно натурою — шкірами і хутрами, воском і медом, а також доставляти військо на воєнні походи. Збирання данини звалось полюддям. «Коли настане місяць листопад, зараз їх князі виходять з усією Руссю з Києва і йдуть на полюддя, тобто в округи — до слов'янів, деревлян, дреговичів, кривичів, сіверян та інших слов'ян, які є підвладні русам. Переговдувавшись там цілу зиму, в місяці квітні, як розтане лід на Дніпрі, приходять у Київ» (Константин Порфирородний). Племена, що не хотіли визнавати влади Києва добровільно, Русь зброєю силувала до послуху, здобувала й руйнувала їх городи, частину людей запродувала в неволю, на ціле плем'я накладала контрибуції і нові данини. Таке поневолення означували характеристичним терміном — «примучувати». Творення держави коштувало багато зусиль панівного класу і немало крові поневолених.

Зріст торгівлі. Київська держава, поширюючи свою територію, одночасно відновлювала давні торгові лінії і творила нові. Варяги зв'язали Київ зі Скандинавією. На Балтицькому морі головним торговим центром був острів Готланд: на ньому відкрито понад 20 000 арабських монет, багато монет візантійських і західноєвропейських, — це свідчить, що тут відбувалися зустрічі купців Сходу і Заходу. Зі Швеції, що славилася чудовим залізом, приходила до нас різного роду зброя; спеціальні дослідження показали, що всі тогочасні мечі, віднайдені у Східній Європі, вироблені зі скандинавського заліза. Тоді особливе значення здобув «путь з варяг в греки», шлях з Балтицького до Чорного моря. Він проходив рікою Невою, Ладозьким озером, річкою Волховом, озером Ільмень, над яким стояв Новгород Великий, річкою Ловаттю, на верхів'я Дніпра і Дніпром до Чорного моря. Другий балтицький шлях вів рікою Двіною, також до горішнього Дніпра. На суходолі, між двома річками, були влаштовані так звані волоки, якими перетягали вантажні човни. Наново була зорганізована комунікація по Дніпру. Слов'янські племена везли свої продукти і дань т. зв. однодеревнями — човнами, зробленими з одного стовбура, прямуючи до Києва, і спинялись коло замку Самоатас. Київ був головним центром торгівлі; київські купці збирали наведені запаси і готували їх до дальшої дороги. В червні великий торговий флот виїздив з Києва, спинявся ще на два-три дні коло Витичева, а далі плив до порогів. Пороги вже в X ст., поруч зі слов'янськими назвами, мали також назви чужосторонні, головню скандинавські, що вказує на міжнародне значення дніпрового шляху. При небезпечніших порогах човни перетягали берегом на линвах або переносили суходолом. Нижче від порогів флот затримувався при острові св. Григорія, тобто Хортиці, низу — при острові св. Етерія — Березані. Там човни готувалися до морської дороги. Морем пливли попри берег, повз гирло Дністра та Дунаю і різні пристані, до Константинополя.

Київ відновив також свої торгові зв'язки зі Сходом. Арабські письменники прикладають тепер до Русі ті вістки, які перше мали про слов'ян. «Щодо русів, то вони плем'я з слов'ян; вони привозять хутра бобрів, чорних лисиць і мечі з віддалених частин землі слов'ян до Румського (Чорного) моря, і бере з них десятину румський (візантійський) цар. Коли ж вони пливають до Танаїсу (Дону) ріки слов'ян, то вони висідають у городі хозарів, і бере з них десятину хозарський володар. Потім пливають у Джурджанське (Каспійське) море і висіда-

ють на його берегах, де хочуть. Деколи привозять свої товари з Джурджану на верблюдах до Багдаду, причому перекладачами служать їм слов'янські євнухи» (ібн Русте). Терен торгівлі Києва поширився, як видно з цього оповідання, аж до Месопотамії. Зрештою руські купці бували також в Єгипті, в Александрії. Торгові зв'язки були, певно, унормовані окремими умовами; коли ж торгівля зустрічала деь перешкоди, держава пробивала їй шлях своїми військовими силами.

Зовнішня політика. Зовнішню політику своєї держави Олег повів широкими шляхами. Він скоро зорієнтувався в основних проблемах Київської держави — не без допомоги, можна здогадуватись, київських «луччих людей», що знали традиції давнього розквіту свого міста. Він звернувся проти двох держав, що експлуатували природні багатства Східної Європи і старалися взяти її під свій вплив — проти хозарів і Візантії. З хозарами він зайшов у конфлікт через те, що взяв під свою владу радимичів і сіверян, що до того часу були хозарськими данниками. Пізніше він ударив на хозарське місто Самбарай (можливо, Тмурокань над Озівським морем). У цій війні він виступав як союзник Візантії, яка також поборювала конкуренцію хозарів. Але хозари зуміли закінчити небезпечну війну угодою.

Боротьба з Візантією. З Візантією йшла боротьба за Чорне море. Греки вороже ставилися до торгової експансії Києва і намагалися затримати чорноморську торгівлю у своїх руках. Але Олег великим флотом замкнув Константинополь, так що греки були примушені до переговорів. Два договори з Візантією, що дійшли до нас (з 907 і 911 рр.), свідчать про повну перемогу Києва. Греки погодилися заплатити велику контрибуцію, по 12 гривень срібла на човен, і окрему данину на Київ та інші головні городи. Купці з Київської держави мали право вести торгівлю без сплати мита, діставали у Константинополі безплатне утримання протягом 6 місяців і всякі корабельні запаси. Але до міста мали входити групами не більше як по 50 людей, і без зброї, а на мешкання призначено їм окрему дільницю. У другому договорі вирішено різні спеціальні справи, що торкалися відносин між громадянами обох держав, як випадки вбивства або поранення, крадіж, потоплення корабля, продажу невільників, майна померлих тощо. Також унормовано справу служби дружинників у грецькому війську; з того часу «руські» полки у Візантії появлялись часто.

Постать Олега в нашому літописі оповита різними переказами (кораблі на колесах під Царгородом, смерть від улюбленого коня) — народна традиція запам'ятала великі лінії творчості першого будівничого Київської держави і надала його особі фантастичних рис.

Ігор. Політику Олега продовжував Ігор (913—945). Держава, зорганізована Олегом, виказала вже повну внутрішню суцільність: завойовані племена ввійшли вже в нове життя і погодилися з владою Києва. Одні тільки деревляни, мешканці поліських пуш, уперто намагалися вернутися до давнього племінного ладу, під власними «добрими» князями, й Ігор силою мусив ламати їх повстання. Ігор завойовував також уличів, що за Олега були тільки «толковинами», союзниками Києва: після трирічної облоги він здобув їх город Пересічин.

Чорноморська експансія. Тим більшу увагу звертав Ігор на головних противників Києва — Візантію і хозарів. Візантія не могла стерпіти не вигідних для неї умов миру, які наклав їй Олег, і старалася перешкодити розвитку Київської держави. Знаряддя служили їй печеніги, тюркська орда, що тоді саме появилася у чорноморських степах. Імператор Константан Порфирородний, сучасник Ігоря, так вияснює візантійську політику: «Коли ромейський (візантійський) цар живе в мирі з печенігами, то ані Русь, ані тюрки не можуть чинити ворожих нападів на ромейську державу; не можуть вони домагатися від ромеїв великих грошей і дарунків, як заплати за мир, бо бояться сили, яку цар за допомогою того народу може їм протиставити на випадок їх походу на ромеїв. Печеніги, зв'язані приязню з імператором і захоочувані посольствами та дарунками, легко можуть нападати на землю русів і тюрків, брати в неволю їх жінок та дітей і спустошити їх країни». Такими інтригами візантійці намагалися спиняти зріст Київської держави. І справді, печеніги почали свої наскоки на Україну, а найбільше шкодили торгівлі на Дніпрі, нападаючи на купецькі транспорти в часі їх переправи через пороги. Ігор спершу пробував скласти умову з ордою, але далі мусив воювати.

Ігор орієнтувався в тому, що печенігами кермує візантійська рука, і його відносини до Візантії загострились. Передусім він підняв план закріплення влади Києва на побережжі Чорного моря. Як видно з натяків у пізнішому договорі з Візантією, Русь почала «зимувати» у Дніпровому лимані, на Білобережжі і на острові св. Елевтерія

(Березань)—тобто засновувати тут постійні оселі. Київ бажав заволодіти берегом Чорного моря, яким колись володіли анти, де й залишилися руїни давніх осель. Така приморська колонізація могла затримувати походи степових орд, охороняти торгівлю і протидіяти візантійським впливам. Зараз же прийшло до конфліктів з кримськими греками: українські поселенці не хотіли допускати до дніпрового гирла корсунських (херсонських) рибалок. Ігор почав також виступи проти грецьких колоній у Криму. Спершу вислав на них чорних болгарів, що жили десь над Озівським морем, а далі почали нападати на Крим і княжі полки.

Врешті прийшло до відкритої війни з Візантією. В 941 р. Ігор з великим флотом рушив на Константинополь. Але греки, остережені корсунянами, приготувалися до оборони і заблокували пристань Гієрон. Візантійський флот ударив на Русь і почав палити кораблі т. зв. ясним вогнем, якоюсь хімічною речовиною. Тоді Ігор завернув на малоазійське побережжя і пограбував тамтешні міста. Але візантійці ударили вдруге, розбили цілий флот, і Ігор мусив відступити в напрямі на Азівське море.

Ігор приготував опісля новий похід, але греки почали переговори, і в 944 р. укладено новий договір. Він знову торкався торгових відносин, але тепер права Русі значно вкорочено: загострено контроль над купцями, не дозволено їм зимувати в Константинополі. Але найважчою умовою договору було те, що Ігор мав зректися володінь у гирлі Дніпра та на побережжі Чорного моря, зобов'язався не нападати на Крим і не насилати туди степових орд. Так морські плани Ігоря, такі важливі для розвитку Київської держави, скінчилися невдачею. Українське населення мусило знову відступати з-над моря на північ.

Відносин Ігоря до хозарів не знаємо. Але хозари мусили визнавати силу Русі, коли пропускали руські полки на Каспійське море. В 943 або 944 р. Русь знищила західне побережжя Каспію, рікою Курою вдерлася на Закавказзя і здобула велике місто Бердаю. Цей похід зробив велике враження на Сході — пізніший перський поет Нізамі присвятив йому свою поему, — але для Києва він не мав реального політичного значення, бо неможливо було тривко опанувати такі далекі країни.

Ігор згинув у боротьбі з деревлянами, під Іскоростенем, коли вирушив брати дань з непокірного племені. Так племінний партикуляризм востаннє намагався протиставитися державній організації.

Ольга. Після смерті Ігоря владу взяла його жінка Ольга (945—964 р., померла 969 р.). Вона князувала від імені малолітнього сина Святослава, але твердо держала провід у своїх руках. Виїмкове явище у тій суворій епосі — жінка впродовж кільканадцяти років мала владу у великій державі — є свідомством її великого таланту. Першим її ділом була помста за смерть Ігоря і остаточне поневолення деревлян. Ольга здобула і спалила укріплений город Іскоростень; частину населення вирізано, частину запродано в неволю, на решту накладено тяжку данину.

Зрештою Ольга не вела воєн, а присвятилася мирній праці. Вона об'їздила свої землі і настановляла в них нові закони, наприклад, у деревлянській землі і в Новгороді, засновувала нові оселі, улаштовувала «ловища», тобто ловецькі терени, важливі для експорту хутер. Пізніше в різних землях показували по ній пам'ятки.

Ольга ввійшла у ближні зв'язки з місцевим населенням, а саме з його верхівкою, «луччими людьми». Дружина Ігоря складалася ще з варягів, але вже зустрічаються в ній слов'яни, як Володислав і Предислав. На дворі Ольги слов'яни дійшли вже значного впливу. Улюбленою повірницею княгині була Малуша, донька Малка Любчанина, з Любеча, що пізніше стала одною з жінок Святослава і матір'ю Володимира Великого. Братом Малуші був Добриня, визначний воевода Володимира. Так слов'янський елемент проникав у княжий двір. Про перемогу слов'янських впливів свідчить і те, що княжий син мав уже слов'янське ім'я — Святослав.

Ольга прийняла християнство — це вказує на широкий горизонт її поглядів. Нав'язала також прямий зв'язок з Візантією: в 957 р. вона відбула подорож до Константинополя, її побут в імператорській столиці описав Константин Порфирородний. Про мету цих відвідин можемо здогадуватися, що княгиня бажала поладнати непорозуміння, які залишила політика Ігоря, можливо, що вона також переговорювала в церковних справах. Але висліди подорожі не вдовольняли Ольгу: вона жалілася, що довго казали їй чекати на аудієнцію в імператора. Може, через те вона нав'язала зв'язки з іншою імперією, з Німеччиною; в 959 р. вона вислала посольство до римського цесаря Оттона I — просити єпископа і священників. Бажаючи поширити християнство, вона, здається, вагалася, чи провести це у зв'язку з Візантією, чи з Римом.

Святослав. Коло 964 р. почав князувати Святослав, син Ігоря і Ольги (964—972). Літопис змалював його як незвичайного лицаря:

«Коли князь Святослав виріс і змужнів, почав збирати багато хоробрих вояків, бо і сам був хоробрий та легкий, ходив як пард і багато воював. Не возив за собою ні возів, ні казана, не варив м'яса, але, нарізавши тонко чи конину, чи дичину, чи воловину, пік на вугіллі і так їв; не мав і шатра, а підстеляв до спання кінську опону, а в голови клав сідло. Такі самі були його вояки. А коли йшов на яку країну, сповіщав наперед: “Іду на вас!” Також грецькі літописці з похвалами висловлюються про Святославову хоробрість і лицарство, — але він був також і далекоглядним політиком.

Святослав докінчив будову держави, яку почали Олег і Ігор. Він уже не мав потреби воювати зі слов'янськими племенами і всю свою силу звернув на давніх суперників Києва, над Волгою і Чорним морем.

Походи Святослава вказують, що він добре орієнтувався в господарській ситуації Східної Європи і консеквентне йшов до того, щоб висунути на перше місце Київську державу і здобути під її владу конкурентніні торгово-комунікаційні шляхи.

Походи на Волгу. В 964—966 рр. Святослав виправлявся на Волгу. Це був важливий торговий шлях, що злучував балтицькі країни з Каспійським морем і стояв у зв'язках з Тураном і Персією. Горішню Волгу займала щораз більша слов'янська колонізація, а, крім того, на низу ріки було теж багато слов'янських осель. Але всю торгівлю тримали в своїх руках завойовницькі тюркські держави: в гирлі Ками — срібні болгари, далі на південь — буртаси, над Каспійським морем — хозари. За часів Олега і Ігоря не повелося тих країн опанувати, і це завдання підняв Святослав. Про війну з болгарами і буртасами знаємо тільки те, що князь зруйнував їх країни. Хозари виступили проти Святослава під проводом свого кагана, але князь розбив їх військо і зруйнував головні хозарські міста Саркел, Ігіль і Самендер. Тогочасний арабський письменник Хаукаль так описує наслідки походу: «Тепер не залишилося й сліду ні від болгарів, ні від буртасів, ні від хозарів, бо Русь знищила їх усіх, забрала в них усі землі і загорнула собі; а ті, що спаслися від її рук, розбіглися по близьких місцях, бажаючи залишитися поблизу своїх країн та сподіваючись прийти до згоди з Руссю і піддатися їй». У цій війні Святослав завоював вятичів над Окою, що перше платили дань хозарам, а також кавказькі племена касогів і ясів, тобто черкесів і осетинів. Таким робом кордони Київської держави доходили до Волги, Каспійського моря і Кавказу. Але ці великі

завоювання не були використані. Святослав зайнявся іншими справами і не подбав про те, щоб піти назустріч тим розбитим племенам, що готові були прийняти підданство Київської держави і вести торгівлю під її проводом. Срібні болгари невдовзі зорганізувалися знову в самостійну державу, на місці хозарів осіли кочові тюркські народи.

Болгарія. Ледве закінчивши волзькі походи, Святослав повернувся в іншу сторону — на дунайську Болгарію. До цієї війни втягнула його Візантія, яка бажала послабити небезпечне для неї болгарське царство. Але Святослав оцінював гирло Дунаю, як перехрестя важливих торгових шляхів; вже здобувши Болгарію, він заявив: «Це середина моєї держави, бо тут всяке добро сходиться: від греків воволоки (шовкові матерії), золото, вино й овочі різнородні, від чехів і угрів срібло і коні, з Русі шкіри, віск, мед і риба». Незвичайно влучна характеристика економічного значення дунайського вузла! Похід почався в 968 р. Греки налічували військо Святослава на 60 000. Полководцями були скандинавці Сфенкел і Ікмор. У перших боях піхота, зорганізована на варязький спосіб, розбила болгарів. Святослав здобув болгарські городи на північ від Дунаю, а на столицю обрав собі Переяславець — Малу Преславу в Добруджі. Але в тому часі на Київ напали печеніги, мабуть, наслані візантійцями, і Святослав мусив вертатися в Україну. Впорядкувавши державні справи, він зібрав нове військо і в 970 р. знову вибрався на Дунай. Тепер він рішився помірятися силою з Візантією. Він переправився через Дунай, перейшов Балкани і там зустрівся з греками. Переміг грецькі полки, дістався до Філіппополя, знищив Тракію і через Адріянополь попрямував на Константинополь. Під Адріянополем візантійці приготували засідку і сильно погромили Святославове військо. Але князь пішов далі на південь і зруйнував Македонію. Тоді греки вирішили зачинити йому шлях повороту. Грецький флот поплив на Дунай і заблокував його гирла, а війська почали займати болгарські міста. Святослав був примушений вертатися, рятувати свої полки, залишені в Болгарії. У Доростолі над Дунаєм греки оточили його своїми силами і почали облягати. Облога тривала три місяці. Святослав раз-у-раз виводив своє військо з города і наступав на ворога. Його піхота, озброєна щитами і списами, успішно чоло грецькій кінноті. Святослав сам брав участь у бою, виявляючи незвичайну хоробрість і погорду до смерті. Своім прикладом і гарячими промовама він підтри-

мував військо: «Від предків ми здобули хоробрість,— пригадаймо ж, яка непереможна до цього часу була руська сила, і міцно биймося за наше спасення. То не наш звичай втікачами йти додому, але або жити і перемагати, або вмерти зі славою, показавши ділом, як слід сміливим мужам». Та в остаточному бою греки перемогли: на полі впало 16 тисяч війська Святослава. Тоді князеві довелося миритися з греками. Він добився миру на таких умовах, що зрікся впливу на Болгарію і Крим, а за те міг свobodно вернутися з усім військом в Україну. Так великі дунайські плани Святослава були розбиті. Ще раз перемогла Візантія.

Святослав поїхав Чорним морем до дніпрового гирла і подався вздовж ріки до Києва. Але коло порогів заступили йому дорогу печеніги, знову наслані греками. Князь мусив зимувати на Білобережжі. Навесні 972 р. він намагався пробитися через орду, але в бою наложив головою.

Характер експансії. Часи Олега, Ігоря, Святослава — це епоха найбільшої експансії Київської держави. Могутні князі використали давні зв'язки, що лучили Київ з морем, і, спираючися на буйні варязькі дружини, провели ряд походів на Чорне море і Каспій, на Кавказ і Балкани, з успіхом розбиваючи всі сили, що ставали на їх шляху. Ці воєнні походи тісно в'язалися з господарськими цілями, мали на меті усунути торгових конкурентів і здобути для Києва комунікаційні мережі сусідніх земель. Це була епоха великих здобутків і тріумфів, епоха морського володіння. Всі чорноморські країни ввійшли у сферу впливів Києва — Чорне море дістало назву Руського моря, «бо ним тільки Русь плаває». Всі геополітичні можливості чорноморського центру були зреалізовані; ніколи пізніше Україна не змогла здобути таких осягів, а те, що було тоді дійсністю, для пізніших поколінь перейшло у сферу мрій і змагань далекої мети.

Але ця велична будова була кладена поспішно, тесана ударами меча, не раз одчайдушне імпровізована. Щоб її викінчити і завершити, на це не вистарчало сил одного сторіччя. Творці чорноморської політики безперечно здавали собі справу з того, що їх здобутки будуть забезпечені тільки тоді, коли Київ опанує своє морське побережжя. Тому вони намагалися взяти у свої руки Крим, гирло Дніпра, гирло Дунаю — ті мостові причілки, що забезпечували володіння над морем. Певно, діяли тут традиції антської держави, а київська влада знаходила підпору в островах українського населення, що проживало на побережжі. Але Русь не змогла здобути

аїльного становища над Чорним морем. Наступ азійських орд, з одного боку, акція Візантії, з другого, не дали Київській державі укріпитися над «луком моря». Зв'язки побережжя з Києвом рвалися безнастанно, і далекі колоніальні землі не могли утримати контакту зі своїм центром. Все таки, як спадщина з епохи перших князів, залишилося живе і реальне почування, що Чорне море — це море «руське», українське.

Роль війська. Великі походи цієї епохи спиралися на нову організацію війська, яка походила від варягів. Варязькі дружини складалися з професійних вояків, що військову справу вважали за своє постійне заняття, а війни давали їм прожиток і майно. Дружина була тісно зв'язана з князем, який добирав собі певних і видатних людей, заприсягав їх, і вони служили йому на життя і смерть. За свою службу вони діставали частину воєнної здобичі і різні інші прибутки. Між собою члени дружини вважалися за побратимів, яких зобов'язувала вірність і солідарність. Це було військо незвичайно сконсолізоване, одноцільне. Давніх слов'ян варяги перевищували у всій організації. Вони мали кращу зброю, — залізні шоломи і броні (панцери), довгі двосічні мечі і тяжкі щити, що закривали все тіло. До бою йшли впорядковані, рівною лавою, не так безладно, як давні слов'янські загони. Далекі дороги перепливали швидкими човнами, несподівано засакували ворога своєю появою. Цю вищу організацію варягів князі перещепили місцевим полкам. Скандінавські дружинники стали інструкторами нової армії. Вони дали київським військам поліпшену зброю, поширили нову тактику, дали зразки дисципліни і солідарності, видобули із слов'янських мас елементи завзяття, рухливості, хоробрості, лицарства.

Широка експансія, яку проводили перші князі, своїм розмахом випереджувала тодішній розвиток України. Великі воєнні походи зуживали масу людських сил і виснажували природні багатства, так що вже тільки силоміць можна було витягнути потрібні для війни контингенти. Коли Ігор стягав з деревлян надмірне полюддя, вони порівнювали його з вовком, що нищить вівці. Проти імперіалістичної політики князів, яка не давала прямої користі, почала проявлятися опозиція у верхах громадянства. Населення, змучене безнастанними війнами, бажало миру і більшої уваги для справ самої країни, що занепадала через далекі княжі походи. І так, коли Святослав перебував у поході на Балканах, печеніги напали на Київ і мало не здобули столиці, де була княжа мати, Ольга, і княжі діти.

Тоді кияни вислали до князя послів з осторогою: «Ти, княже, чужої землі шукаєш і бережеш, а своєї мало не втратив». Це був голос землі, яка бачила небезпеку, що йшла від азійських орд. Нарід бажав іншої політики, що повинна була зайнятись обороною та розбудовою країни і скріпити саму основну базу, на яку спиралася держава. Цю нову епоху розпочав син Святослава, Володимир.

Праця М.Грушевського “Звичайна схема руської історії і справа раціонального укладу історії східного слов’янства” (1904 р.). Фальшивість вчення про “спільну колиску”, “старшого брата” та “менших братів”.

6. АРХЕОЛОГІЧНІ КУЛЬТУРИ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ (Трипільська, Зарубинецька та Черняхівська)

Дослідники Трипільської культури – В.В. Хвойка, брати Доманицькі, М.Біляшівський, О.Кандиба (він же Олег Ольжич), Костянтин Шишкін та ін.

Зарубинецька археологічна культура (I-II ст. н. е.). Походження назви. Територія поширення. Локальні етнографічні риси, значна частина яких дійшла до нашого часу.

Черняхівська археологічна культура (III-V ст. н. е.) Походження назви. Територія поширення. Основні заняття населення – високий рівень господарювання, розвиток внутрішніх економічних і соціальних відносин. Зачатки наукових знань у галузі природничих та технічних наук. Суспільна організація, правові стосунки, норми та звичаї.

7. ПОХОДЖЕННЯ НАЗВ “РУСЬ”, “РОСІЯ”, “ВЕЛИКОРОСІЯ”, “МАЛОРОСІЯ”, “УКРАЇНА”

Походження назв *Русь*, *руський* остаточно не з'ясоване. З цього приводу вже понад двісті років ведеться жвава дискусія й існує широка наукова література з розмаїтими, часом, полярно протилежними поглядами на цю проблему вчених різних поколінь. Були спроби пояснити назву *Русь* як запозичення і шукати її витoki то в Скандинавії (у варягів), то серед іраномовних народів (сарматів). Інші вчені вважають цей етнонім споконвічне місцевим і його коріння шукають на Середній Наддніпрянщині. Однак дослідження етимології слова *Русь* має суто наукове значення. Для становлення національної самосвідомості східноєвропейських народів вирішальне значення мало не походження цього етноніма (норманське, іранське, автохтонне чи якесь інше), а історія його вживання в суспільно-політичній практиці різних державних утворень і в науковій літературі різних історичних періодів.

Слово *русь* мало збірне значення (як *знать*, назви племен *чудь*, *сербь*, а також *чернь*, *челядь* та ін.), а одиничне значення — *русин* (множ. *русини*), як *чудин*, *болгарин* та ін. Деякі дослідники твердять, що в середині I тис. н. е. існувало окреме східнослов'янське плем'я русів. Але це припущення мало ймовірне, бо руси, якби вони справді були як окреме плем'я, мали б уже досить високу матеріальну культуру, яка не могла б зникнути безслідно. Однак жодних слідів так званих русів археологи досі не виявили. Про таке плем'я нічого не сказано і в «Повісті минулих літ», яка перераховує всі основні східнослов'янські племена та їхні союзи.

Етнонім *рус* (*hrus*) уперше згадується в сирійській хроніці VI ст. н. е. стосовно якогось населення в Північному Причорномор'ї (можливо, окремого племені), етнічна атрибуція якого невідома. Цілком вірогідно, що на Середній Наддніпрянщині цей етнонім мав також паралельну форму *рос*, відображену аж донині в топоніміці цього регіону. Тут течуть річки *Рось* з її притоками *Роська* та *Росава*, яка має притоку *Росавку*, а також *Роставиця* (*Раставиця*). За припущенням деяких істориків, у давнину *Россю* називалася і якась річка на Чернігівщині, про яку в Іпатському списку літопису під 1187 р. сказано: «У той же рік пустошив [хан] Кончак по [ріці] Росі з половця-

ми. А після цього стали вони часто пустошити по Росі в Чернігівській волості» («Літопис Руський», с. 343). Найвірогідніше, що роси (руси) в середині I тис. до н. е. — це одне з іраномовних сармато-аланських племен Середньої Наддніпрянщини, яке, можливо, входило в антський племінний союз. Назва *роси* — *руси* у своїй основі могла мати найменування річки. Густинський літопис свідчить, що назва *Русь* — «от реки глаголемая Рось» (Полн. собр. русск. летоп., т. II, СПб, 1843, с. 236). У процесі слов'янізації місцевого іраномовного населення етнонім *рос* (*рус*, *русь*) разом з іншими мовними елементами був сприйнятий слов'янами.

Паралельне вживання термінів з коренями *рос* і *рус* засвідчене і в давніх історичних документах. У східних джерелах переважає термін *руси*, у візантійських — *роси*, у західноєвропейських — *руси* (але іноді й *рос*, *роси*), а в давньоруській писемності переважають назви *Русь*, *руський*, хоч зрідка трапляється й *росьський* («Правда Росьская»). Однак, край, у якому жили руси (чи роси), мав назву лише *Русь*.

Який термін давніший — *рось* чи *русь* — і досі не встановлено. Одні фахівці вважають давнішим *русь* (М. Тихомиров), інші — *рось* (Б. Рибаків), але обидві назви, без сумніву, дуже давні й сягають перших століть нашої ери.

Є підстави вважати, що *руссю* спочатку називалися антські вояки-дружинники, а від них ця назва згодом перейшла на найпівденніший протоукраїнський союз племен — полян у трикутнику між Дніпром, Ірпенем та Россю (літописець відзначає: «поляне, яко нынѣ зовомая русь»). На час утворення давньоруської держави (очевидно, протягом VIII—IX ст.) назва *Русь* поширилася на всю Середню Наддніпрянщину, точніше — на Київщину, Чернігівщину і Переяславщину, які стали ядром Київської Русі. Згодом Руссю стали вважати всю Київську імперію.

У давньоруських джерелах термін *Русь* має подвійне значення: Русь первісна, наддніпрянська і Русь — уся Київська держава разом з приєднаними до неї землями неслов'янських племен і народів.

Подвійне розуміння назви *Русь* було поширене не тільки серед східних слов'ян, але й за рубезем, зокрема у Візантії. Наприклад, у творах візантійського імператора X ст. Костянтина Багрянородного йдеться про «далеку Русь» і протиставлювану їй «близьку Русь» у первісному, найдавнішому значенні цього терміна — як східнослов'янські землі над Дніпром.

Отже, *Руссю* споконвічно називали сучасну територію України, а прикметник *руський* вживався як самоназивання українців. Щоправда, у «Слові про Ігорів похід» засвідчений також етнізм *русичі*. Але він трапляється лише в цьому творі як авторський неологізм, «своєрідна формула високого стилю староруського поета» і ніколи практично більше не вживався (Ковалев Г. Ф. Етнонимия славянских языков. Номинация и словообразование. — Воронеж, 1991. — С. 46).

Етнічне визначення *руський* у розумінні «український» безперервно зберігалось протягом багатьох століть. Русинами називали себе українці у Великому князівстві Литовському, а у львівських міських книгах від 1599 р. навіть використовується термін «руська нація» (Natio Rutenica). Тогочасні джерела переконливо засвідчують, що населення України та Білорусі чітко відокремлювало себе від московитів. У часи Козаччини для українців також природною і звичною була стара назва їхнього краю — *Русь*, а їх самих — *русини*. Та й уся Західна Європа протягом багатьох віків на означення України вживала назву «Русь». Особливо стійкою ця назва виявилася в західному регіоні України. Навіть у ХІХ ст. прикметник *руський* (тобто «український») ще входив до назв різних західноукраїнських політичних партій, літературних і наукових угруповань, альманахів, окремих праць тощо. Наприклад: «Головна руська рада» — перша українська політична організація в Галичині, що виникла у Львові 2 травня 1848 р., просвітнє товариство «Галицько-руська матиця», «Собор руських учених» (1848 р.), «Руська трійця» (українські письменники М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький), чотиритомна «Історія літератури руської» (тобто української) О. Огоновського та ін.

З етнічними *русь*, *руський* пов'язана і самоназва *русин*, *русини*, ким називали (а подекуди й досі називають) себе прикарпатські й закарпатські українці. Цю ж назву зберігає корінне українське населення Словаччини, Польщі, Югославії, Румунії, на відміну від емігрантів-українців.

Таким чином, етнічними *русь*, *руський*, *русинський* — давні й органічні для українців найменування. Але через несприятливі політичні обставини й відсутність української державності після розпаду Київської Русі й занепаду Галицько-Волинського князівства термін *Русь* не став політичною атрибуцією на українській території. Його присвоїли собі наші північно-східні сусіди — росіяни.

Коли ж і як це сталося?

Час, причини, етапи і наслідки для українців втрати давньої назви їхнього краю *Русь* і поступове закріплення її у формі *Росія* за Московською державою глибоко і всебічно розкриті в монографії (на жаль, маловідомій широкому читацькому загалові) львівського дослідника Є.Наконечного «Украдене ім'я: Чому русини стали українцями» (Львів, 1998, 162 с., тираж 700 прим.). З цієї праці довідуємося, що присвоєння Московією давнього імені України — *Русь* відбулося в XIV—XV ст. і було зумовлене насамперед великодержавницькими амбіціями московських царів. Проте істотну роль у цьому відіграли й константинопольський патріарх та його церковна адміністрація.

Як відомо, після офіційного прийняття 988 р. князем Володимиром християнства візантійського обряду на Русі розпочалася організація церкви та розбудова її ієрархії. Руська православна церква підлягала владі константинопольського патріарха — глави всіх православних християн. Він особисто висвячував митрополита, який з 1051 р. стояв на чолі руської православної церкви (аж до XV ст. київськими митрополитами, за незначними винятками, і в переважній більшості єпископами були тільки греки). Глава руської православної церкви дістав титул «митрополита Київського і всія Русі», який зберігся в Україні аж до нашого часу. Київському митрополитові підпорядковувалися руські єпископи, а їм, у свою чергу, — священники та ченці (монахи). Сама ж церква називалася *руською*, оскільки були ще грецька, болгарська, сербська та інші православні церкви. Таким чином, крім етнічного й політичного, термін *Русь* набув ще й церковного значення.

З розширенням адміністративних меж первісної Русі й утворенням Київської імперії церковна юрисдикція київського митрополита поширювалася на всі новоприєдані території. Маючи сильну церковну владу й міцні позиції в суспільстві, київські митрополити часто дозволяли собі не в усьому коритися Константинополю, що викликало постійне незадоволення візантійських патріархів. Через це, коли на Заліссі утворилося й зміцніло Ростово-Суздальське, а згодом і Московське князівство, політика й ідеологічні засади яких базувалися на міцних підвалинах православ'я, правителі цих князівств здобули в константинопольських церковних ієрархів особливу прихильність і симпатію.

Після завоювання Залісся монголо-татарами позиції православної церкви на тих землях ще більше зміцніли, і константинопольсь-

кий патріарх переконався, що на суздальсько-московських територіях візантійське православ'я має найміцнішу опору, а київський митрополит там буде слухнянішим. Так виникла ідея перенесення резиденції київського митрополита до Володимира-на-Клязьмі, щоб «провчити» Київ за його часту опозицію до Візантії.

У 1299 р. за наказом вселенського патріарха київський митрополит Максим, за походженням грек, перебирається на Суздальщину, в улус Золотої Орди. До цього прихильно поставився і золотоординський хан.

Переселившись на Залісся, київські митрополити і там називалися «руськими». Одні з них іменували себе «митрополитами вся Русі», інші — «митрополитами Київськими і вся Русі» (*Наконецний Є. Украдене ім'я: Чому русини стали українцями.* — Львів, 1998. — С. 24, 31—35).

Управління руською православною церквою з боку візантійських духовників відбувалося у формі жвавого листування між канцеляріями константинопольського патріарха та руських митрополитів. З перенесенням резиденції київського митрополита до Володимира-на-Клязьмі в цареградській церковній адміністрації виникла потреба *розрізняти власне Русь* (тобто територію тодішніх Київського і Галицько-Волинського князівств) *та її колишні колонії* — *Залісся і Новгород*. До речі, подібна ситуація колись виникла і в античній Греції. Поруч з метрополією Елладаю утворилися численні колонії в Італії, Передній Азії, південній Русі та в інших районах Середземноморського басейну, часто з елінізованим («огреченим») населенням. У зв'язку з цим треба було термінологічне розрізняти метрополію і колонії. Елладу (тобто власне Грецію) назвали *Мікра Геллас* («Мала Греція»), а розкидані по морських узбережжях колонії — *Мегале Геллас* («Велика Греція»). Оскільки церковні книжники утворювали географічні назви, політичні терміни і титули на основі відомих їм історичних аналогій та прецедентів, вони так підійшли і до розрізнення давньої Русі та пізніше приєднаних до неї земель.

На Синоді константинопольського патріарха в 1303 р. під час розгляду питання про утворення Галицько-Волинської церковної митрополії було ухвалено називати тодішні Київське і Галицько-Волинське князівства *Мікра Росія* («Мала Росія»), тобто «Русь старша, початкова, основна, давніша»), а Залісся й Новгородщину — *Мегале Росія* («Велика Росія»), що означало «Русь пізніша, похідна,

новостворена»). Оскільки у Візантії здавна закріпилася назва наддніпрянських слов'ян з коренем *рос* («народ Рос»), вона відбилася і в терміні *Росія*, який остаточно утвердився на кінець XV ст.

Отже, терміни *Росія* (*Россия*), *Малоросія*, *Великоросія* та всі похідні від них слова *сформувалися в церковних канцеляріях вселенського патріарха*.

Спочатку і титул «всія Русі», і назви *Мала Росія* та *Велика Росія* вживалися лише в церковній практиці й не поширювалися на світське діловодство. У сфері державного управління і суспільних відносин протягом X—XIII ст. Руссю вважалася лише Наддніпрянська Русь. Як видно з тогочасних літописів, якщо хтось із Новгородца, Ростова чи Суздаля вирушав до Києва, Чернігова або Переяслава, це сприймалося, що він «їде на Русь». Таким чином, *на території майбутньої Московщини під поняттям «Русь» розуміли сучасну територію України*. Новгородщина, Залісся та деякі інші провінції Київської імперії, оскільки ними управляла руська князівська та церковна адміністрація, вважалися «руськими землями», але самі вони Руссю ніколи не називалися.

Після відокремлення Залісся від Руської держави, коли воно було завойоване монголо-татарами й увійшло до складу Золотої Орди як її західний улус, назви *Русь*, *русський* побутували переважно серед церковних книжників, для яких синонімом до поняття «православна церква» була назва «руська церква». Однак трохи згодом, коли Московське князівство, виокремившись у першій половині XIII ст. з Володимиро-Суздальського, набуло значної економічної могутності й політичної ваги, об'єднало навколишні землі в одну централизовану державу, московські правителі захотіли почувати себе причетними до політичної та культурної спадщини Київської Русі й намагалися наслідувати її традиції. Вірнопідданий васал і ретельний слуга монгольських ханів, жорстокий і підступний московський князь Іван Калита, який за їхнім наказом воював проти Твері, Пскова та Смоленська, за виняткові заслуги перед Золотою Ордою дістав від її хана (царя) Узбека титул *великого князя «всія Русі»* (1328 р.). Проте цілком зрозуміло, що той титул не поширювався і не міг поширюватися на всю Русь. Малася на увазі лише Русь татарська, в якій існувала «руська» (тобто православна) церква, а територія Русько-Литовської держави монголо-татарам була непідвладна, отже, й для влади новоспеченого князя «всія Русі» недосяжна. За таких умов

титул «всія Русі» призначався лише для домашнього вжитку й означав «головний татарський васал», «головний татарський збирач податків на Заліссі». Цей високий титул з таким обмеженим значенням тоді не прищепився, і про нього швидко забули.

Зовсім інший зміст у першій половині XIV ст. мав титул «усієї Русі» в Галицько-Волинській державі. Цей титул разом з королівською короною дістав від папи римського в 1253 р. ще Данило Романович, який справді тоді панував над усією Руссю в давньому розумінні її етнографічного ареалу. Відтоді всі галицько-волинські князі, продовжуючи цю традицію, називалися князями і господарями «Руської землі» або «всієї Руської землі», а на печатках був відображений титул «короля Русі» (Rex Russiae). Галицький князь Роман Мстиславович, який зібрав усі етнографічні землі русинів, у літописі називається «самодержавцем усієї Русі».

На Заліссі, в Московщині, до титулу «всія Русі» повернулися знову наприкінці XV ст. На цей час (з 1448 р.) *руська православна церква остаточно поділилася на дві митрополії — київську та московську*. Церкву Русі та Білорусі (за тодішньою термінологією — Литви) очолював «митрополит Київський, Галицький і всія Русі», а на чолі самопроголошеної московської митрополії стояв свій митрополит, який, щоб не бути нижчим перед митрополитом київським, теж почав використовувати формулу «митрополит московський і всія Русі». У свою чергу, великі амбіції розпалилися і в московського князя Івана III. Завершивши об'єднання заліських земель навколо Москви й остаточно звільнившись від монголо-татарського панування, він, за аналогією до митрополита, проголосив себе «*Государем й самодержцем всея Руси*» (1492 р.), хоч ні митрополит, ні князь на Наддніпрянській Русі нічим не володіли й зовсім не мали підстав брати на себе титул «всія Русі». Цей титул використовували потім і наступники Івана III, хоч до назви країни він не мав жодного стосунку, бо Московська держава аж до 1721 р. ніколи офіційно не мала назви «Русь», яка, в свою чергу, як назва держави після загибелі Київської імперії ніколи й ніде не поновлювалася. І в очах тодішніх західних європейців Московщина також не ототожнювалася з широко відомою в Європі Рутенією (тобто Україною), а московити — з рутенцями.

З поділом руської православної церкви на київську та московську митрополії започаткована константинопольською церковною адміністрацією традиція використовувати назви *Мала Росія* і *Вели-*

ка *Росія* ще більше зміцніла. Під її впливом галицький князь Юрій II (помер 1340 р.) як справжній спадкоємець Русько-Київської держави починав грамоти формулою: «Ми, Юрій, з Божої ласки природжений князь усея Маляя Росії...» (1331 р. та ін.). І в грамотах константинопольських патріархів, починаючи з 1347 р., Галицько-Волинське князівство часто називається *Малою Росією* як протиставлення московським землям, тобто *Великій Росії*.

У XV—XVII ст. українські книжники й високі церковні ієрархи стали вживати термін «Росія» і плутати його з назвою «Русь». В офіційних документах того часу засвідчені такі титули: «Митрополит Київського престола й всея Росії» (митрополит Мисаїл, 1476 р.), «митрополит Киевський, Галицький й всея России» (митрополит Іпатій Потій, 1605 р.) та ін., а русини (українці та білоруси) іноді називали себе «російським» або «роським» народом, підкреслюючи тим самим свою національну відмінність від московських «русских».

У самій Московщині терміни *Росия*, *Россия* на позначення країни почали вживатися в XVI ст.: назва *Россия* вперше засвідчена в московській грамоті 1517 р., а в надрукованому 1577 р. у Московській Слободі «Псалтирі» вперше вжито назву «Великія Росіи».

Від середини XVI ст. *Россией* стали називати всю сукупність земель, що увійшли на той час до Московської централізованої держави. Протягом XVI—XVII ст. з'явилися також прикметники *росский*, *российский*. Як відзначив М.Костомаров, «слово *Россия* або *Росія*, *российский* було на початку книжним, риторичним, подібним до того, як Франція називалася Галлією, Польща—Сарматією, Німеччина—Германією, Угорщина—Паннонією і т. д. З половини XVII ст. вона стала офіційною, але загальноновживаним народним словом не зробилася до пізніших часів» (*Костомаров Н. И. Давно ли Малая Русь стала писаться Малороссиею? // Записки Українського наукового товариства в Києві. — К., 1928. — Т. XXVII*).

У середині XVII ст. московський цар Олексій Михайлович, здобувши після Переяславської угоди 1654 р. протекторат над так званою Гетьманщиною, використав стару церковно-адміністративну термінологію константинопольської патріаршої канцелярії і в 1655 р. прийняв на себе титул «*всея Великая, Малая й Беляя Руси самодержец*».

Від другої половини XVII ст. і до першої половини XIX ст. Малоросія обмежувалася лише Лівобережною Україною, тобто Гетьманщиною (Полтавщина, Чернігівщина, а також м. Київ), поряд з

якою були також землі Війська Запорозького (степова Україна) та Слобідська Україна. Для земель Війська Запорозького (південна Україна) царський уряд вигадав штучну назву «Новороссия». Слобожанщина, яка в урядовій мові тривалий час називалася «Слободская Украина», охоплювала всі східні етнографічні землі українців, тобто сучасну Харківщину, частину Сумщини, Донеччини, Луганщини, а також південь Белгородської, Воронежської, Курської і частково Ростовської областей Росії.

Незважаючи на те, що історична Гетьманщина («Малороссия») і Слобожанщина («Слободская Украина») були заселені одним народом — українцями, ці землі тривалий час мали в царській Росії різний державно-правовий статус: Гетьманщина до другої половини XVIII ст. зберігала деякі прикмети автономної держави (хоч і під зверхністю російського імператора), а Слобожанщина від самого початку належала до Московської держави як її південна провінція. Різницю між цими територіями відчували й українські письменники кінця XVIII — початку XIX ст., які могли навіть протиставляти Слобідсько-Українську губернію Гетьманщині, а Г. Сковорода називав «Малоросію» своєю матір'ю, а «Україну» (Слобожанщину) — тіткою.

Наприкінці XVIII ст. офіційна російська назва «Мала Росія», «Малоросія» почала поширюватися й на новоприєдані до Росії (після поділів Речі Посполитої в 1772, 1793 і 1795 роках між Росією, Австрією та Пруссією) правобережні українські землі. З 1832 р. царський уряд запровадив для Правобережжя колоніальну назву «Юго-Западный край».

Незважаючи на всі потуги царських чиновників, штучна назва «Малоросія» в Україні не прижилася і ніколи не вживалася серед простого народу. Так само і в Московщині аналогічний грецький витвір «Великоросія» побутував лише в офіційних документах, а не в усному мовленні.

Щоб уникнути терміна «Малоросія», який царські колонізатори використовували як один з асиміляторських засобів, українська культурна еліта в XIX ст. вживала визначення «Южная Русь», «южнорусский» (наприклад, «Записки о Южной Руси» П.Куліша, «Букварь южнорусский» Т.Шевченка тощо).

Колоніальна назва «Малоросія» разом з етнонімом *малорос*, *малороси* поступово набуває образливого для українців забарвлення як ознака чогось нижчого й менш вартісного. На рівні малорос-

ійства імперська Москва впродовж століть намагалася заморозити наш національний розвиток, що їй значною мірою вдалося зробити на загарбаних нею східних і південних теренах України. У Галичині, Прикарпатті й на Закарпатті, куди не сягнула загребуца московська рука, національна свідомість українців набагато вища. (*Наконецний С.* Украдене ім'я: Чому русини стали українцями. — Львів, 1998. — С. 30—41, 75—90. Див. також: *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе. — Т. I. — К., 1994. — С. 44, 248).

На початку XVIII ст. відбулася зміна назви *Московської держави*. Цар Петро I намагався знищити почуття самотності в українців та білорусів порівняно з московитами, а також і Московщину прилучити до європейської цивілізації. З цією метою він навіть мав намір перенести столицю до Києва. І для цього були певні підстави. «Україна цього часу являла яскравий контраст до Московії не тільки високим рівнем освіти і поширенням її в найширших народних масах, але й відмінністю загального духу культури, побуту і суспільних відносин. Тоді як Московія відгороджувалася від Заходу “китайським муром” і протиставлялася Європі, Україна з кінця XVII століття посилала значну кількість своєї молоді у вищі школи країн Західної Європи” (*Голубенко П.* Україна і Росія у світлі культурних взаємин. — К., 1993. — С. 129). То ж не дивно, що Петро I, прагнучи наблизити Росію до Європи, почав спиратися на культурний потенціал України, яка відтоді тривалий час живила Московщину інтелектуальними силами. «Уже сама належність до української національності була певним атестатом для обіймання високої посади в Москві» (*Пекарский П.* Наука и литература в России при Петре Великом. — СПб, 1862. — С. 2).

У XVIII ст. в Росії не було жодної сфери інтелектуальної й адміністративної діяльності, в якій би не брали активної участі вихідці з *Лівобережної України*. Ця діяльність була дуже плідною й результативною в політиці, науці, освіті, літературі, культурі, музиці, журналістиці, образотворчому мистецтві й особливо в церковному житті (за Петра I вся вища церковна ієрархія складалася виключно з українців та білорусів). Серед найвідоміших постатей, які з України потрапили до Росії, — син козака Миргородського полку Федора Чайки Петро Федорович Чайка (у Росії він переробив своє прізвище на Чайковського) — дід відомого композитора Петра Ілліча Чайковського, Григорій Полетика (уклав порівняльний словник шістьма мовами — російською, давньогрецькою, латинською, фран-

пузькою, німецькою, англійською), Федір Емін (зачинатель нового літературного жанру в Росії — російського роману), талановиті художники А.Лосенко, Д.Левицький, В.Боровиковський, І.Мартос, всесвітньо відомі композитори М.Березовський та Д.Бортнянський і сотні інших культурних діячів. З України до Москви прийшли й перші граматики та словники церковнослов'янської мови, історичні твори та різноманітна література інших жанрів.

Міграція українських діячів у Московщину не завжди була добровільною, а досить часто й примусовою із застосуванням драконівських методів (особливо стосовно неповнолітніх хлопців, яких систематично набирали для співацької капели при царському дворі й насильно, часто назавжди, розлучали їх з батьками). Ті ж, хто перебирався до Росії добровільно, керувалися різними мотивами: одні шукали там чинів, нагород, почестей і слави, інші наївно сподівалися окультурити ту «варварську» країну, підняти її до українського рівня. Проте не минуло й півстоліття, як настало гірке розчарування. Розвиток Російської імперії пішов не так, як того хотіли київські книжники, а згідно з політикою і законами панівної російської нації.

«Причини поразки українців у їх змаганнях на культурному полі, спрямованих на реформування Московської держави і наближення її до дійсних культурно-історичних традицій Київської Русі, інакше кажучи — до українських традицій, пояснюються причинами державно-політичного і культурного порядку. Нова російська держава своїм стилем і своїми порядками була московського походження і не могла бути перетворена лише культурними засобами і культурними силами іншого народу. І тому було утопією ту державу культурно завоювати і реформувати в душі і стилі зовсім іншого народу й іншої культури. Якби не були великі українські впливи в російській культурі, російська держава абсорбувала тільки те, що відповідало їй і психології російського народу. Українська культура не могла перемогти тенденцій і традиційного ладу російського люду, бо вона була їй чужою і тому чинила спротив, який пізніше перейшов у наступ і нищення української культури всіма адміністративними, поліційними засобами держави» (*Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин. — Нью-Йорк — Париж — Торонто. — 1987. — С. 288. Цит. за працею: Наконечний Є. Украдене ім'я: Чому русини стали українцями. — Львів, 1998. — С. 86*). До цього слід додати, що послідовна, тривала і цілеспрямована боротьба російського цариз-

му проти всього українського була спрямована не тільки на нищення багатівікових культурних здобутків нашого народу, але й на зміну його ментальності, перетворення його в пасивне «стадо баранов». Батоном (репресивними заходами) щодо простого люду і прямиком (роздаванням привілеїв, дворянських звань, нагород, престижних і вигідних державних посад, маєтків з кріпаками) стосовно колишньої козацької старшини та її нащадків російській царській владі значною мірою вдалося досягнути своєї мети — знекровити українську еліту, знищити в ній почуття національної свідомості й солідарності і в такий спосіб обезглавити українське суспільство. Для України це мало фатальні наслідки. Адже коли в ХІХ ст. у багатьох народів Європи почався історичний етап національного відродження, і в них (зокрема, у західних і південних слов'ян) національно-патріотичні рухи очолили найбільш заможні, освічені і впливові верстви суспільства, в Україні переважна більшість представників панівних класів (дворяни, буржуазія) вже були настільки денационалізовані, що сприймали українську ідею байдуже, а українська мова, яка стала мовою переважно неосвічених селян, культура й національні інтереси українського народу загалом для них уже були далекими, чужими і навіть ворожими. Через це в боротьбі з українським національно-визвольним рухом денационалізована українська суспільна еліта, за незначними винятками, по суті виступила союзником царизму.

У 1721 р. за указом Петра І Московська держава дістала назву «Российская империя», яка об'єднала, крім власне російського, також й іншоетнічні та іншомовні народи. Похідний від іменника *Россия* прикметник *российский* став означати належність до Російської імперії.

Змінюючи назву своєї держави, Петро І прагнув таким чином не тільки знищити почуття окремоті українців та білорусів стосовно московитів, але й присвоїти величезні політичні та культурні надбання Київської Русі. Однак постає питання: чому в такому разі він не використав традиційного терміна *Русь* («Русская империя»), а запозичив грецький термін *Россия*. Річ у тому, що слово *Русь* у Московщині серед простого люду не вживалося. І там, і в усій Європі знали, що *Русь* — це край, який лежить північніше Чорного моря над Дніпром, Дністром, Бугом і Сяном. Якби *Руссю* було названо й Московську державу, це скрізь могло б сприйматися, що вона стала частиною споконвічної Русі-України. Щоб з'єднати Україну й Московщину в одну державу, в якій геополітичним цен-

тром сприймалася б московська територія, а Україна виступала б як придаток до неї, Петро I і вдався до штучного, але на той час досить поширеного церковного терміна *Росія, Россія* (Детальніше див.: *Цегельський Л.* Звідки взялися і що значать назви «Русь» і «Україна»? — Львів, 1907. — С. 57. Див. також: *Наконечний Є.* Зазнач, праця. — С. 87).

Давній термін *Русь*, узятий в українців, у формі прикметника *русский* від XVI ст. в Московщині почав спорадично використовуватися для назви російської народності. Варто звернути увагу на незвичну атрибутивну форму цього етноніма. Адже самоназви всіх слов'янських народів є субстантивними й відповідають на питання іменника *хто?* (*українець, білорус, поляк, чех, словак, хорват*), а не присвійного прикметника *чий?* Росіяни ж, на відміну від закономірної самоназви українця у часи Київської Русі — *русин (хто?)*, коли йдеться про їхню національну належність, відповідають на питання *чий?* («*русский*»), тобто фактично стверджують, що йдеться про тих, котрі належать русинам (*Наконечний Є.* Украдене ім'я: Чому русини стали українцями. — С. 90—9).

Проте є й інше тлумачення цього етноніма. На думку деяких дослідників, самоназву *русские* слід вважати реліктом колоніальної клички слов'янізованої чуді. Як відомо, протягом X—XII ст. київські та новгородські культуртрегери у процесі християнізації цих племен нав'язали їм богослужбову мову Києва і назву, яка вказувала на належність їх до Русі («*русские*») (*Лита Ю.* Призначення України. — Нью-Йорк, 1953. — С. 153).

За іншою версією, атрибутивна форма терміна *русский* пояснюється монголо-татарським впливом. У підвладному монголо-татарам Заліссі, згідно з їхніми уявленнями про державний устрій, будь-який підданець втрачав свою особистість» навіть національну належність, і ставав річчю, власністю правителя, який може ним довільно розпоряджатися. Зокрема, чудський за походженням підданий, що був власністю руського князя, для монголів теж ставав руською людиною, а не індивідуальною особистістю. При частих переписах прикметник *русский* закріпився серед населення Залісся на означення етноніма (народного імені) (*Наконечний Є.* Украдене ім'я: Чому русини стали українцями. — С. 93). Через це й мова цього народу стала називатися «*русским* язьком», а не «*российским*» (хоч М.Ломоносов назвав свою працю «*Российская грамматика*»), бо це означало б «мова всіх народів, які входять до російської держави».

В офіційному вжитку етнонім *русский* закріпився наприкінці XVIII ст., коли цариця Катерина II «высочайшим повелением» остаточно наказала московському народові називатися «русскими» і заборонила йому вживати назву «московитяне». Однак етнонім *русские* чи *руські* зовсім не сприймали сусідні з Московщиною народи — білоруси, поляки і тим більше українці, які не могли змиритися з тим, щоб їхня давня самоназва була перенесена на московитів. Першими на компроміс пішли поляки як найменш зацікавлена сторона: щодо московитів, які стали називати себе *русскими*, вони почали вживати похідний від грецького слова «Росія» термін *росіяни* (Rosjanie, Rosjanin, Rosjanka). Услід за ними цей термін у писемній мові, а потім і в усному мовленні почали використовувати й українські та білоруські автори, і в українській мові він став літературною нормою. На відміну від цього, в білоруській мові вживання термінів *руські*, *расійські* згодом було пристосоване до норм вживання рос. *русский*, *российский*.

Двозначність і некоректність прикметникової форми етноніма *русский* були очевидні й для самих росіян. Протягом XVIII—XIX ст. вони робили спроби виправити цей термін, запровадивши замість нього субстантивовані форми *россы*, *россіяне*. Однак ці форми, породжені високим «штилем», стали сприйматися як архаїчні й не прижилися (Агеева Р. Страны и народы: Происхождение названий. — М., 1990. — С. 152; Наконечний Є. Украдене ім'я: Чому русини стали українцями. — С. 92).

У російському прикметнику *русский* злилися два поняття: *руський* (тобто «український») і *руський* «російський», а це призводить до непорозумінь і навіть до політичних спекуляцій. У сучасних російських засобах масової інформації і навіть у деяких наукових працях поняття *руський* епохи Київської Русі, що однозначно означає «український», передається словом *русский* і трактується як «російський». Пропозиція академіка Д.Лихачова увести в російську мову прикметник *руський* від іменника *Русь*, на відміну від *русский* у значенні «російський», не знайшла підтримки з боку російських учених і російської громадськості. Більше того, нині стало модним навіть підмінити поняття *Древняя Русь*, *древнерусский* (тобто «належний до періоду Київської Русі») простішими і декому вигіднішими *Русь* (у розумінні «Росія»), *русский*. А звідси — далекосяжні висновки: Київська Русь — це те саме, що й Росія, а давньоруська мова — це «русский язык». Отже, виходить так, що нинішня російська мова звучала у золотовер-

хому стольному граду Києві, а це значить, що давньоруські мешканці Києва (та й усе слов'янське населення Київської Русі) були *руськими*, тобто росіянами. Коли і звідки взялися тут українці, для багатьох українофобів залишається загадкою. Для її розгадки дехто робить спробу відродити сумнозвісну гіпотезу середини минулого століття акад. М.Погодіна, щиро вірячи, услід за ним, що в давньому Києві й на всій Наддніпрянщині споконвічно жили росіяни, а українці нібито прийшли сюди з-під Карпат і заселили спустошені монголо-татарами простори аж наприкінці XV ст. Як ми вже відзначали, неспроможність цієї гіпотези переконливо довів ще М.Максимович відразу ж після її появи. Відтоді минуло понад століття, і дослідники давньоруської історії й давньо-київської писемної мови досягли величезних успіхів. Усі пізніші студії писемності Київської Русі, що базувалися на вивченні самих документів і фактів, а не на кон'юнктурних настановах, підтвердили слушність аргументації М.Максимовича про автохтонність українського населення на Середній Наддніпрянщині й, зокрема, у Києві, розкрили історичні передумови і сам процес формування ранніх східнослов'янських народностей, після чого гіпотеза М.Погодіна сприймається як прикре непорозуміння. Адже навіть нинішня елементарна шкільна програма з історії України забезпечує мінімум знань для правильної орієнтації в етномовній ситуації у Київській Русі, і кожен школяр має знати, що *Київська Русь* — це не *Росія*, а *руська мова* — це не *російська мова*.

Маніпулювання термінами *Русь*, *руський*, *Россія* в політичних інтересах не обмежується лише погодинською гіпотезою. Адже назва країни *Росія* засвідчена... у «В(е)лесовій книзі», що в досвідченого читача викликає неабияке здивування. Цю книгу, написану на дерев'яних дощечках, від яких через воєнні лихоліття дослідники мають лише фотокопію однієї з них і транслітерованій та перекладений Ю.Миролюбим на сучасну російську мову текст усіх збережених дощечок, деякі аматори нашої старовини вважають найдавнішою пам'яткою України-Русі й відносять її до V—IX ст. Проте філологи-славісти цілком обґрунтовано сумніваються в автентичності «В(е)лесової книги», бо в ній натрапляємо на багато різних недоладностей у змісті й формі викладу, що абсолютно суперечать загальновідомим і безсумнівним історичним та мовним фактам.

Крім величезної кількості (понад 400) старослов'янських (тобто староболгарських) і штучно сконструйованих під старослов'янські фонетичних та лексичних компонентів (як саме вони могли потрапи-

ти в «українську» пам'ятку язичницької доби, невідомо, бо до прийняття християнства на Русі було ще дуже далеко), «мовного вінегрету» з химерно змішаних елементів майже всіх слов'янських мов різних історичних періодів їхнього розвитку, що являє собою своєрідний «загальнослов'янський суржик», у «В(е)лесовій книзі» дуже насторожує її виразна проросійська ідеологічна спрямованість.

Анонімний автор цього твору вважав, що слов'яни походять з Індії, їхню основу становили росіяни, від яких відгалузилися всі інші слов'янські народи. Він твердить, що найперші міста виникли в Росії («оу Росс»), що «руські» (тобто русини-українці) прийшли також з Росії («од Росіє») на наддніпрянські землі, і там Кий заснував місто Київ (спочатку воно мало назву *Індікіїв*). Прийшовши з Індії, слов'яни ще не були християнами, але вже були готові до сприйняття християнства. Однак справжнє християнство — це лише православ'я, бо західні слов'яни мають хибну віру (католицьку). Оскільки слов'яни колись були єдині, така єдність має бути відновлена для того, щоб усі вони створили єдину велику і могутню спільнослов'янську державу під гегемонією Росії.

Дуже дивно, що цей замаскований під старовину політичний памфлет якогось російського великодержавника-шовініста XVIII або XIX ст. дехто називає «скрижальми буття українського народу», писемною пам'яткою, якою слід пишатися, якнайширше її популяризувати і навіть включати її до шкільної програми. Уже саме некоректне, недоречне вживання назви *Росія* в пам'ятці нібито V—IX ст., коли цього терміна не було і не могло бути (він з'явився на початку XIV ст.), незаперечне свідчить (разом з багатьма іншими доказами) про те, що «В(е)лесова книга» — це в основному фальсифікація, хоч деякі дощечки могли бути давніми (або скопійованими з оригіналів). Цілком очевидна й необізнаність її автора з історією топонімів *Русь*, *Росія*, чим він викрив сам себе як фальсифікатор. Однак не можна виключати й того, що автор-підроблювач «В(е)лесової книги» використав якийсь невідомий давній документ (літопис, хроніку, легенду), створений первісним кириличним письмом, тобто пам'ятку від того періоду, який досі в науці вважається безписемним, але вона, якщо справді була, не дійшла до нашого часу.

Назва нашої країни УКРАЇНА з'явилася в останній чверті XII ст. Уперше в Іпатському списку «Повісті минулих літ», де літописець розповідає про смерть переяславського князя Володимира Глібовича у 1187 р., сказано: «І плакали по ньому всі переяславці... За ним же

Україна багато потужила». Через два роки, у 1189 р., було відзначено, що князь Ростислав приїхав «до України Галицької» (Див.: Літопис Руський / За Іпатським списком переклав Леонід Махновець. — К., 1989. — С. 343, 347).

Походження назви *Україна* здавна привертало увагу вчених, але однозначного пояснення їй досі немає. Одні дослідники пов'язували її зі словами *край* «найвіддаленіша від центру частина території, околиця», *у* (= *біля*) *краю*, тобто «погранична територія», інші — з іменниками *край*, *країна* у значенні «рідний край, своя країна, рідна земля; земля, населена своїм народом». І, нарешті, ще один погляд, за яким назва *Україна* нібито походить від дієслова *украяти* (відрізати), тобто первісне значення цієї назви — «шматок землі, укрायний (відрізаний) від цілого, який згодом сам став цілим (окремою країною)».

Найвірогіднішою й найпереконливішою слід вважати версію, яка пов'язує назву *Україна* зі словами *край*, *країна*, хоч зв'язок цей не прямий, а значно складніший. Як дослідив український учений В. Скляренко, процес становлення поняття «Україна» був досить тривалим і мав декілька етапів (Скляренко В. Звідки походить назва *Україна!* // «Україна». — 1991. — № 1. — С. 20, 39).

Іменник *край* із значенням «відрізок, шматок; шматок землі» був ще у спільнослов'янській мові (кгајъ) і нині відомий багатьом слов'янським мовам. Оскільки слов'янські племена споконвіку мали свої території, які здебільшого відділялися природними рубежами — річками, лісами, болотами, солончаками (отже, ніякої мішанини племен не було), давньослов'янське слово *край* «відрізок, шматок землі» набуло нового значення — «територія, що належить племені», а згодом також і значення «крайня межа території племені, початок (або кінець) території племені, берег». На означення простору в праслов'янській мові вживався спеціальний суфікс *-ina* (*dol + ina = dolina* «долина», *niz + ina = nizina* «низина»). За цим самим зразком ще в праслов'янський період утворилося і слово *країна* (кгај + іна) у значенні «територія, яка належить племені».

Разом з іменником *край* у праслов'янській мові був також іменник *украј* (**ukraјъ*), що означав «відрізок від шматка; відділений шматок землі; відділена частина території племені; крайня межа відділеної частини території племені».

Уже після розпаду праслов'янської етномовної спільності (можливо, в антський період) у східних слов'ян від слова *украј* за допо-

могою того самого суфікса *-ina* виникло слово *україна* (*ukraina*) із значенням «відділений шматок землі; відділена частина території племені». Коли протягом VI—VIII ст. східнослов'янські племена або союзи племен переросли у феодальні князівства, відомі в історичній літературі під назвою «літописні племена» або «племінні князівства», а згодом утворилася ранньоукраїнська держава Русь, змінилося значення і слів *країна* та *україна*. Слово *країна* від значення «територія племені» поступово набуло значення «територія феодального князівства», а потім — «територія Русі». Відповідно до цього змінилося значення й слова *україна*: замість первісного значення «відділена частина території племені» воно стало означати «відділена частина території феодального князівства», а потім — «відділена частина території Русі».

У період феодальної роздрібненості Київської Русі (з XII ст.), коли від неї почали одне за одним відділятися незалежні князівства, слово *україна* набуло значення «князівство». Уперше згадану в Іпатському списку «Повісті минулих літ» *україну* дослідники розуміли по-різному: як пограничну з Київською землею територію Переяславської землі; як усю Переяславську землю, названу *україною*, через те, що вона межувала з половецьким степом; як первісну Русь (тобто Київську, Переяславську і Чернігівську землі); як усю Київську Русь. Проте найвірогідніше, що літописець назвав *україною* саме Переяславську землю, але не тому, що вона межувала з половецьким степом, а через те, що була окремим князівством.

Крім Переяславської *україни*, була ще Галицька *україна*, Волинська *україна*, Чернігівська *україна*, Київська *україна* та інші *україни* — самостійні князівства. Це видно з того, наприклад, що під 1189 роком той самий Іпатський список повідомляє: князь Ростислав прибув «до *україни* Галицької, і взяв два городи галицькі, а звідти пішов до Галича». У 1213 р. князь Данило «поїхав з братом і забрав Берестій, і Угровськ, і Верещин, і Столп'є, і Комов, і всю *україну*». Те, що слово *україна* аж до XVI ст. означало окреме князівство, чітко видно із свідчень тогочасних літописів: «Кримський цар... хотів іти на царя і великого князя *україну*..., а пішов був на черкаси» (Львівський літопис під 1556 р.); «приходив на цареву і великого князя *україну* на Сіверські міста із Канева князь Михайло Вишневецький» (Олександрівський літопис під 1563 р.).

Поряд зі словом *україна* у східнослов'янських діалектах здавна існувало і слово *окраїна* «порубіжна територія племені», утворене

від *окрай* «обріз, край» за допомогою суфікса *-ина* (*-іна*, *-їна*). Ці слова чітко розрізнялися між собою: *україна* — це вся відділена частина території племені (згодом — уся територія феодального князівства), *окраїна* — лише погранична територія племені (згодом — погранична територія феодального князівства).

З другої половини XIV ст. більшість князівств Київської Русі, на основі яких сформувалася українська народність, потрапили під владу Литви і Польщі. Від цього часу назва *україна* почала вживатися і щодо цих двох частин території: землі, підкорені Литвою (Чернігівсько-Сіверське, Київське, Переяславське і більша частина Волинського князівств) іноді називалися *литовською україною*, а землі, підкорені Польщею (Галицьке і частина Волинського князівства), — *польською україною*.

З появою козацтва наддніпрянські землі, де збиралися козакки, дістали назву *козацьких україн*, що відображено і в українському фольклорі: наприклад, у народній пісні: «Ой по горах, по долинах, По козацьких українх Сив голубонько літає, Собі пароньки шукає».

Протягом XV—XVI ст. у слові *україна* відбувався процес зміни наголошування: в лексемах на *-ина*, (*-іна*, *-їна*) суфікс почав перетягувати наголос на себе (пор. *батько* — *батьківщина* — *батьківщина*, *горох* — *горошина* — *горошина*, *риба* — *рибина* — *рибина*, *хуртовина* — *хуртовина*; так само *Україна* — *Україна*). Цей процес, який не завершився й досі, спричинився до паралельного вживання обох акцентологічних варіантів — *Україна* й *Україна* протягом кількох століть. Порівняйте, наприклад, у Т. Шевченка: «Свою Україну любіть»; «...а я Тільки, вмію плакати, Тільки сльози за Україну...»; «В Україну ідіть, діти, В нашу Україну»; «Це той Перший, що розпинав Нашу Україну» та ін. У сучасній українській літературній мові міцно, закріпилася форма з новішим наголосом — *Україна*.

На час визвольної війни українського народу проти шляхетської Польщі під проводом Богдана Хмельницького (1648—1654 рр.), як відзначає В.Скляренко, *Україною* називалися не тільки запорозькі, а вже всі наддніпрянські землі. Очевидно, від цього часу під *Україною* стали розуміти цілу країну. Згодом ця назва поширилася й на інші східноукраїнські землі (зокрема, на Слобожанщину, яка деякий час мала офіційну назву «Слободская Украина»). Західноукраїнські землі й далі називалися Руссю, але поступово назва *Україна* поши-

рилася й на західний регіон і стала спільною для всієї етнічної території українців.

Зміна національного етноніма *русин, руський* (від *Русь*) на *українець* (від *Україна*) була історично необхідна. Перехід до нового етноніма став своєрідною протидією агресивній політиці царизму, який ставив собі за мету денационалізувати українців і розчинити їх в «общерусском море». В умовах, коли Московська імперія з експансіоністських мотивів присвоїла собі історичну назву України — *Русь*, а для панівного етносу запровадила трохи підправлений від слова *руський* етнонім *русский* і поширила його й на мешканців історичної Русі — України, перехід від самоназви *русин, руський* до етноніма *українець* завдав істотного удару по імперській ідеї московського самодержавства «єдиного русского народа от Камчатки до Карпат». Це мало величезне значення для утвердження національної ідентичності всього українського народу. Спочатку суто географічна назва *Україна* поступово перетворилася в національну ідею, яка об'єднала в одне ціле такі історичні й географічно не схожі між собою регіони, як Полісся, Сіверщина, Слобожанщина, Донбас, Наддніпрянщина, Причорномор'я і— Волинь, Поділля, Буковина, Прикарпаття та Закарпаття.

Присвоївши собі давню назву нашого народу, імперська Москва тим самим сподівалася загальмувати, а потім знищити наше прагнення до самобутності (*Наконецний Є. Украдене ім'я: Чому русини стали українцями.* — С. 117).

Отже, для нас дуже важливим є той факт, що, незалежно від свого походження, слово *Україна* позначало Козацьку державу, створену Богданом Хмельницьким. Звичайно, ніякою «окраїною» Російської імперії вона не була і весь час претендувала на повну державну самостійність. Саме через це вживання слова *Україна* в царській Росії було заборонено. І лише тоді, коли царським чиновникам стало ясно, що це слово не можна знищити і стерти з пам'яті українців, було вирішено його дискредитувати. Російські шовіністи стали пояснювати назву нашого краю *Україна* як «окраїна Росії», тобто вклали в це слово принизливий і невластивий йому зміст.

З історією виникнення назви *Україна* тісно пов'язане правило вживання прийменників *на* і *в* при позначенні місця або простору. Як правильно сказати: живу на Україні чи в Україні? Приїхали на Україну чи в Україну?

Прийменник в (у) у просторовому значенні вживається тоді, коли йдеться про щось ціле, докладно окреслене, компактне, центральне (наприклад, про країни, міста, населені пункти): в Англії, у Франції, в Угорщині, у Росії, у Польщі, у Литві; у Львові, у Ніжині, в Овручі, у селі. У цих випадках нікому не спадає на думку сказати: на Англії, на Франції, на Угорщині, на Росії, на Львові, на Овручі тощо. Коли ж йдеться про складову частину країни, про якусь її етнографічну територію, про частину міста, віддалені від центру околиці, тоді вживається прийменник на: на Волині, на Поліссі, на Донбасі, на Запоріжжі, на Полтавщині, на Подолі, на Засуллі, на хуторі, на селі (тобто «не в місті»). Щоправда, у деяких випадках і частини країни, і частини міста з огляду на особливі історичні умови могли виступати своєрідними політичними, культурними або адміністративними центрами чи осередками суспільного життя, тому стосовно них також узвичаїлося вживання прийменника в (у): у Квебеку, у Галичині, у Дарниці, у Святошині, але таких випадків порівняно небагато.

Оскільки *українами* спочатку називалися окремі удільні князівства, що відокремилися від цілої держави, а потім і Україна як уся східна частина етнічної території українців перебувала у складі Росії, при просторових визначеннях щодо України здавна закріпився прийменник на. Проте і в народних піснях, і в літературній мові обидва прийменники на і в часто вживалися паралельно: *на Україні* і *в Україні* з переважанням тієї або іншої конструкції в окремих письменників або в окремих літературних жанрах і стилях.

Нині, коли Україна вже самостійна, суверенна й незалежна держава, немає жодних підстав вживати необґрунтовану й по суті образливу конструкцію з прийменником на. Отже, єдино правильна форма — *в Україні*. Але виправляти фольклорні та літературні твори, де вживається вислів *на Україні*, не варто.

Література

Агеева Р. Страны и народы: Происхождение названий. – М., 1990.

Алексеева Т.И. Этногенез восточных славян по данным антропологии. – М., 1973.

Археология Украинской ССР. – Т.3. – К., 1986. – С.179-190.

Брайчевський М. Конспект історії України. – К., 1993.

Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин. – Нью-Йорк-Париж-Торонто. – 1987.

Винокур І.С. Історія та культура черняхівських племен. – К., Наукова думка, 1972, — 180с.

Вовк Ф. Антропологічні особливості українського народу. – К.: Фотовідеосервіс, 1994. – 96 с.

Грушевський М. Історія України-Руси В 11 т. – К., 1991. – Т.1.

Залізник Л. Від склавинів до української нації. – К., 1997.

Ковалёв Г.Ф. Этнология славянских языков. Номинация и словообразование. – Воронеж, 1991.

Крип'якевич І., Дольницький М. Історія України. – Нью-Йорк, 1990. – С.223.

Літопис Руський // За Іпатським списком переклав Леонід Махновець. – К., 1989. С.8.

Петров В.П. Походження українського народу. – К., 1922. – С.104-107.

Петров В.П. Етногенез словян: Джерела, етапи розвитку і проблематика. – К.: Наукова думка, 1972.

Півторак Григорій. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі “спільної колиски”. – К.: Академія, 2001. – 152 с.

8. УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВНА ТЕРИТОРІЯ Й ЕТНІЧНІ ЗЕМЛІ УКРАЇНЦІВ

Поняття “державна” та “етнічна” територія, їх місце в глобальному географічному просторі. Козацька Республіка Запорізька Січ — унікальна форма зародження національної державності. Етапи формування сучасної державної території.

Перший 1917-1922 – період утворення національної держави Української народної Республіки зі столицею у Києві; утворення залежної від більшовицького Петрограда Української Соціалістичної Радянської Республіки 25 грудня 1917 р. з центром у Харкові; утворення 1 листопада 1918 р. Західно-Української Республіки з

столицею у Львові і її злука з УНР 22 січня 1919 р. Кожна з цих республік мала свою територію.

Другий етап — після падіння УНР (1922–1939).

Третій етап воєнний і повоєнний (1939–1951 рр.) – остаточне формування сучасної державної території України. Про території, які не увійшли до державної території України, так звані “Малі України” – у Румунії: околиці Сучави і провінція Марамуреш; у Словаччині – Пряшівщина; у Польщі — Лемківщина, східна частина Холмщини і Підляшшя; у Білорусії — південна частина Берестейщини і Пінщини; у Росії — західна смуга Курської і Воронежської областей.

Література

Бойківщина: Іст.-етногр. Дослідження / За ред. Ю.Г.Гошка. К., 1983.

Грушевський М. Історія України-Руси: У 12 кн. Київ, 1991. – Кн. 1.

Гуцульщина: Іст. Етногр. дослідження / За ред. Ю.Гошка. К., 1987.

Дністрянський М.С. Кордони України. — Львів, 1993.

Етнографія Києва і Київщини: Традиції і сучасність. – К., 1986.

Заставний Ф.Д. Українські етнічні землі. — Львів, 1993.

Крип'якевич І. Історія України. – Львів, 1990.

Культура і побут населення України / За ред. В.І.Наулка. Вид 2-е, перероб. і доп. — К., 1993.

9. ЕТНОГРАФІЧНЕ РАЙОНУВАННЯ УКРАЇНИ

Локальні особливості – основа для визначення історико-етнографічних районів розселення народу і його етнографічних груп. Три райони України: Південно-Східний, Північний, Західний, або Південно-Західний. Етнографічні підрайони в межах районів: Середнє Подніпров'я, Слобідська Україна, Волинь, Поділля, Покуття, Опілля, Гуцульщина, Лемківщина, Закарпаття, Буковина.

10. ЕТНІЧНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ Й СУЧАСНІ ЕТНІЧНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ

Україна – держава, на території корінної нації якої у різний час поселилися і проживають групи інших народів, етнічна територія яких і національне ядро знаходяться поза межами України. Державні переписи населення: перший загальний перепис на території Східної України в 1897 р., у Західній Україні (Галичина, Буковина, Закарпаття) — у 1910 р. Дані перепису населення 2002 р. Загальна кількість наявного населення України станом на 5 грудня 2001 року за уточненими даними Всеукраїнського перепису населення становить 48 млн. 457 тис. осіб. Для України характерна висока щільність населення. В цілому по Україні вона становить 80 осіб/ км кв. Найменша щільність населення на північному заході та півдні країни, де вона становила менше 60 осіб/ км кв. Особливо низький цей показник у Чернігівській області – 39 осіб на км кв. Найгустіше заселені східні індустріальні області, де цей показник перевищував 90 осіб/км кв., а в Донецькій області досягав 183 особи /км кв. Зменшення кількості населення мало місце у переважній більшості регіонів країни, за винятком Волинської, Закарпатської, Рівненської областей та м. Києва, де цей показник залишився практично на рівні 1989 року. Кількість міського населення за результатами Всеукраїнського перепису становила 32 млн. 574 тис. осіб, або 67,2%, сільського – 15 млн. 883 тис. осіб, або 32,8%. Порівняно із 1989 роком міське населення зменшилося на 2,0 млн. осіб, сільське – на 1,2 млн. осіб, проте співвідношення між ними в цілому по країні упродовж останніх двох переписів залишалося практично незмінним.

Особливістю національного складу населення України є його поліетнічність. За даними Всеукраїнського перепису населення на території країни проживали представники **понад 130 національностей і народностей** Дані щодо найбільш численних народностей, які мешкають в Україні, наведено нижче:

	Кількість (тис. осіб)	У % до підсумку		2001 рік у % до 1989
		2001 р.	1989 р.	
українці	37541,7	77,8	72,7	100,3
росіяни	8334,1	17,3	22,1	73,4
білоруси	275,8	0,6	0,9	62,7
молдавани	258,6	0,5	0,6	79,7
кримські татари	248,2	0,5	0,0	у 5,3 р. б.
болгари	204,6	0,4	0,5	87,5
угорці	156,6	0,3	0,4	96,0
румун	151,0	0,3	0,3	112,0
поляки	144,1	0,3	0,4	65,8
євреї	103,6	0,2	0,9	21,3
вірмени	99,9	0,2	0,1	у 1,8 р. б.
греки	91,5	0,2	0,2	92,9
татари	73,3	0,2	0,2	84,4
цигани	47,6	0,1	0,1	99,3
азербайджанці	45,2	0,1	0,0	122,2
грузини	34,2	0,1	0,0	145,3
німці	33,3	0,1	0,1	88,0
гагаузи	31,9	0,1	0,1	99,9
інші нац-сті	177,1	0,4	0,4	83,9

За міжнародними стандартами країна, у якій живе понад 75% населення титульної національності, вважається мононаціональною. Отже, вести мову про багатонаціональність України у більшовицьких інтернаціональних параметрах є концептом щонайменше некоректним. Живучи в Україні внаслідок окупаційної політики сусідніх імперій, представники гноблячих у минулому народів досі не позбулися синдрому “старшого брата” і поводять себе як агресивні завойовники із усіма наслідками такої шовіністичної психології, виступають як руйнівники стабілізаційних та інтеграційних процесів.

Особливості етнічного складу населення України: 1) значне переважання українців у всі часи; 2) поступове збільшення частки народів-сусідів як наслідок колонізаційної політики останніх; 3) постійно мала частка представників просторово віддалених

націй – болгар, греків та ін. народів. Українці – головний етнос в Україні. Кримські татари – національна меншина. Етнічні меншини: росіяни, поляки, білоруси, євреї, німці та ін.

Українська діаспора. Визначення. Основні причини формування діаспори: міграції населення за межі своєї батьківщини, зумовлені економічними, політичними, релігійними та іншими причинами. Формування Східної діаспори (українці в республіках колишнього Союзу. Західна діаспора – українці в зарубіжній Європі, країнах Північної та Південної Америки, та Австралії.

Література

Бачинський Ю. Українська еміграція в з'єднаних державах Америки. – Львів., 1914.

Губарчук П. Українці в Аргентині // Жовтень. — 1956. — № 12.

Зарубіжні українці: Довідник. — Київ, 1991.

Косовський А. На берегах Ла-Плати.— Львів, 1988.

Кравчук П. Українці в Канаді. — К., 1981.

Українська діаспора // За ред. В.Євнуха, В.Маркуся. — Київ; Чикаго, 1992.

11. АНТРОПОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНЦІВ

Зміст і місце антропології в системі інших галузей знань. Розвиток антропології в Україні. Перші кроки вітчизняної антропології (стаття Михайла Максимовича в московському журналі “Телескоп” під назвою “Про людину: із скороченої системи тваринного царства” (1831). Перша спроба у визначенні фізичних рис українців на підставі масових обстежень П.Чубинського. Федір Вовк – засновник української антропології. Праця Ф.Вовка “Антропометричні досліді українського населення Галичини, Букови-

ни й Угорщини” (1908), в якій вперше обґрунтовано тезу про належність українців до високорослої, темно пігментованої, кругло-голової адриатичної раси. Підсумкова стаття вченого “Антропологічні особливості українського народу (1918). Українська антропологія у 20-30 роках. Розвиток антропології в Україні в повоєнний час. Сучасні дослідження .

Література

Алексеева Т. И. Этногенез восточных славян по данным антропологии. – М., 1973

Вовк Федір. Етнографічні особливості українського народу // Студії з української етнографії та антропології. – К., 1995. – С.28.

Дяченко В.Д. Антропологічний склад українського народу. – К., 1965.

Чаковський Іван, Руденко Сергій. Погляд на антропологічні відносини українського народу // Збірник математично-природничо-лікарської секції НТШ. – 1927. Т. 26. – С. 6.

Сегеда Сергій. Основи антропології – К., 1995. – 208 с.

Сегеда С. Антропологічний склад українського народу: новий погляд // Народна творчість та етнографія. – 2001. – № 4. – С. 94-102.

Франко Оксана. Етнографічні дослідження Федора Вовка в Галичині, Буковині та Закарпатті // Народознавчі зошити. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 1997. – № 3. – С. 170-174.

12. РЕЛІГІЯ В ЖИТТІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Чотири періоди історії релігійного життя нашого народу: 1. *Передхристиянський*. Анімізм – як початкова форма релігії (вірування в добрих і злих духів). Поклоніння Роду і Рожениці. Багатобожжя. Передхристиянські свята: посіяти, зібрати, і приготувати. 2. *Християнський*. Двовірство. 3. *Період державного атеїзму*. Насаджування серед населення почуття страху, виховання молодого покоління в

дусі безбожництва. Перетворення церков на атеїстичні осередки, кінотеатри, зерносовища тощо. Поширення псевдо релігії комуністичного колективізму. 4. *Сучасний період*. Міжконфесійна боротьба, що негативно впливає на національно-духовне відродження українського народу. Етнічні архетипи в релігійному житті українців: а) доброї матері, б) архетип трійці, в) архетип доброго дідуся. Боротьба релігій та її наслідки для українського народу

Література

Брайчевский М.Ю. Утверждение христианства на Руси. – К., 1989.

Воропай О. Звичаї нашого народу: Етногр. нарис: У 2 т. – У., 1991.

Давня українська література: Хрестоматія. – К., 1991.

Попович М.В. Мироззрення древних славян. – К., 1985.

Юнг К. Архетипи колективного несвідомого // Читанка з історії філософії: У 6 кн. – К., 1993. Кн.. 6. – С. 167-179.

13. НАРОДНІ ЗНАННЯ

Система народних знань – важлива складова традиційно-побутової культури, раціональні відомості з різних галузей знань, набуті протягом багатомісячної трудової діяльності народу.

Народний календар українців. Становлення народного календаря як віддзеркалення світоглядних уявлень хліборобів дохристиянської доби. Відмінність народного календаря від світського та церковного.

Народна астрономія – сукупність раціональних астрономічних знань космогонічних уявлень народу.

Народна метеорологія – одна з найдавніших галузей народних знань, що обіймає систему прикмет, раціональних спостережень і достовірних передбачень про погодні зміни на близький чи віддале-

ний час. Цикл погодних передбачень: прикмети пов'язані з станом атмосфери та різними метеорологічними явищами; передбачення, пов'язані з певними гідро температурними змінами в атмосфері, які спричиняли зміну стану предметів та явищ; група передбачень, що ґрунтуються на спостереженнях за поведінкою тварин.

Народна медицина. Комплекс рецептів і прийомів лікування, що склався у народному середовищі і передавався усно від покоління до покоління.

Математика. Народні виміри часу. Умовне і своєрідне окреслення міри часу, довжини, обсягу тощо. Традиційні способи дізнатися про пору дня. Міри довжини. Міри поля. Міри маси і рідини.

Мораль і етика. Ідеали добра, милосердя, людяності, честь гідність, працелюбність головні чинники народної моралі. Почуття любові до батьків. Характер стосунків з односельцями як важливий етико-естетичний показник. Подання допомоги ближньому. Національні риси мовленнєвої поведінки українців (вітання, привітання, форми звертання тощо).

Народна педагогіка. Формування перших навчально-виховних інституцій східних слов'ян – гурти, громади. Традиції сімейного виховання. Поняття про виховний ідеал (досконала особистість, що найбільшою мірою відповідає інтересам народу, виражає суть його прагнень). Запорізький козак – лицар честі й мужній захисник незалежності Батьківщини. Січковий стрілець – ідеал борця за самостійність і незалежність держави. Дитина – дар божий.

Етнопедагогіка. Головні принципи виховання: природовідповідність, культуровідповідальність, народність виховання, його трудовий характер, зв'язок виховання з життям, єдність виховного й освітнього елементів у єдиному педагогічному процесі. Фольклор – виразник мети, завдань і засобів народної педагогіки. Народна педагогіка про значення виховного клімату сім'ї, як основного чинника у формуванні особистості. К.Д.Ушинський і О.В.Духнович – видатні вітчизняні педагоги. Праця К.Д.Ушинського “Про народність у громадському вихованні”; “Рідне слово”. О.В.Духнович – автор першого на Україні підручника з педагогіки “Народна педагогія в пользу училищ и учителей сельских” (1857). Т.Г.Шевченко і народна педагогіка.

Література

1. Болтарович З.Є. Народне лікування українців Карпат кінця ХІХ — початку ХХ ст. – К., 1980.
2. Болтарович З.Є. Народна медицина українців. – К., 1990.
3. Кравченко С.М., Костецький М.В. Екологічна етика і психологія людини. – Львів, 1992.
4. Любар І.Г. Народ завбачає погоду. – К., 1990.
5. Мова і духовність нації / За ред. Т.І.Панько. – К., 1992.
6. Плющ Н.П. Формули ввічливості в системі українського мовного етикету //Укр. мова і сучасність. – К., 1991.
7. Стельмахович М.Г. Народна педагогіка. – К., 1986.
8. Сяваско Є І. Українська етнопедагогіка в її історичному розвитку. – К., 1974.
9. Українці: народні вірування, повір'я демонологія. – К., 1991.

14. КАЛЕНДАРНО-ПОБУТОВА ОБРЯДОВІСТЬ

Календарні свята й обряди – найсуттєвіша частина традиційно-побутової культури українців.

Звичаї, обряди, ритуал – етапи формування. Ключове поняття календарної обрядовості – Коляда (від лат. *calendae*) – перший день кожного місяця. Два погляди на природу творення календарно-обрядових традицій: один пояснює існування календарних обрядів виключно з позицій солярної (космогонічної) теорії, другий – із точки зору теорії аграрної (господарської). Про зміни в даті зустрічі Нового року (1 січня запроваджено лише з 1700 р., традиційно ж його святкували 1 березня).

Зимовий цикл

Праця Михайла Максимовича “Дні та місяці українського селянина” – видатна етнографічна праця XIX ст.

4 грудня – з цього дня у хліборобському розумінні починає спочивати земля, яку не можна копати лопатою аж до Благовіщення (7 квітня).

7 грудня – *свято Катерини*. (звичаї “кликати Долю”, ворожити на щасливе заміжжя).

13 грудня – *День Святого Андрія Первозванного*. Хоч Андрій Первозваний християнський святий, народні традиції, звичаї і обряди в день цього святого мають стародавній дохристиянський характер: а) угадування майбутньої долі; б) заклинання; в) ритуальне кусання “Калети”.

19 грудня – “*Миколая*”. Миколай – захисник всіх бідних і знедолених.

25 грудня – *День святого Спиридона*. Спиридон Сонцеворот небо плечима підпирає – дня добавляє.

6 січня – *Різдво*, багата кутя, багата вечерея. *Вертеп* (український ляльковий народний театр. На Україні відомий з XVI ст. Поширився в XVII-XIX ст. Вистави вертепу відбувалися у скриньці, що мала вигляд двоповерхового будиночка. Вертепник, пересуваючи на дротиках дерев’яні ляльки, говорив за кожну дійову особу. На верхньому поверсі йшла дія на біблійні сюжети, на нижньому – світського або народно-побутового змісту. *Коза*. Основна ритуальна дія “Кози” – танець, який відображає “умирання” і “воскресіння”, символізуючи тим самим циклічність природи і сезонність аграрної діяльності.

18 січня – *голодна кутя*.

19 січня. *Водохреща, Водоріччя, Йордан*. З-поміж усіх дат, які припадають на зимову пору найважливіше значення мав перехід від Свят вечора до Водохрещ. В ньому було найбільше обрядових дійств, якими намагалися забезпечити здоров’я, щастя і достаток. Переважна більшість із них була спрямована на вшанування покійних предків. Останній день старого і перший день нового року українці відзначали як свята *Меланки і Василя*. На відміну від Різдва і Хрещення ці дні не мали важливого значення в релігійному календарі, тому у їхній

обрядовості майже непомітно церковних мотивів. “Меланка” – традиційний новорічний обряд із використанням масок. За давньою традицією роль головного обрядового персонажа – Меланки – грав хлопець, перевдягнений у жіночий народний костюм. Інші ролі теж виконували парубки. Традиційні карнавальні образи “Маланки” включали маски тварин – Кози, Ведмеда, Журавля, Бика, Коня, маски Діда і Баби, а також багатьох інших персонажів.

Весняні звичаї та обряди

15 лютого. Стрітіння – перехідний місток від зимового до весняного обрядового циклу. Увечері виставляли на двір миски із збіжжям. Котре з виставленого насіння буде вранці вкрите росою, те краще сіяти: дасть більший врожай. У цей день святили воду і свічки, якими потім підкурювали хворих людей, худобу, влітку засвічували перед образами під час грози – на її відвернення. Тому ці свічки ще називали громничними.

4-10 березня. Колодій. Колодка. Жінки, збираючись протягом кількох днів у корчмі, робили над поліном певні магичні дії: у понеділок – сповивали, у вівторок – хрестили, у четвер – одспівували, у п’ятницю – ховали. Це свято і як засіб покарання. Дівчатам та парубкам до ніг прив’язували колодки за те, що вони не одружилися минулого року. Ті у свою чергу відкуповували колодку, ставлячи могорич; дівчата ж могли ще й повернути колодку, даруючи на Великдень своєму обранцеві вишиту хусточку.

9 березня – Обретіння. За народним повір’ям з цього дня перелітні птахи починають “повертати голови додому”.

14 березня – “Явдохи”. За народною традицією це перший день весни. У цей день байбак прокидається від зимової сплячки, виходить “на світ” і свище три рази. Селяни вірили, що в цей день повертаються з вирію ластівки. Городники “під Явдоху” сіяли розсаду капусти, вірячи, що вона вже не буде боятися морозів, а господарі “вгадували” врожай за прикметами погоди: “Які Явдохи, таке й літо”.

22 березня – Сорок святих мучеників, день прильоту жайворонків. Жінки печуть сорок “пташок” і роздають їх дітям, щоб птиця велася, і яйця не псувалися. У цей день сорока кладе на гніздо сорок прутиків, – говорили селяни і вважали цей день “сорочиними

іменинами”. Це день початку тривалого обрядового дійства – веснянок, які продовжувалися аж до Зелених свят – “Трійці”.

30 березня – Теплою Олексі. День остаточної перемоги весни. У цей день більшість селян намагалися не працювати, “щоби не розгнівати весну”. Але ця заборона не стосувалася бджолярів. “На Теплою Олексі діставай вулики”, – говорить народна приказка. У цей день повертаються з вирію журавлі, а хто цікавиться птахами, може почути першу весняну пісню вівсянки: “Кидай сани, бери віз-з-з, та поїдем по рогіз-з-з”. На Теплою Олексі прокидається ведмідь.

Перша борозна і початок сівби (без дати). Засівати першу ниву годиться натше серця, “щоб хліб родив”, і з молитвою, щоб чистою була нива. І все це в почутті глибокої пошани до своєї чесної хліборобської праці.

Семитижневий піст. Для українців він сприймався як один з найважливіших засобів духовного очищення. Кожен з цих семи тижнів мав свою назву, свої звичаї.

Великдень. Відзначається у першу неділю після весняного рівнодення і повного місяця. У народному побуті українців Великдень чітко утримував елементи язичницької весняної ритуалістики: випікання обрядового печива, фарбування яєць, ігри, танці й розваги молоді, вшанування предків, аграрно-магічні, очисні обряди тощо. За тиждень до Великодня, у вербну неділю, з церкви приносили освячену вербу й шмагали нею всіх членів сім’ї й худобу, пізніше цією гілкою перший раз виганяли корову в череду. Від вербної неділі починали активну підготовку до Великодня: розписували писанки, фарбували крашанки, випікали обрядове печиво. На страсний (чистий) четвер кожна господиня намагалася принести з церкви запалену свічку. У ніч із суботи на неділю запалювали великодні багаття. Великодне гуляння, на яке сходилося все село, відбувалось на подвір’ї коло церкви – цвинтарі. Померлих родичів провідували, як правило, у першу неділю після Великодня. На кладовище несли паски, яйця і обідали прямо на могилах. **Писанки** – фарбовані або орнаментовані курячі яйця. Здавна використовувались як обрядові атрибути, оскільки яйце вважалось символом життя.

7 квітня – Благовіщення – важлива віха землеробського календаря українців. До цього свята лелеки звичайно прилітали з вирію та починали вити гнізда. Існувало повір’я, що на Благовіщення відкривається земля і з неї виповзали змії, вужі та інші плазуни. За народ-

ними уявленнями, лише після Благовіщення можна було розпочинати польові роботи. Раніше ж “турбувати” землю вважалося великим гріхом. Дівчата пообіді коло церкви виводять перший весняний хорівід: кривий танок.

6 травня – день святого Юрія, покровителя хліборобства і скотарства. За народним календарем, від Благовіщення до Юрія – найкращий період для весняних робіт. З поміж усіх святих саме Юрію народні повір'я доручають “відкривати” небо, “випускати” росу, тепло, закосичувати квітами землю. На “Юрову росу” вперше виганяли в череду худобу, на якій качалися, бо вона цілюща, а дівчата вмивалися нею для краси. У полі влаштовували хороводи, а також громадські трапези.

Вознесіння – останнє свято весняного обрядового циклу. Воно припадає на сороковий день після Христового Воскресіння, щорічно у четвер. Останній день коли молодь виконувала веснянки.

Літні звичаї та обряди

21 травня – день Івана Богослова. За народним календарем, це рубіж для весняної сівби ярих.

Зелені свята. В народі охоплюють період між сьомим і восьмим четвергами після Великодня. Сьомий тиждень називали Зеленим, Клечальним або русальним. За ним закріпилася церковна назва Троїцький. Зелені свята – це українська назва християнського свята Трійці, що відзначається на 50-тий день після Великодня. Троїцько-русальна обрядовість знаменувала завершення весняного і початок літнього календарного циклу. В основі її лежить культ рослинності, магія закликання майбутнього врожаю. За народним повір'ям у зелений четвер “прокидаються мерці”. Поминанням покійних предків призначався і наступний день – Зелена субота. Звичай поминати покійних на Зелені свята одночасно пов'язаний з віруваннями в русалок. Як покійні предки, запрошені до Свят вечірньої трапези могли напророкувати достаток, так і русалки сприяли родючості нив. І ті, й інші були “гостями здалеку”. І тих, і інших урочисто приймали, годували, звеселяли піснями.

7 липня – Івана Купала. Це давньослов'янське свято літнього сонцестояння. Первісно Купалою, очевидно, називали ляльку або опуда-

ло, яких купали – топили у воді, заривали у землю, спалювали. Назва ж “Івана Купала” походить від народного наймення Івана Хрестителя, вшановуванням якого православна церква намагалася подолати християнські традиції. Свято поєднує елементи культу Сонця, аграрної магії, очисних та еротичних обрядів. Напередодні парубки розкладали великі купи хмизу на пагорбах, берегах річок, озер тощо. Запалити ці купальські вогні доручали дідам, які повинні були до вечірньої зорі здобути примітивним способом новий вогонь. Вірили, що стрибаючи через багаття можна позбутися хвороб, злих чарів, безплідності. Центральне місце у святі займало ритуальне дерево – Марена. Рубали його хлопці, а прикрашали дівчата. Навколо Марени водили хороводи, співали про кохання, сватання, майбутній шлюб. Купальську ніч вважали чарівною, коли пробуджувалася нечиста сила. Звідси – широко розповсюджені дівочі врожіння на вінках, численні обряди і магичні прийоми, за допомогою яких застерігались від відьом. Чародійна сила приписувалась папороті.

12 липня Петра і Павла. До цього дня колись майже по всій Україні починали зажинати жито – справляти “зажинки”. У більшості випадків з цим днем пов’язували закінчення літньої пори.

Осінні звичаї та обряди.

Головними моментами осіннього циклу були звичаї, приурочені до завершення збору врожаю чи повернення худоби з літніх пасовищ. У них, як і в попередніх циклах, фрагментарно відображена головна селянська турбота – забезпечення родючості полів, плодючості худоби, продовження людського роду.

19 серпня – Спас. У цей день святити яблука та груші.

Жниварська обрядовість розпочиналася зажинками – обрядами, що супроводжували початок жнивної пори. Першого снопа урочисто приносили додому і ставили у світлиці, де він стояв аж до кінця жнив. Хазяїн частував женців в полі, або удома.

Обжинки. Жниці в’язали останнього снопа і плели з колосків обжинкові вінки. Їх прикрашали квітами та стрічками. Вродлива й працювита дівчина несла такий сніп і вінок (на голові) до села у супроводі всіх женців. Ця жниварська процесія обходила сільські двори, вітаючи господарів із закінченням жнив. Як супровід – лунали обжинкові пісні. Найцікавішим і найдавнішим в обжинкових дійствах був звичай “завивати бороду”. Дожинаючи ниву, женці

залишали на полі до десятка незжатих стеблин з колосками. Їх заламували на схід сонця, перев'язували у кількох місцях “червоною стрічкою”. Навколо “бороди” прополовали траву, клали під стебла клаптик полотна – білу хустину, а на неї – крайчик хліба і сіль.

14 жовтня – Покрова. З цього дня починалася пора осінніх весіль. На Покрову дівчата на віддані молили Богородицю швидше послати їм щасливу пару.

Література

Верхратський І. Про “Маланку” // Правда. – Львів, 1876. – Ч. 2. – С. 69-72.

Воропай О. Звичаї нашого народу: Етнограф. нарис: У 2 т. – К., 1991. Т 1-2.

Грушевський М. Історія української літератури: У 4-х т. – Київ-Львів, 1923. Т. 1.

Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні. – Львів, 1925.

Жниварські пісні / Упор. та вступ.ст. О.Ю. Чебанюк. – К., 1988.

Катрій Ю.А. Пізнай свій обряд! – Нью-Йорк-Рим, 1982.

Колядки та шедрівки. Українські народні звичаї в сучасному побуті. – Львів, 1990.

Курочкін О. Новорічні свята українців. – К., 1980.

Культура і побут населення України. – К., 1991.

Обряды и верования древнего населения Украины: Сб. науч. Тр. – К., 1990.

Соколова В. Весенне-летние календарные обряды русских, украинцев и белорусов. – М., 1979.

Творун С. Весняні аграрні звичаї та обряди українців Поділля // Народна творчість та етнографія. 1991. №3.

Федас Й. Український народний вертеп. – К., 1981.

15. СІМ'Я ТА СІМЕЙНИЙ ПОБУТ

Сім'я (родина) як основа морального та господарського способу життя. Поділ сім'ї на велику, до якої належали різноманітні види складних багатопокілнних сімейних структур – сімейна община, патронімія, і малу, що складалася з подружньої пари, яка не мала одружених дітей. Панівна роль голови двору – батька. Традиційний розподіл виробничо-господарських обов'язків між усіма членами сім'ї. Поділ роботи на “чоловічу” та “жіночу”.

Сімейна община як перехідний тип від первісної до селянської общини.

Дворище – давня форма сімейного та територіально-господарського устрою українських селян XIV-XVII ст.

Функції сім'ї – економічна, виховна, функція етнічного відтворення, природного відтворення, рекреаційна.

Сімейні звичаї та обряди.

Пологові обряди та звичаї. Передпологові (заборони на споживання певних продуктів, вимог не дивитись на деяких звірят і плазунів, уникати зустрічей з каліками, сліпими, хворими). Власне пологові обряди (запрошення чоловіком баби-повитухи, магічні дії баби-повитухи – скупану дитину обсушити коло печі, звичай прив'язувати дитині червону стрічку на руку тощо).

Шлюб і шлюбні звичаї. Весільна обрядовість. Три цикли: передвесільний (обряди, пов'язані з досягненням згоди молодих і їх родин на шлюб : сватання, оглядини, заручини). Власне весільна обрядовість: запрошення гостей, виготовлення весільних вінків, короваю, дівич-вечір, вінкоплетини, молодечий вечір, посад, перепій молодих, розплетення коси, обмін подарунками та ін.

Похоронна і поминальна обрядовості.

ЛІТЕРАТУРА

- Борисенко В.К. Весільні обряди та звичаї на Україні. – К., 1988.
- Гаврилук Н.К. Картографирование явлений духовной культуры (По материалам родильной обрядности украинцев). – К., 1981.
- Гнатюк В. Похоронні звичаї. // ЕЗ. – Львів, 1912. – Т. 31-32. – С. 212
- Общественный, семейный быт и духовная культура населения Полесья. – Мн., 1987.
- Кравець О.М. Сімейний побут і звичаї українського народу. – К., 1966.
- Пономарьов А.П. Развитие семьи и брачно-семейных отношений на Украине: этносоциальные проблемы. – К., 1989.
- Українська родина: Родинний і громадський побут / Упорядник Лідія Орел. – К.: Видавництво імені О.Теліги, 2000. – 424 с.:іл., нот.

16. ГРОМАДА І ГРОМАДСЬКИЙ ПОБУТ

Громадський побут – одна з найважливіших галузей народної культури. Традиційні громадські структури (селянська община та її самоврядування, братства, молодіжні громади тощо).

Норми соціальної регуляції (звичаєве право, мораль, взаємодопомога). Норми публічного життя.

Громадські спільності. Козацтво як оригінальна соціально-економічна і військово-політична організація. Роль козацтва на формування специфічних рис традиційно-побутової культури, етнічної самосвідомості та національного характеру українського народу. Видатні історико-літературні твори – так звані козацькі літописи – “Літопис Самовидця”, літописи Г. Граб’янки і С.Величка.

Братства: 1. Національно-релігійні громадські організації міщан та селян України кінця ХУІ-ХУІІІ ст. 2. Вікові об’єднання неодруженої молоді (молодечі братства). Молодіжні громади. Склад, власні

права й інтереси. Внутрішній устрій парубочих і дівочих громад. Елементи самоврядування. Система звичаєвого права. Норми та уявлення, що визначали і регулювали відносини власності.

Звичаєве право в житті українців, його різноманітність і своєрідна обрядовість. Громадські звичаї – Ведення (“гоніння сліду”, “Грабіж”, “Жіноче право”, “Заклад”, “Личкування” та ін. Свята громадських об’єднань – Канун, Свіча, Братчина, Храм. Осередки громадського спілкування – церква, ярмарки, корчма, куток тощо.

Література

- Бойківщина. Історико-етнографічні дослідження. – К., 1983. – С.201.
- Каминський В. Парубоцькі громади на Поділлі як звичаєво-правний інститут. // Нариси звичаєвого права України. – К., 1928.
- Кувеньова О.Ф. Громадський побут українського селянства. К., 1966 – С.17-18.
- Мандибура М.Д. Полонинське господарство Гуцульщини другої половини ХІХ-30 років ХХ ст.. – К., 1978. – С. 33-34.
- Чубинський П.П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. Материалы и исследования, собранные д. Чл. П.П.Чубинским. – СПб., 1879. – Т.УІ – Вып. 2. – С.448.

17. СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА КУЛЬТУРА

Чумацтво і візникування.

Рільництво, городництво. Обробіток ґрунту: перелогова, трипільна, двопільна, підсічно-вогнева системи.

Тваринництво. Характерні прийоми відгодівлі худоби.

Садівництво, бджільництво, мисливство, рибальство.

Землеробський народний календар – зведення вказівок для практичної діяльності людей. Поділ хліборобського періоду на сезони: оранка, посів яровини, сходи, дозрівання хліба, косовиця, жнива,

молотьба, оранка під озимину, посів озимини, оранка на зяб. Обряди, пов'язані з народним календарем.

Література

Горленко В.Ф., Бойко І.Д., Куницький О.С. Народна землеробська техніка українців. — К., 1971.

Довженко В.Й. Землеробство Давньої Русі. — К., 1961.

Культура і побут населення України. — К., 1993.

Круть Ю. Хліборобська обрядова поезія слов'ян. — К., 1973.

Мандибура М.Д. Полонинське господарство Гуцульщини другої половини ХІХ ст. – 30-х років ХХ ст. — К., 1978.

Павлюк С.П. Традиційне хліборобство України: Агротехнічний аспект. — К., 1991.

Прислів'я та приказки: Природа. Господарська діяльність людини. — К., 1989.

Скуратівський В.Т. Розвиток пасічництва на Україні // Нар. творчість та етнограф. — 1978. — № 5. — С.46-57.

Твору С. Весняні аграрні звичаї та обряди українців Поділля // Народна творчість та етнографія. — 1991.— №3.

13. ПРОМИСЛИ І РЕМЕСЛА

Загальні відомості про промисли і ремесла. Становлення та еволюція. Особливості місцевих традицій.

Деревообробництво (теслярство, столярство, бондарство, токарство та різьблення.)

Художнє плетіння.

Гончарство.

Гутництво.

Обробка металу.

Література

Балушок В. Свята покровителів українських ремісничих цехів ХУ—поч.ХУІІ ст. // Народна творчість та етнографія. — № 4 — С. 36.

Борисенко В. Календар народних свят // Наука і суспільство. — 1991. — № 9. — С.74.

Будзан А.Ф. Різьба по дереву в західних областях України. — К., 1060.

Гошко Ю.Г. Промисли й торгівля в українських Карпатах ХУ—ХІХ ст. — К., 1991.

Грінченко Б. Словарь української мови. — К., 1909. — Т.3. — С.259, 265, 277.

Запаско Я.П. Українське народне килимарство. — К., 1973.

Прислів'я та приказки. Природа. Господарська діяльність людини / Упорядник М.М.Пазяк. — К., 1989. — 478 с.

Спаський І.Г. Дукати і дукачі України. — К., 1970. — С.50.

Топоров В.Н. Проблема функций кузнеца в свете семиотической типологии культур // Материалы Всесоюзного симпозиума по вторичным моделирующим системам. Т. 5. — Тарту, 1974. — С. 88.

Трубачев О.Н. Ремесленная терминология в славянских языках (этимология и опыт групповой реконструкции). — М., 1966. — С. 60, 158, 159, 169, 214.

19. СЕЛЯНСЬКІ ПОСЕЛЕННЯ

Загальний тип української хати.

Внутрішнє планування українського житла.

Господарські структури.

Господарські споруди.

Обрядовість і символіка житла.

Література

Гошко Ю.Г., Федька П.М. Звичаї та вірування, пов'язані із спорудженням житлових та господарських будівель // Народна архітектура українських Карпат ХУ-ХХ ст. — К., 1987. — С.241.

Данилюк А. Українська хата. — К., 1991. 112 с.

Козакевич М.З. Типи поселень на Українському Поліссі // Мат. з етногр. та мистецтвозн. — 1959. — Вип. 4. — С. 24-40.

Косміна Т.В. Сільське житло Поділля (кінець ХІХ-ХХ ст.): Іст.-етногр. дослідження. — К., 1980.

Самойлович В.П. Українське народне житло. — К., 1972.

Стельмах Г.Ю. Історичний розвиток сільських поселень на Україні. — К., 1969.

Стельмах Г.Ю. Поселення, садиба, будівлі // Українці: Іст.-етнограф. дослідження. — К., 1960.

20. УКРАЇНСЬКИЙ ОДЯГ

Загальні відомості про одяг. Археологічні знахідки про одяг. Вплив природних умов, культурної спадщини попередніх поколінь, культурних взаємин з іншими народами, розвитку техніки, технологій виробництва на формування українського одягу. Одяг найдавніших часів. Вбрання в Україні-Русі Х-ХІІІ ст. (княжий стрій, вбрання дружинників-лицарів, одяг міського та сільського населення). Український народний одяг ХІУ-ХУІІІ ст. (вбрання української шляхти і заможних городян, вбрання козаків, одяг заможних верств населення. Регіональні риси традиційного вбрання українців ХІХ поч. ХХ ст. Символіка народного одягу.

Література

Вовк Ф. Одежа // Украинский народ в его прошлом и настоящем. — Петроград, 1916.

Воропай Олекса. Звичаї нашого народу: Етнограф. нарис: У 2 т. — Мюнхен, 1966. — Т.2.

Даниленко Н. Український народний одяг (укр. і англійською мовами). — Торонто-Філадельфія, 1992. — 311 с.

Матейко К.І. Український народний одяг. — К., 1979.

Маслова Г.С. Одежда // Этнография восточных славян. Очерки традиционной культуры. — М., 1987.

Николаева Т.А. Украинская народная одежда. Среднее Поднепровье. — К., 1981.

21. НАРОДНА ЇЖА І ХАРЧУВАННЯ

Фактори, що впливають на характер їжі. Щоденна їжа. Святкові страви. Обрядова їжа.

Література

Артюх Л.Ф. Українська народна кулінарія. — К., 1977.

Гонтар Т.О. Народне харчування українців Карпат. — К., 1979.

Культура і побут населення України. — К., 1993.

Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян, извлеченные из нынешнего народного быта и составлено Николаем Маркевичем. — К., 1890. — 171 с. Перевидання Добровільного товариства любителів книги. — К., 1991; перевидання 1992 р.; — К.: Час. — 192 с.

Українська минувшина: Ілюстрований етнографічний довідник. — К., 1994.

22. СТАНОВЛЕННЯ ОСВІТИ ТА КНИГОДРУКУВАННЯ

Зарубіжні хроніки про освіту давніх слов'ян. Освіта в Київській Русі (літописні джерела). Початкові школи в монастирях. Перші книгозбірні. Роль Братств у поширенні освіти. І.І.Огієнко –невтомний сівач на українознавчій ниві.

Література

Огієнко І. Історія українського друкарства. — К., 1994.

23. УКРАЇНСЬКА МІФОЛОГІЯ І НАРОДНА СИМВОЛІКА

Поняття про міфологію. Остаточне оформлення міфологічної школи (діяльність німецьких учених – братів В. та Я.Грімм). Праця “Німецька міфологія”, 1835р. Наука про міфи і міфологічну свідомість українського народу. Праця М.Костомарова “Об историческом значении русской народной поэзии”, 1843; “Слов'янська міфологія”, 1847; О.Потебні “Про міфологічне значення деяких звичаїв та повір'їв”, 1865; М.Сумцова “Символіка славянских обрядов”, М.Новикової [Символіка замовлянь] // Українські замовляння, К., 1993. – С.199-306 та ін. Роль міфологічної школи у розвитку народознавства. Що таке символ. Символіка – як поняття загальнолюдське і національно-специфічне. Проблема походження, виникнення символу. Символ, як одна із могутніх підвалин української культури. Розуміння символу і символіки у фольклористиці. Українські символи. Трактатування символу М.Костомаровим. О.Потебня – дослідник фольклорної символіки. Дерево життя. Астральна, водяна,

рослинна, тваринна символіка, символіка чисел, кольорів, анатомічна символіка людини, християнські символи.

ЛІТЕРАТУРА

Костомаров М.І. Слов'янська міфологія: Вибрані праці з фольклористики й літературознавства. — К.: Либідь, 1994. — С. 5-49.

Потебня А.А. Собрание трудов: Символ и миф в народной культуре. — М.: Лабиринт, 2000. — 479 с.

Потебня А.А. Из записок по теории словесности. — Харьков, 1905. — 649 с.

Франко І. Як виникають народні пісні // Франко І. Збір. творів: В 50 т. — Т. 27. — К.: Наук. думка, 1980. — С. 57

Франко І. Передмова до “Галицьких народних казок” // Франко І.Я. Вибрані статті про народну творчість. — С. 183-184.

Гнатюк Володимир. Нарис української міфології / Підготовка та опрацювання тексту, вступна стаття і примітки Р.Кирчіва. — Львів: Ін-т народознавства НАН України, 2000. — 264с.

Сумцов Н.Ф. Символика славянских обрядов. Избранные труды. — М.: Восточная литература РАН, 1996. — 296 с.

Славянские древности: Этнолингвистический словарь: В 5 т. / Под ред. Н.И.Толстого. Досі вийшли два томи: 1-й в 1995 р. і 2-й в 1999 р.

Попович М.В. Мироззрение древних славян. — К.: Наук. думка, 1985.—166с.

Боровський Я.С. Світогляд давніх киян. — К.: Наук. думка, 1992. — 173с.

Мишианич М.В., Мишианич С.В. Міф, міфологія, міфологізм, міфокритика, міфопоетика: Історія інтерпретації і розмежування понять / Доповідь на V Міжнародному конгресі українців (м. Чернівці. 26-29 серпня 2002 р.). — Донецьк: Норд-прес, 2002. — 58 с.

НАРОДОЗНАВСТВО В ІМЕНАХ

ДАВНІ ПИСЕМНІ ПАМ'ЯТКИ ПРО УКРАЇНСЬКЕ НАРОДОЗНАВСТВО

24. ЗАРУБІЖНІ ДЖЕРЕЛА

Геродот. З письменників античних, грецьких і римських Геродот (бл. 480 — бл. 425 р. до н. е.) перший подав ширші відомості про наш край, а з тим і найдокладніші з усіх. Під час своїх далеких подорожей він, очевидно, відвідав і північний берег Чорного моря, де знаходилося багато великих грецьких колоній. В оповіданні досить подекуди ясно знати думку наочного свідка. Щодо певності, то ще в античний період Геродота звинувачували в неправді, навіть гостро (Плутарх написав спеціальну розправу “Про Геродотову злобу”). Теж і в новіші часи, але студії показують, що відомості Геродота здебільшого справедливі, де ж він помиляється — то це не із злої волі. Відносно Скіфів Геродот залишається головним джерелом, і його відомості підтверджують археологічні та етнографічні розвідки. Про скіфів ширше розповідає Геродот в IV книзі (Мельпомена) з приводу війни Дарія зі скіфами.

Гіппократ, молодий сучасник Геродота (460 — бл. 377 р. до н. е.), праотець наукової медицини, розповідаючи в своїй праці “Про повітря, воду й місяць” про вплив на людину фізичних обставин, згадує й про скіфів. Ми не знаємо, чи був Гіппократ сам в Скіфії (за нього відомо, що багато мандрував по світу, але певних і докладних відомостей про ті подорожі, як і взагалі про його життя немає, проте деякі відомості Гіппократа такі цікаві та реальні, що заслуговують пильної уваги).

Страбон (бл. 63 — бл. 23 р. до н. е.) написав не раніше 18 р. до н. е. свою “Географію”, де звів тогочасний географічний матеріал, збагачений останніми римськими походами на схід і північ. Для збирання припасу для армії Страбон багато їздив по світу. Але неможливо тепер довести — матеріал про Чорноморське узбережжя він сам зібрав як свідок чи взяв з чужих відомостей; можна лише зауважити, що відомості ці далеко не так докладні і не визначаються такою реальністю, як у Геродота. Проте він після Геродота — найважливіше античне джерело щодо нашого краю.

Птоломей. Відомості про Клавдія Птолемея дуже бідні; астроном за фахом, жив він у другій половині II в. по Христі. Його трактат: “Географія”. Підручник географії є ніби коментар до мапи: він подає географічне положення країв, річок, міст по меридіанах і паралелях і додає коротенькі нотатки.

Іордан був родом з якогось варварського народу, асимільованого готами (мабуть, аланського), і служив за нотаря у одного готського князя Гунтігіса на сході в Східній імперії. Мабуть, там, в Мезії, в 551 р. він написав свою працю “Про походження та історію готів”. Потім він став монахом. Здогадка, що Іордан ніби був єпископом, а той Вцілій, якому він присвятив свою “Римську історію”, був папою (538 — 556 рр.), — не має підвалин. Для готської історії головним джерелом була праця тієї ж назви Кассіодора, міністра короля Теодоріка. Вона була написана близько 530 р. і до нас не дійшла. Іордан її скоротив, вибравши здебільшого те, що належало до східних країв, і скористався також деякими іншими джерелами. Обидва історики — Кассіодор і Іордан перейняті готським патріотизмом і з того погляду вимагають критики. Найкраще Іордана видав Т.Моммзен у праці “*Monumenta Germaniae historica*” (1882).

Прокопій, з м. Кесарії був юрисконсультом у Велізарія в другій половині VI в. і мав добрі відомості про сучасне політичне й громадське життя; політичну історію, власне, війни Візантії за імператора Юстиніана з персами, вандалами й остготами описує він в своїй “Історії”, внутрішній історії часів Юстиніана присвячені його праці “*De aedificiis*” і “*Historia arcanae*”; для нас важливі його відомості про східних слов’ян з історії остготської війни (кн. III і IV). Перші з його книг політичної історії були вже видані в світ десь перед 554 р., коли видавав він останню, додаткову (VIII) книжку. Найновіше видання його праць в “*Corpus scriptorum historiae Byzantinae*”, 1. II—IV, 1833—1838.

Георгій Амастридський. Амастрида, тепер Алмасера, місто біля Сінопа на південному березі Чорного моря. Святий Георгій був тут єпископом в кінці VIII — на початку IX ст. Час написання “Житія Георгія Амастридського” і його автор не відомі, аналіз приводить до гадки, що цей твір написано в першій половині IX в. разом з доданими до нього чудами. Одно з цих чуд і має важливе значення для нас. “Житіє” збереглося в єдиному рукопису X в. Вперше цей твір було видано в “Acta sanctorum”. У 1893 р. його видав професор Василевський в Петербурзі у російському перекладі і з додатком під назвою “Русско-византийские исследования”.

”*Опис України*” *Боплана* – перший підручник з українського краєзнавства. Відомості про звичаї і побут українців, організацію та військовий рівень козацтва, природу, промисли, торгівлю.

Щоденник Павла Алепського, що разом зі своїм батьком антіохійським патріархом Макарієм III (1648-1672) подорожував по Україні 100 днів. Опис побуту, матеріальної культури, обрядів, архітектури. (Про Україну пише з захопленням, як про “прекрасну країну, що повна мешканців і замків, як гранатне яблуко зерен”).

Друга половина XVIII ст. Характеристика України відомим німецьким письменником, філософом і етнографом *Йоганом Готфрідом Гердером* (1744-1803) в “Щоденнику” 1769 р. (“Україна стане колись новою Грецією: прекрасне підсоння цього краю, весела вдача народу, його музичний хист, родюча земля, колись прокинуться: з тільки малих племен, якими очевидно були колись греки, повстане велика, культурна нація і її межі простягнуться від Чорного моря, а відтіля ген, у далекий світ”).

25. ЛІТОПИСИ ТА ІН. ПИСЕМНІ ПАМ'ЯТКИ – ДЖЕРЕЛА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДОЗНАВСТВА

В Україні, починаючи з княжих часів і особливо в подальших століттях, існує вже власна розвинена писемна традиція, в якій зафіксовано суто внутрішнє, національне бачення феномена України,

її культурної традиції. Вже середньовічні автори, анонімні чи персоналізовані, пропонують ті чи інші історичні та історіософські концепції. Хоч нерідко вони перебували ще на рівні напівміфічному, однак дві речі в них присутні безперечно. З одного боку, мова йде про розуміння минулого України як частини всесвітньо-історичного процесу, а з другого — про усвідомлення унікальності та неповторності власної траєкторії цивілізаційного поступу. В цьому можна переконатись, звернувшись як до пам'яток писемності княжої доби («Велесова книга», «Літопис Руський», писання митрополита Іларіона, «Слово о полку Ігоревім» та ін.), так і до творів пізніших часів (“козацькі літописи”, подорожні діаріуші, теоретичні праці професорів Києво-Могилянської академії, праці істориків — Георгія Кониського, Миколи Гоголя, Миколи Костомарова, не кажучи про класичні твори Михайла Грушевського, Миколи Аркаса та інших авторів).

Тому до джерел з українознавства іноземного походження цього часу можна звертатись меншою мірою, оскільки дедалі більшої сили набуває національна думка. Однак певне коло їх все ж необхідно враховувати, хоча б для того, щоб досягнути нові тенденції та особливості сприйняття феномена українського світу.

Так, пильну увагу до України продовжують виявляти німецькі мислителі. Її вчені здійснюють мандрівки до краю (Лоренц Мюллер, Рейнгольд Хайденштайн, Александр фон Гумбольдт та ін.), осмислюють міждержавні стосунки України (Йоганн фон Тальман, Адам Олеарій), ретельно простежують обшир її земель (А.Бішлінг) та особливості української людності (Ф.Ратцель). Німецька пунктуальність та об'єктивність істотно прислужилася для дезавуації багатьох сфальсифікованих чи упереджених описів України, хоча б, скажімо, у тій частині, де йдеться про риси відмінності українців від своїх північних сусідів (Адам Олеарій та Фрідріх Ратцель).

Дуже поважну літературу про Україну залишили французькі автори. Тут варто згадати насамперед імена П'єра Шевальє та Гійома Левассера де Боплана. Їхні описи флори та фауни країни, її клімату, гідрології та гідрографії є напрочуд точними; лише з цих джерел ми можемо дізнатися про вже втрачені ознаки краю. Мова йде, наприклад, про дикі гаї вишень розміром в декілька десятків чи навіть сотень гектарів, про вимерлих представників фауни (турів, зубрів, бобрів та ін.), стихійну кару типу сарани чи комашні. Описи порогів

Дніпра також не варто сприймати лише як історичну минувшину: адже ми, нині суцї, бачити ці унікальні витвори природи вже не маємо змоги.

В останні віки, особливо з XVIII ст., Україна дедалі сильніше втягується в орбіту російського світу, а також польського і австрійського. Роздерта між могутніми сусідніми імперіями, Україна лише зрідка сприймається як самодостатня країна, а все частіше зображається як питома і невіддільна частина світу чи російського, чи польського, чи австрійського. Мартін Бельський, Еріх Лясота, Жільбер Ромм, Василь Докучаєв — ці та інші вчені становлять той прошарок представників відповідних народів та держав, для яких наукова об'єктивність та порядність все ж виявилися вищими від політичної природи та заангажованості своїх держав.

У таких умовах і знадобилися наукові студії істориків та історіософів саме з України. Представники різних наук, а насамперед етнології, антропології, археології, географії, екології і, звичайно ж, власне історії, неспростовно довели окремішність України як геополітичної реальності, її своєрідність, окреслили питомі ознаки генези України, специфіку цивілізаційних процесів на її теренах, прикметні риси української людності. Українознавство стає наукою, в якій фахово працюють сотні і тисячі вчених різних спеціалізацій та напрямків як в Україні, так і за її межами, як українці, так і представники інших етнічних спільнот та культур. І хоча в XX ст. доля самої України та науки про неї були дуже непростими, а подекуди й трагічними; головний висновок полягає в тому, що Україна є і буде, і що є й буде українознавство як наука.

“Роксоланія” С.-Ф.Кльоновича

КЛЬОНОВИЧ Себастьян Фабіан (бл.1545-29.8.1602) – український і польський латиномовний поет. Народився в м. Сулімежиця (тепер Польща). Закінчив Краківський університет. Деякий час жив у Львові, з 1574 оселився у Любліні, де був міським писарем, війтом, райцею. В поемі «Роксоланія» (1584, латинською мовою, укр. переклад М.Білика, 1961) описав багатство природи України, змалював побут і звичаї укр. селян, подав описи Львова, Києва та ін. міст, навів

у латинському перекладі зразки укр. фольклору. Скорочений укр. переклад поеми Кльоновича під назвою «Старий Львів» зробив І.Франко.

ЛІТЕРАТУРА

Кльонович С.-Ф. Роксоланія. З латинської переклав Михайло Білик. – К.: Дніпро, 1987.

Грушевський М. Чужинці про Україну // Витоки. Від найдавніших часів до першої половини IX ст. — К.: Україна, 1995. – С. 367-403.

Січинський В. Чужинці про Україну. – К.: Довіра, 1992. – 254 с.

Крисаченко В.С. Українознавство. Хрестоматія-посібник: У 2 кн.

ДОБА РОМАНТИЗМУ В НАРОДОЗНАВСТВІ

26. МАКСИМОВИЧ Михайло Олександрович (3(15).09.1804 — 10(22).11.1873) — визначний укр. учений-природознавець, історик, фольклорист, етнограф і письменник. Народився на хуторі Тимківщина Золотоніського повіту Полтавської губ. (тепер с. Богуславець Черкаської обл.). 1819 закінчив Новгород-Сіверську гімназію. Навчався на філологічному і природничому ф-тах Московського ун-ту. 1827 захистив магістерську дисертацію. Працював викладачем Московського університету і директором ботанічного саду; з 1833 — професор кафедри ботаніки. 1834-35 — перший ректор Київського університету Св. Володимира, одночасно декан філософського ф-ту. Виношував плани залучення до викладацької роботи в університеті Т.Шевченка, М.Гоголя, М.Костомарова. 1845 під тиском реакційних сил і зважаючи на стан здоров'я, вийшов у відставку. Жив у садибі Михайлова Гора біля с. Прохорівки (нині Канівський р-н Черкаської обл.) і займався науковою діяльністю. Не раз робив спроби повернутись до викладацької роботи, однак російське Міністерство освіти, побоюючись українофільських поглядів Максимовича, усувало його від науково-академічної діяльності. Максимович підтримував творчі та особисті зв'язки з Т.Шевченком, П.Гулаком-Артемовським, Є.Гребінкою, М.Костомаровим, М.Щепкіним, А.Міцкевичем та ін. визначними діячами науки і культури. За наукові заслуги Максимович був обраний членом Київського, Московського, Петербурзького, Новоросійського університетів та багатьох наукових товариств, а з 1871 — член-кореспондент Петербурзької АН. Максимович — учений-енциклопедист широкого діапазону — від історії до ботаніки. Як історик, він прихильник панівної тоді ідеї романтизму та народності. Обстоював теорію державно-

правового зв'язку між княжим і козацько-гетьманським періодом історії України, довів безпідставність твердження М.Погодіна про «великоруське» населення Київщини за княжої доби («Нарис Києва» і «Листи про Київ до М.Погодіна»). Праці Максимовича з історії Київської держави, козащини, Гетьманщини, гайдамацького руху («Історичні листи до козаків придніпровських», «Листи про Б.Хмельницького», 1859; «Дослідження про гетьмана Конашевича-Сагайдачного», «Про Лаврську Могілянську школу», «Бубнівська сотня», тт. 1-2, 1848-49; «Розповідь про Коліївщину», «Вісті про гайдамаків» та ін.) мали важливе значення для розвитку української історичної науки. Максимович — автор цінних праць з археології: «Українські стріли найдавніших часів», «Археологічні записи про Київ та околиці». Він поклав початок українській фольклористиці виданням збірників «Малоросійські пісні» (1827), «Українські народні пісні» (1834), «Збірник українських пісень» (1849). Фольклорні видання викликали інтерес до українського фольклору серед представників інших слов'янських народів. Як мовознавець опублікував низку статей про класифікацію слов'янських мов. Максимович був засновником і видавцем альманахів «Денниця» (1830 — 34), «Киевлянин» (1840, 1841, 1850), «Украинец» (1859, 1864). Автор віршованого перекладу «Слова о полку Ігоревім» укр. і рос. мовами. Йому належить видання та дослідження найдавніших літературних пам'яток Київської Русі — «Руської правди», «Повісті минулих літ». Опублікував багато грамот, універсалів, актів тощо, переклав псалми укр. мовою й написав низку віршів, у т. ч. «Ой, як дуже за тобою тужила Вкраїна», присвячений Т.Шевченкові. Автор етимологічного українського правопису т. зв. «максимовичівки». Наукові праці Максимовича в галузі природознавства («Про системи рослинного царства», 1827; «Основи ботаніки», тт. 1-2, 1828 -31; «Роздуми про природу», 1831) дають підстави вважати вченого одним з основоположників вітчизняної ботаніки.

Література

Єфремов С. Максимович в історії української самосвідомості // Літературно-критичні статті. — К., 1993. — С. 318—321.

Максимович М.О. Дні та місяці українського селянина / Переклад, упорядкування, вступна стаття В.Гнатюка. — К.: Обереги, 2002. — 187 с.

Максимович М.О. Киев явился градом великим... Вибрані українознавчі твори / Упорядник В.Замлинський. — К.: Либідь, 1994. — 448 с.

Максимович М. Малороссийские песни. — М., 1827. — 234 с.

Максимович М. Книга Наума о великом божьем мире. — М., 1833. — 94 с.

Максимович М. Украинские народные песни. — М., 1834. Кн. 1—3. — 180 с.

Максимович М. Сборник украинских песен. — К, 1849. — Ч. 1. — 114 с.

Максимович М. Собр. соч.: В 3-х т. — К, 1876. — Т. 1. — 847 с.; 1877. — Т. 2. — 524 с.; 1880. — Т. 3. — 745 с.

Оглобин О. Максимович М. // Енциклопедія українознавства: Словникова частина. — Париж; Нью-Йорк, 1962. — Т. 4. — С. 1442—1443.

Попов П. «Дні і місяці українського селянина» М.О.Максимовича (Неопублікована частина) // Наукові записки Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії. — К., 1947. — Т. I—II. — С. 206—254.

Попов П. М. О. Максимович. — К, 1954. — С. 3—21.

Попов П. Перший збірник українських народних пісень // Українські пісні, видані М.Максимовичем. Фотокопія з видання 1827 р. — К., 1962. — С. 285—338.

Українські пісні, видані Максимовичем / Фотокопія з вид. 1827 р. — К., 1962. — 343 с.

27. КОСТОМАРОВ Микола Іванович (псевд. Ієремія Галка;4(16).05.1817-7(19).04.1885) — видатний укр. історик, етнограф та письменник. Народився у Юрасівці Острогозького повіту Слобідсько-Української губ. (нині Ольховатський р-н Воронезької обл.). 1832 Костомаров позбувся кріпацької залежності. Вчився у Воронезькій гімназії. 1836 закінчив історико-філол. ф-т Харківського університету. В грудні 1837 склав іспити на звання канд., після чого вступив на військову службу юнкером до Кінбурнського драгунського полку. 1840 розпочав підготовку до складання іспитів на ступінь майстра іст. наук, які успішно витримав і одержав дозвіл писати дисертацію. Першу дисертацію «Про причини і характер унії в

Західній Росії» подав до захисту в 1841, але з огляду на протест церковної влади її було вилучено й знищено. 1844 успішно захистив другу дисертацію: «Об историческом значении русской народной поэзии». Протягом 1844-47 вчителював у Віденській та 1-й Київській гімназіях, а згодом був ад'юнктом кафедри рос. історії в Київському університеті та інтернаті шляхетних дівчат. Був одним із засновників *Кирило-Мефодіївського братства*, автор його програмних документів. 1847 його заарештовано і відправлено до Саратова, де був змушений служити чиновником у губ. статистичному комітеті. З 1857 за згодою уряду переїхав до Петербурга, де 1859-62 був екстраординарним професором університету. 1860-85 — чл.-ред. СПб Археографічної комісії, один з організаторів журналу «Основа» і ред. зб. «Акти Южной и Западной России». Оцінюючи наук. доробок Костомарова, Рада Київського університету в 1864 присвоїла йому вчений ступінь доктора рос. історії. 1876 Костомарова було обрано чл.-кор. Рос. академії наук, 1869 — почесним чл. Сербського ученого дружества, а 1870 — чл. Пд.-Слов'янської академії. Помер у Петербурзі. Похований 11(23).04.1885 на Волковському кладовищі.

Науковий доробок М.Костомарова великий і різноманітний. Перший його твір «Сава Чальый, драматические сцены на южнорусском языке» опубліковано 1838 у Харкові. Основні історичні дослідження присвячені вивченню історії українських земель XVI-XVIII ст., зокрема монографії «Богдан Хмельницький» (1857), «Руїна» (1879-80), «Мазепа» (1882), «Мазепинці» (1884), «Останні роки Речі Посполитої» та розвідки «Гетьманство Виговського», «Гетьманство Юрія Хмельницького», «Павло Полуботок», «Богдан Хмельницький данник Оттаманської Порти» та ін. Характерною особливістю всіх цих праць є те, що вони базуються на документальних матеріалах. Автор «Русской истории в жизнеописаниях ее важнейших деталей» (тт. 1-3, 1874-76). Засновник народницького напрямку в укр. історіографії. У своїх працях він відстоював ідею самостійності української нації, окремішність українського історичного процесу, який, на його думку, є втіленням вільнолюбного демократичного духу українського народу. Велику цінність мають і етнографічні праці Костомарова: «Об историческом значении южнорусского народного песенного творчества», «История казачества в южнорусских народных песнях» та ін. 1867 написав передмову, а також упорядкував і відредагував зібрання творів Т.Шевченка — «Кобзар». М.Костомаров — автор великої кількості публіцистичних ста-

тей, опублікованих у 1860-80 на сторінках часописів «Основа», «Отечественные записки», «Современник», «Вестник Европы» та ін. видань. М Костомаров — представник української школи письменників-романтиків. Його літературні твори відображають події часів Київської держави, Хмельниччини та Гетьманщини (поезії «Співець Митуса», «Ластівка», «Дід пасічник»; іст. драми «Сава Чалий», 1638 і трагедії «Переяславська ніч», 1841 та ін.). Написав кілька повістей рос. мовою — «Сорок лет», «Сын», «Холоп», «Черниговка» та ін.

Література

Белозерская Н. Николай Иванович Костомаров в 1857—1875 гг. // Рус. старина. — 1886. — № 4—6.

Вашкевич Г. Из воспоминаний о Николае Ивановиче Костомарове. — К., 1895.

Господин А. Микола Костомаров. — Вінніпег, 1986.

Грушевський М. З публіцистичних писань Костомарова // Укр. іст. журн. — 1992. — № 4.

Етнографічні писання Костомарова, зібрані заходом академічної комісії української історіографії / За ред. акад. М. Грушевського. — К., 1930.

Качкан В. «Співатиму, доки гласу стане...»: Перечитуючи писання М.Костомарова // Микола Костомаров — історик, письменник, педагог. — Івано-Франківськ, 1993.

Костомаров М.І. Слов'янська міфологія. Вибрані праці з фольклористики й літературознавства / Упорядк. і примітки І.П.Бентко, А.М.Полотай. Вступна стаття М.Т.Яценка. — К.: Либідь, 1994. — 384 с.

Костомаров М. Твори: У 2 т. / Упорядник, автор передмови і приміток В.Л.Смілянська. — К.: Дніпро, 1990.

Попов П. М. Костомаров як фольклорист і етнограф. — К., 1968.

Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. — К., 1930.

Смілянська В. Літературна творчість Миколи Костомарова // Костомаров М. Твори: У 2 Т. — К., 1990 — Т. 1.— С. 5-37.

Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р // Зібр. творів: У 50 т. — К., 1984. — Т. 41.

Микола Костомаров і проблеми суспільного та культурного розвитку української нації / Тези доповідей науково-практичної конференції, присвяченої 175 річниці з дня народження Миколи Костомарова (Рівне, 13-14 травня 1992 р.). – Рівне, 1992. – 242 с.

28. МАРКЕВИЧ Микола Андрійович (Маркович); 26.1(7.2).1804 — 9(21).6.1860) — український історик, поет і етнограф. Народився у с. Дунайці (тепер Глухівського р-ну Сумської обл.). 1817 — 20 навчався у шляхетському пансіоні при Петербурзькому головному педінституті. 1820 пішов на військову службу. 1824 подав у відставку. 1831 видав у Москві поетичну збірку «Українські мелодії», в якій оспівано героїчне минуле українського народу. Творчість М.Маркевича — типове явище для фольклорно-побутової, тематично-стильової течії українського романтизму. Теми й мотиви його текстів: передбачення, прикмети, які передавалися українцями від покоління до покоління («Примета по коню»), забобонні вірування селян («Сон-трава», «Воронье кони»), міфічні постаті, описи народних звичаїв («Русалки», «Йван Купала»), щире захоплення природою України, її красою («Украинские ночи», «Венки»), тема колишньої козацької слави і романтичний образ героя-козака («Гетьманство», «Чигирин») і ностальгія за героїчним минулим (вірш «Гетьманство»), смуток за втраченою народною волею («Украйна», «Веснянка»). М.Маркевич одним із перших в українській романтичній поезії створив образ народного співця («Бандурист»), став першим (за П.Приходьком), хто «пов'язав мотив героїзму козацтва з політичною сучасністю України та її національно-визвольними потребами й прагненнями». Автор відомої «Історії Малоросії» (тт. 1-5, 1842-43), в якій викладається історія України з найдавніших часів до кінця 18 ст. Головним джерелом для написання твору стала «Історія Русів» та праці М. і Д.Бантиш-Каменських. Перші два томи не мають наукової цінності, 3-5 томи, які містять документальні додатки, примітки, опис джерел, списки генеральної старшини та вищого духовенства, хронологічні таблиці, зберігають певне довідкове значення. Був знайомий з Т.Шевченком, О.Пушкіним, К.Рилєєвим. 1847 поклав на музику вірш Т.Шевченка «Нащо мені чорні брови». Т.Шевченко присвятив М.Маркевичу вірш «Н. Маркевичу» («Бандуристе, друже сизий»), а описані у праці М.Маркевича факти лягли в основу кількох поетичних творів Кобзаря. З інших історичних розвідок най-

відоміші — «Мазепа» (1841), «Гетьманство Барабаша» (1841), «Про перших гетьманів Малоросійських» (1848), «Про козаків» (1858). М.Маркевич написав музику до низки народних пісень, видав збірки «Народные южнорусские напевы, положенные на фортепиано» (1840), «Сборник песен в нотах...» (1873), упорядкував «Южнорусские песни с голосами» (1857). Автор кількох етнографічних праць, найвідоміша з них: «Звичаї, повір'я, кухня та напої сучасних малоросіян» (1860). Науковий інтерес становить зібрана ним колекція документів з історії України XVII – XVIII ст. (зберігається в Москві).

Література

Грушевский А. Н. А. Маркевич // Журнал Министерства народного просвещения, I, 1911;

Дорошенко Д. Огляд укр. історіографії. – Прага, 1923 (англ. вид в «The annals». — Нью-Йорк, 1957)

Жемчужников Л. Воспоминания о Н.А.Маркевиче // Основа, 1861. – Кн.2. – С. 185-186.

Косачевская Е.М. Н.А.Маркевич (1804-1860). – Ленинград: Изд-во Ленинградского университета, 1987. – 284с.

Макаров Н. Воспоминание о Н. А Маркевиче // Основа I-П. 1860.

Марковський М. Шевченко й М. Маркевич. Україна. 1—2. — К., 1925;

Марченко М. Укр. Історіографія. – К., 1959.

Медведик Галина. Народна спадщина дослідника історії культури і побуту України Миколи Маркевича. // Народна творчість та етнографія. – 2001. — № 1-2. – С. 3-5.

Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян. – К., 1860; Репринтне видання. – К.: Час. — 1992. — 171 с.

Пыпин А. Малорусская этнография: В 3 т. – Т.2, 1891.

УКРАЇНСЬКЕ НАРОДОЗНАВСТВО НА НАУКОВИХ ЗАСАДАХ

29. ПІВДЕННО-ЗАХІДНИЙ ВІДДІЛ ІМПЕРАТОРСЬКОГО РОСІЙСЬКОГО ГЕОГРАФІЧНОГО ТОВАРИСТВА (Юго-Западный Отдел Императорского Русского Географического Общества в Киеве), фактично самостійне наукове товариство, створене у Києві 13. 2. 1873 для вивчення географії, фольклору, етнографії, економіки і статистики України. Основоположниками Товариства були члени київської Старої громади, між ними *В. Антонович*, *В. Беренштам*, *Ф. Вовк*, *М. Драгоманов*, *П. Житецький*, *О. Лашкевич*, *М. Лисенко*, *О. Русов*. Першим головою був Г. Галаган, діловим керівником *П. Чубинський*. Відділ видав 2 томи «Записок» (1874-75), в яких було вміщено праці *О. Клосовського*, *В. Антоновича*, *О. Русова*, *М. Яснопольського*, *П. Чубинського*, *О. Роговича*, *Ф. Вовка*, *М. Лисенка*, *М. Драгоманова*, *М. Левченка* та ін. Окремими додатками у «Записках» були опубліковані думи й пісні бандуриста *О. Вереса*, бібліографічний показник праць, присвячених природі Києва, навчальної округи (О. Роговича), матеріали *Г. Купчанка* про Буковину, збірки пісень тощо. Заходами Товариства були видані збірки чумацьких пісень *І. Рудченка* (1874), історичних пісень *В. Антоновича* і *М. Драгоманова* (1874—75) і підготовано видання українських народних переказів і оповідань *М. Драгоманова* (1876) та 3 тт. творів *М. Максимовича* (1876—80). У березні 1874 р. Товариство провело перепис населення Києва, результати й аналіз якого були опубліковані 1875 р. У серпні 1874 р. з ініціативи Товариства відбувся Третій Археологічний З'їзд у Києві, а в березні 1875 р. Товариство взяло участь у географічному конгресі та виставці в Парижі. Близько 1874 р. проти керівництва Товариства почалося цькування російських кіл й обвинувачення його в «українофільстві» та «неблагодійності». Після вибору (у травні 1875) *В. Антоновича* на голову і *П. Чубинського* на його заступника ці переслідування посилилися, і Товариство мусило припинити свою діяльність. Застосувавши постанови Емського указу, російський уряд у червні 1876 р. ліквідував Товариство і наказав *П. Чубинському* виїхати з Києва.

З 1990 р. роботу НТШ поновлено у Львові. Досі основне видання НТШ – Записки наукового товариства ім. Т.Шевченка нараховує 242 томи.

Література

Житецький І. Півд.-Зах. Відділ Геогр. Т-ва у Києві // Україна, кн. 6 — К., 1927;

Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. — К., 1930.

30. ЧУБИНСЬКИЙ Павло Платонович — (15(27).01.1839 — 14(26).01.1884) — визначний укр. етнограф і фольклорист, громадський діяч. Народився на хуторі поблизу Борисполя на Київщині (тепер у складі м. Борисполя Київської обл.). Навчався у Другій Київській гімназії. 1861 закінчив юридичний факультет Петербурзького університету. Влітку 1861 повернувся до Києва, де працював учителем. У 1861–70-х активно співпрацював у журналах «Основа» та «Київ», «Старій громаді». Один із засновників та активних членів київської «Старої громади». Разом з іншими членами Громади займався активною пропагандистською діяльністю серед селянства, працював у недільних школах. 1862 написав вірш, який став українським національним гімном, — «Ще не вмерла Україна». У жовтні 1862 за участь в українському національному русі був заарештований, звинувачений у приналежності до таємного товариства, метою якого було повалення революційним шляхом існуючого в імперії порядку, і висланий у селище Пінега Архангельської губернії. Через рік П.Чубинського перевели в Архангельськ. На засланні багато займався статистичними та етнографічними дослідженнями Півночі Росії. Після звільнення 1869 з-під поліцейського нагляду оселився в Петербурзі. У березні 1860 обраний членом Російського географічного товариства, за дорученням якого 1869-70 очолював етнографічні експедиції в Україні, Білорусі та Молдові. Вивчав побут, звичаї, фольклор, говірки і народні вірування українців. 1872-79 за редакцією П.Чубинського було опубліковано матеріали цих досліджень: «Праці етнографічно-статистичної експедиції в Західно-Руський край» (тт. 1-7; т. 1 — вірування, народні забобони, приказки, загадки й чари; т. 2 — казки й анекдоти; т. 3 — народний календар; веснянки, обжинки, колядки; т. 4 — роди-

ни, хрестини, весілля й похорон; т. 5 — нар. пісні; т. 6 — юридичні звичаї; т. 7 — відомості про народності, що живуть в Україні). Поруч із науковою діяльністю П. Чубинський знову активно включився в укр. суспільно-політичний рух. Разом із *М. Драгомановим*, *М. Зібером*, *Ф. Вовком*, *М. Лисенком* був членом редколегії газети «Киевский телеграф» — органу українського патріотичного руху. З *М. Драгомановим* брав активну участь у підготовці опери *М. Лисенка* «Різдвяна ніч», постановка якої 1873 стала визначною подією в українському культурному житті Києва. 1873 виступив одним з ініціаторів створення у Києві Південно-Західного відділення Російського географічного товариства. 1873-76 керував його діяльністю. 1874 став одним з організаторів III Археологічного з'їзду в Києві. Після Емського указу 1876. П. Чубинського було вислано з України. 1877-79 працював у Петербурзі. Нагороджений золотими медалями Російського географічного товариства (1873), Міжнародного етнографічного конгресу (Париж, 1875), лауреат Уваровської премії (1879). Навесні 1879 повернувся до Києва, де після тривалої тяжкої хвороби помер. Головні праці: «Очерк народных юридических обычаев и понятий в Малороссии» (1869); «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край, снаряженной Императорским русским географическим обществом. Юго-западный отдел. Материалы и исследования, собранные действительным членом] П. П. Чубинским в семи томах» (1872-79). П. Чубинський відомий також як поет, автор зб. віршів «Сопілка Павлуся» (1871). Бібліографічний покажчик праць П. Чубинського уклад П. Єфименко в «Киевской старине» (травень 1884).

Література

Андрієвський О. Бібліографія літератури з українського фольклору. — К., 1930. — Т. 1.

Березовський І. П. Визначний діяч української культури // Народна творчість та етнографія. — 1989. — № 2.

Веселовський А. М. Рецензія на труды, собранные П. П. Чубинским // Отчет о двадцать втором присуждении наград графа Уварова. — Спб., 1880. — С. 169.

Г. Б. Павел Платонович Чубинский в Архангельской губернии / Киевская старина. — 1903. — № 4.

Житецький Г. Південно-Західний відділ Географічного товариства в Києві // Україна. — 1927. — № 5.

Записки Юго-Западного отдела Русского географического общества. — К., — 1875. Киевская старина. — 1884. — Кн. 2.

Кравець О. М. Південно-Західний відділ Російського географічного товариства // Народна творчість та етнографія. — 1973. — № 2.

Куницький А. С. Український етнограф Павел Платонович Чубинський // Советская этнография. — 1956. — № 1.

Куницький О., Чубинська К. Перша етнографічна експедиція на Правобережну Україну // Народна творчість та етнографія. — 1971. — № 6.

Листи П. П. Чубинського до Я. П. Полонського (1860-1874) // За сто літ: Матеріали з громадянського й літературного життя України XIX і початків XX ст. — Харків-Київ. — 1930. — Т. 6.

Мишианич С. В. Павло Чубинський – автор українського гімну. — К.: Бібліотека українця, 1996; *його ж:* Фольклористичні та літературознавчі праці: У 2-х т. — Донецьк: Донецький національний університет, 2003. — Т. 2. — С. 232-280.

Одарченко Петро. Українська література. Збірник вибраних статей. — К.: Смолоскип, 1995. — С. 300-318.

О сборнике юридических обычаев Архангельской губернии, составленном П. С. Ефименком // Известия Русского географического общества. — 1869. — Т. 5.

Памяти П. П. Чубинского (1839-1884): Сборник статей изд. журн. “Украинская жизнь”. — М., 1914.

Программа для изучения народных юридических обычаев // Киевские губернские ведомости. — 1862.

Пытин А. Н. История русской этнографии. — Спб. — 1891. — Т. 3.

Російщення України: Науково-популярний збірник // Вид. українського конгресового комітету Америки, Ради оборони і допомоги Україні. — К., 1992.

Савченко Ф. Заборона українства, 1876. — Харків-Київ. — 1930.

Сопілка: Сборник стихотворений на малороссийском языке Павлуся. — Київ, 1871.

Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край, снаряженной Императорским Русским географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования, собранные д. чл. П. П. Чубинским: В 7 томах, 9 книгах. — Спб., 1872-78 гг.

Хорунжий Ю. Не пропала сила... // Вітчизна. — 1989. — № 1.

Чубинський П. Из Борисполя (значение могорыча в договоре; хозяйственного товарищества; наем работников) // Основа. — 1861. — № 10.

Чубинский П. Несколько слов об обычае и о значении сказок, пословиц и песен для криминалиста // Черниговский листок. — 1861. — № 8.

Чубинський П. Малорусское племя // Киевлянин. — 1872. — № 85.

31. ВОВК Федір (Волков Хведір) Кіндратович (5(17).3.1847-30.6.1918) — видатний укр. антрополог, етнограф і археолог. Народився в с. Крячківка на Полтавщині (тепер Пирятинського р-ну Полтав. обл.). Навчався у Новоросійському (Одеському) і Київському університетах. Разом із *В. Антоновичем* брав участь в археологічних розкопках на Київщині й Волині. Як учасник Київської громади зазнав переслідувань з боку царського уряду. 1879 змушений емігрувати до Франції, де перебував до 1905. Опублікував французькою мовою працю «Шлюбний ритуал та обряди на Україні», брав участь у вид. «Кобзаря» (Прага, 1876), в якому були надруковані безцензурні твори Т.Шевченка. 1904-06 Ф.Вовк здійснив ряд експедицій у Галичині та Буковині, під час яких проводив антропологічні дослідження. З 1907 — приват-доцент, а 1917 — професор Петербурзького університету. В кінці 1917 Київський університет обрав Ф.Вовка професором географії і антропології. Він зібрав великий антропологічний матеріал, який ліг в основу близько 200 його праць. Серед найважливіших: «Українці в антропологічному відношенні» (1906), «Антропометричні досліді українського населення Галичини, Буковини, Угорщини» (1908), «Український народ в його минулому і сучасному» (1916), «Етнографічні особливості українського народу» (1916). У своїх роботах прийшов до висновку, що українці за антропологічними ознаками становлять єдиний тип, відмінний від східнослов'янських народів і близький до південних слов'ян. Ф.Вовк був дійсним членом Наукового товариства ім. Т.Шевченка у Львові (з 1893), Російського географічного товариства в Петербурзі, Історичного, антропологічного товариства в Парижі та багатьох інших наукових установ. Помер у Гомелі, повертаючись в Україну.

Література

Вовк Г. Передмова // Бібліографія праць Хведора Вовка (1847—1918). — К., 1929. — С. 5-13.

Вовк Хв. Антропологічні досліді українського Населення Галичини, Буковини й Угорщини. — Львів, 1908. — 39 с.

Вовк Ф. Вироби передмікенського типу в неолітичних становищах на Україні. — К., 1928. — 28с.

Вовк Ф. Антропологические особенности украинского народа // Украинский народ в его прошлом и настоящем. — Пг., 1916. — Т. 2. — С. 427-454.

Вовк Ф. Этнографические особенности украинского народа // Там само. — С. 455—647.

Грушевський М. Пам'яті Федора Вовка // Україна. — 1918. — Кн. 1-2. — С. 5-10.

Грушевський М. З починів українського соціалістичного руху: Мих. Драгоманов і женеvський соціалістичний гурток. — Відень, 1922. — 117с.

Дзбановський С. Хв.Вовк: До десятих роковин смерті // Побутовий періодичний орган Всеукраїнського етнографічного товариства. — К., 1928. — Ч.1. — С.2-3.

Драгоманов М. Лист до Ф.Вовка від 29 квітня 1878 р. // Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876—1895). Зладив М. Павлик. — Чернівці, 1910. — Т. 2. — С. 296-305.

Дорошенко Д. Показчик літератури українською мовою в Росії за 1798—1897 роки // Науковий ювілейний збірник, присвячений Т.Г.Масарикові. — Прага, 1925. — С.192-238.

Енциклопедія українознавства: Словникова частина. — Львів, 1993. — Т.І. — С.294-295.

Сфремов С. Хв. Вовк про Кузьму Ляхоцького // Наше минуле. — К., 1918. — Ч. 2. — С.151-158.

Житецький Г. Спогади Дебагорія Мокрієвича за Хв. К. Вовка // Україна. — 1928. — Кн.4. — С. 77-79.

Збірник пам'яті Вовка. — К., 1918. — 41с.

Пиріг Р. Доля брата М.С.Грушевського — Олександра була типовою для української інтелігенції 1930-х років // Літ. Україна. — 1993. — 15 лип.

Русов О. Спомини про пражське видання «Кобзаря» // Україна. — 1907.

Стебницький П. Біографія Вовка // Антропологія. — К., 1928, — С. 8-11.

Стельмах Г., Приходько М. Ф.К.Вовк // Укр. іст. журнал. — 1967. — № 3. — С. 123-125.

Сумцов М. Академік Хведір Кіндратович Вовк // Наука на Україні. — Харків, 1922. — №2. — С. 174-175.

Федір Кіндратович Вовк // Збірник природничої секції Українського і наукового товариства в Києві. — К., 1918. — Кн. 4. — С 5.

Франка О. Спадщина Федора Вовка // Бібліотека — скарбниця духовності. — К., 1993. — С. 200-209.

32. ХАРКІВСЬКИЙ ОСЕРЕДОК УКРАЇНСЬКОГО НАРОДОЗНАВСТВА — **Харківське Історично-філологічне Товариство**, засноване при Харківському Державному Університеті 1876 з викладачів університету та інших шкіл і місцевої інтелігенції, зацікавленої краєзнавством. Його члени вивчали археологію, побут, історію Лівобережжя, укр. мову і культуру та вели культурно-освітницьку працю. На початку 1900-их рр. мало 130 членів, серед них Д.Багалій, В.Бузескул, О. і П.Єфименки, О.Русов, Д.Яворницький, Б.Ляпунов, Д.Овсянко-Куликовський, М.Халанський, М.Грунський, В.Резанов, Я.Новицький, В.Барвінський, О.Ветухів, О.Білецький та ін.

Товариство заснувало архів, етнографічний музей, 2 бібліотеки. Праці появлялися в серійних виданнях: «Сборники» (21 тт., 1886—1914), «Труды» (7 тт., 1893—1902) і «Вестник» (5 вип., 1911—14). У них опубліковано багато документів з історії Лівобережної України, дослідження Д.Багалія, В.Савви, М.Сумцова, В.Городцова, В.Срезневського та ін. Харківське Історико-Філологічне Товариство припинило діяльність за радянської влади. Очолювали Товариство в різний час : *В.Надлер* (1877—78), *О.Потебня* (1878—90), *М.Дрінов* (1890—97) і *М. Сумцов* (1897—1918). Грунтовна стаття про Харківське Історично-Філологічне Товариство — *В.Фрадкин*, Харьковское Историко-Филологическое Общество (1877— 1919 гг.) у кн. «История и историки. 1979». (М. 1982).

33 СУМЦОВ Микола Федорович (18.04.1854, Петербург — 12.09.1922, Харків) — літературознавець, фольклорист, етнограф, історик культури, суспільний діяч.

Народився в сім'ї нащадків української старшини. Закінчив Харківську гімназію та історико-філологічний факультет Харківського університету (1875). Прослухав курси лекцій з історії літератури й філософії Гейдельберзького (Німеччина) університету (1876). Після захисту кандидатської дисертації призначений доцентом кафедри російської літератури Харківського університету. 1881 р. захистив магістерську дисертацію. Звинувачений в «українофільстві», змушений був відмовитися від захисту докторської дисертації про творчість визначного українського політичного, літературного й церковного діяча Лазаря Барановича й написав нову дисертацію з фольклористики та етнографії («Хліб в обрядах і піснях», 1885).

М.Сумцов завідував музеєм образотворчих мистецтв при Харківському університеті (1885—1886), а згодом протягом кількох десятиліть працював там професором історії російської літератури, деканом історико-філологічного факультету. Брав активну участь у роботі Харківського історико-філологічного товариства, в якому був секретарем (1880—1896), головою (1897—1919), а також очолював його педагогічний відділ (1893—1919) та етнографічний музей (1904—1918). Він був одним із фундаторів Харківської громадської книгозбірні (1886), організатором, викладачем Народного університету (1917—1920), членом-кореспондентом Петербурзької Академії наук (з 1905), членом Наукового товариства ім. Т.Шевченка у Львові, академіком АН України (з 1919), членом Чеської АН (з 1899) та ряду слов'янських наукових товариств.

М.Сумцов — автор більш як 800 друкованих наукових праць із фольклористики, етнографії, історії української і російської літератур, мистецтва, філософської думки й педагогіки. Широкі славістичні інтереси, сформовані під впливом О.Потебні, реалізувалися не лише в наукових працях і лекціях, а й у практичній діяльності щодо зміцнення міжслов'янських зв'язків, інформуванні про найзначніші політичні та наукові події в країнах слов'янського світу.

Об'єктом наукових інтересів ученого-фольклориста й етнографа були весільні обряди, колядки й щедрівки, писанки, народні пісні й думи тощо. Його перу належать «Нариси народного побуту» (1902), «Сучасна малоруська етнографія» (1892—1897), «Діячі українського фольклору» (1910), «Українські співці й байкарі» (1910), «Вага і краса української народної поезії» (1917), «З української старовини» (1905), цикл статей «Культурні переживання» (1889—1890), «Просвіта. Багалій Д. І. «Нариси з історії української культури» (1912), «Хрестома-

тія з української літератури» (1922). Працюючи над створенням систематизованої історії української літератури, М.Сумцов підготував для неї монографії про І.Галятівського й І.Гізеля (1884), І.Вишенського та Л.Барановича (1885). Майже від початку заснування журналу «Киевская старина» М.Сумцов співпрацював у ньому, опублікував тут чимало статей про творчість Г.Сковороди, І.Котляревського, Г.Квітки-Основ'яненка, А.Метлинського, І.Срезневського, М.Максимовича, І.Манжури, О.Потебні та інших українських письменників. Особливе місце серед його наукових зацікавлень посідав Т.Шевченко, якому присвячено більш як 30 статей («Про мотиви поезії Т.Шевченка», «Етнографізм Шевченка», «В.Жуковський і Т.Шевченко», «Пушкін і Шевченко», «Вплив Шевченка переважно на письменників», «Гуманізм Шевченка», «Сни Т.Шевченка (До психології художньої творчості)» тощо. Багато зусиль учений доклав до популяризації творчості українських і російських письменників у вітчизняних педагогічних виданнях (газети «Южный край», «Харьковские губернские ведомости», журнали «Русский филологический вестник», «Украинская жизнь» тощо), в яких умістив десятки статей, присвячених Г.Квітці-Основ'яненку, М.Старицькому, М.Кропивницькому, І.Франкові, Б.Грінченку, М.Чернявському, П.Чубинському, О.Пушкіну, М.Некрасову, О.Толстому, В.Короленку, І.Тургенєву, А.Чехову та ін., а також статті про стан української літературної мови та її запровадження в народних школах (1907—1908).

Література

Айзеншток І. Микола Федорович Сумцов (1854—1922) // Червоний шлях. — 1923. — №1.

Андрієвський О. Бібліографія літератури українського фольклору. — К., 1930. — Т.1. — С. 771-772.

Багалій Д. Наукова спадщина акад. М.Ф.Сумцова // Червоний шлях — 1923. — № 3. — С. 162-171.

Дорошенко Д., Білецький Л. Пам'яті академіка Миколи Сумцова. — Прага, 1925. — 15с.

Єфремов С. Історія письменства в працях акад. М. Ф. Сумцова / *Єфремов С.* Літературно-критичні статті. — К., 1993. — С. 281-286.

Записки історично-філологічного відділу Всеукраїнської Академії наук — К., 1923. — Кн. 2—3. Частина офіційна. — С. 8-40, 40-41.

Історія української літератури: У 8 т. — К., 1969. — Т. 4. — Кн.1. — С. 31, 121, 127, 382; Кн. 2. — С. 223-224.

Камінський В. Етнографія та її питання в працях академіка М.Ф.Сумцова // Зап. іст.-філол. відділу УАН. — К., 1926. — Кн. 7—8. — С. 16-46.

Лебедев А. Первый научный труд профессора Н.Ф.Сумцова. — Харьков, 1908. — 11с.

Леценко П. Листи Ватрослава Ягича до М. Ф. Сумцова // Рад. літературознавство. — 1958. — № 4. — С. 117-119.

Мороз О. Листи М. Сумцова та О. Шахматова // Жовтень. — 1958. — №3. — С. 112-114.

Одарченко П. Сумцов Микола // Енциклопедія українознавства: Словникова частина. — Париж; Нью-Йорк, 1976. — Т. 8. — С. 3102.

Пам'яті академіка М. Ф. Сумцова. — Харків, 1924. — Т. 1. — С. 1—49.

Панфилова А., Диченко М. К. 100-летию со дня рождения И.Я.Франко (1856—1956) // Ист. архив. — 1956. — № 3. — С. 218-222.

Петров В. М. Ф. Сумцов як історик етнографії // Зап. іст.-філол. відділу УАН. — К., 1926. — Кн. 7-8. — С. 7-15.

Пытин А. Н. История русской этнографии: В 3 т. — СПб., 1896. — Т. 3.

Редин Е. Професор Николай Федорович Сумцов. — Харьков, 1906. — 32с.

Сумцов Н. Ф. Исследования и статьи. Автобиографические сведения // Ист.-филол. фак. Харьк. ун-та за первые 100 лет существования. — К., 1908.

Сумцов Н. Очерк истории колдовства в Западной Европе: Отрывок из студенческого сочинения «Очерк истории христианской демонологии». — Харьков, 1878. — 34с.

Сумцов Н. О Свадебных обрядах, преимущественно русских. — Харьков, 1881. — 206с.

Сумцов Н. Новейшая поэзия как образовательное средство для крестьян. — Харьков, 1883. — 23с.

Сумцов Н. Иоанний Галятовский: К истории южно-русской литературы XVII в. — К., 1884. — 83с.

Сумцов Н. Хлеб в обрядах и песнях. — Харьков, 1885. — 140с.

Сумцов Н. Лазарь Баранович. — Харьков, 1885. — 183с.

Сумцов Н. К истории южно-русских свадебных обычаев. — Харьков, 1885. — 31с.

Сумцов Н. «Губернские ведомости» как пособие при изучении истории. — Харьков, 1885. — 33с.

Сумцов Н. Местные названия в украинской народной словесности. — 1886. — 34с.

Сумцов Н. Очерки истории южно-русских апокрифических сказаний и песен. — К., 1888. — 161 с.

Сумцов Н. Культурне переживання. — К., 1890. — 408с.

Сумцов Н. Писанки. — К., 1891. — 49с.

Сумцов Н. Утилитарная этнография: Из личных сельских наблюдений. — Харьков, 1897. — 29с.

Сумцов Н. Современная малорусская этнография. — К., 1897. — 85 с.

Сумцов Н. Очерки народного быта: Из этнографической экскурсии 1901 г. по Ахтырскому уезду Харьковской губернии. — Харьков, 1902. — 57с.

Сумцов Н. Из украинской старины — Харьков, 1905. — 162с.

Сумцов Н. Заметки о народной словесности. — Варшава, 1905. — 23 с.

Сумцов Н. Изучение kobzarstva. — Харьков, 1905. — 29с.

Сумцов Н. О литературных правах южнорусских писателей XVII в.— СПб., 1906. — 24с.

Сумцов Н. На западе и дома: Этюды путешественника. — М., 1910. — 160 с.

Сумцов М. Малюнки з життя українського народного слова. — Харків, 1910. — 144с.

Сумцов М. Українські співці і байкарі. — Харків, 1910. — 20с.

Сумцов М. Вага і краса української народної поезії. — Харків, 1910.

Сумцов М. Начерк розвитку української літературної мови. — Харків, 1918. — 40с.

34. ЛЬВІВСЬКИЙ ОСЕРЕДОК УКРАЇНСЬКОГО НАРОДОНАВСТВА — Наукове Товариство ім. Т.Шевченка (НТШ) — найстаріше, довгий час єдине і провідне українське наукове товариство, засноване 11 грудня 1873 р. у Львові, спершу як літературне Товариство ім. Т.Шевченка, з метою створити базу для вільного розвитку української літератури і науки поза дією російської цензури і адміністративних утисків. Ініціаторами створення товариства були громадські і культурні діячі з східних і центральних земель під про-

водом О.Кониського, фундаторами — Єлисавета із Скоропадських Милорадович, Д.Пильчиков, М.Жученко, священник С.Качала та ін.

1873 — 92. Завданням Товариства ім. Т.Шевченка було «спомагати розвій руської (малоруської) словесності», і свою діяльність воно розпочало придбанням друкарні та видаванням книжок (усього 20 назв до 1891 р., в тому ч. 3 тт. «Історії літератури руської» О.Огоновського, першої в розвитку укр. літературознавства) і журналів «Правда» (1878—79) та «Зоря» (з 1885). Очолювали товариство К.Сушкевич (1874—85), далі С.Громницький і О.Гладивич та Ю.Целевич (1892).

1893 — 1914. У зв'язку з необхідністю розгортання української наукової роботи, загальмованої на центральних і східних землях після Емського указу 1876 р. і дальших заборон і обмежень, літературне Т-во ім. Шевченка реорганізовано у 1893 р. (заходами О.Кониського і В.Антонович) в Наукове Т-во ім. Т.Шевченка. Це було здійснене за зразком західно-європейських наукових установ і з метою стати «засновником майбутньої українсько-руської академії наук», для чого і створено в ньому три секції — Філологічну, Історико-Філософську та Математично-Природописно-Лікарську. Першим головою НТШ був О.Барвінський.

Всеукраїнське значення і престиж у науковому світі НТШ набуло під керівництвом М.Грушевського. Переїхавши 1894 р. до Львова, він став тоді ж директором. Історико-Філософської секції, з 1895 р. редактором «Записок НТШ» і з 1897 до 1913 р. — головою НТШ. Під його впливом була проведена 1899 р. зміна статуту з розподілом членства на дійсних, вибраних Секціями, і звичайних, які не мають вирішального голосу в наукових справах, чим надано НТШ більш академічного характеру. Тоді ж були найменовані перші дійсні члени з-поміж українських наукових діячів і згодом з-поміж чужоземних науковців. Під проводом М.Грушевського, як голови, В.Гнатюка, як секретаря (з 1899), та І.Франка, як директора Філологічної секції (1898-1908), НТШ розбудувалося у фактичну Академію Наук і здобуло для Галичини і Львова передове місце в національному і культурному розвитку. За цей період були залучені до співпраці в Секціях і виданнях НТШ майже всі українські учені і, крім них, численні зарубіжні вчені. У комісіях й інших установах НТШ створено семінари й умови праці для молодих науковців, в чому НТШ виконувало також у деякій мірі завдання українського університету. Учас-

тю членів НТШ у наукових конгресах і з'їздах і обміном видань розбудовано зв'язки з науковими колами й установами світу. Видатну роль в розгортанні наукової і видавничої праці відіграли, крім друкарні, також бібліотека, музеї і бібліотека НТШ.

Провідне місце у видавничій продукції НТШ посідали «Записки НТШ», розпочаті ще 1892 р. (1 том) і перетворені М.Грушевським з 1895 р. на кварталних, згодом на двомісячник, присвячений різним ділянкам українознавства. Об'єднуючи широкі кола українських і зарубіжних співробітників, «Записки» були репрезентативним органом не тільки НТШ, але й усїєї української науки. За час головування М.Грушевського (до 1913) вийшло 120 тт. «Записок». Другим загальним виданням була «Хроніка НТШ» (з 1900 р.) із аналізом діяльності, (1900—1913 вийшло 59 випусків).

Широко розгорнула працю за цей період очолювана М.Грушевським з 1894 р. Історико-Філософська секція, в якій згуртувалися майже всі видатніші тогочасні українські історики. Їхні праці друковані в «Записках НТШ», в «Збірнику ІФС» (з 1898 р.), а також публіковані пам'ятки в серійних виданнях Археографічної Комісії: «Жерела до історії Руси-України» (з 1895 р.), «Українсько-Руський Архів» (з 1905 р.), «Збірка актів до історії суспільно-політичних і господарських відносин в Зах. Україні», зокрема видані в «Збірниках ІФС» 8 тт. «Історії Руси-України» М.Грушевського, мали важливе значення не тільки для вивчення історії України, але й усього Сходу Європи. Публікації видавали комісії: Правнича (з 1900 р.) і Статистична («Студії з поля суспільних наук і статистики», з 1908 р.).

Важливу наукову роль виконувала очолювана І.Франком (до 1908 р.) філологічна секція НТШ. Праці згуртованих у ній українських і зарубіжних філологів та істориків літератури, друковані в «Збірниках ІФС» (з 1898 р.), стали основою вивчення історії української мови та давньої і нової української літератури. Значним досягненням у цій ділянці були видавані Археографічною Комісією «Пам'ятки української мови і літератури» (з 1895 р.), особливо ж 5-томний корпус староукраїнських апокрифів за ред. І.Франка, як також; багатотомні «Матеріяли до українсько-руської бібліографії» (з 1900 р.), опрацьовувані Є.Левицьким та В.Дорошенком. Дуже цінною для української етнографічної науки була діяльність очолюваної В.Гнатюком Етнографічної Комісії, в якій брали участь Ф.Вовк, І.Франко, Ф.Колесса та багато інших, результатом якої було

40 тт. серії «Етнографічного збірника» (з 1895 р.) і 22 томи «Матеріалів до українсько-руської етнології» (з 1898 р.).

Піонерською для української науки була діяльність очолюваної *І.Верхратським* і згодом *В.Левіцьким* Математично-Природописно-Лікарської секції. Розвиваючи такі засвоєні вже в українській науці ділянки, як ботаніка, зоологія, географія, подекуди медицина, ця секція розпочала дослідження в низці нових ділянок, як математика, астрономія, хімія, фізика, психологія. Праці українських і зарубіжних членів Секції друкувалися у «Збірниках МПЛС» (з 1897 р.) та були реферовані у «Звідомленнях із засідань МПЛС». Опрацьовано термінологію для ряду природознавчих наук.

Крім названих серійних видань, у видавництві НТШ виходила «Укр. бібліотека» (з 1901 р.) з публікаціями творів української літератури і в 1898—1906 рр. «Літературно-Науковий Вісник». Заходами НТШ були видані сотні книг з різних ділянок української літератури й українознавства.

Деякі зміни в ролі й обсязі діяльності НТШ сталися після 1905 р., коли на центральних і східних землях відкрилися більші можливості для української наукової праці. У 1907 р. постало у Києві, організоване за зразком НТШ, *Українське Наукове Товариство* і тоді ж перенесено туди із Львова «ЛНВ». Однак, і після створення другого українського наукового осередку, і навіть після відмови М.Грушевського від головування у 1913 р., коли НТШ очолив С.Томашівський, воно зберігало й далі своє значення в українському науковому світі.

1915-1939. Розвиток наукової праці НТШ був перерваний вибухом першої світової війни. Внаслідок воєнних подій були зруйновані плани перебудови НТШ в Академію Наук, що мало статися у 1916 р. Під час російської окупації, у 1914—15 рр., діяльність НТШ була заборонена, в дальші роки обмежена воєнними подіями. НТШ зазнало важких втрат у складі членства, в бібліотечних і музейних збірках та наукових надбаннях. Незначною була в ці роки і його видавнича продукція.

Значно слабшою, ніж до війни, була наукова й організаційна діяльність НТШ у повоєнні роки, вже під польською окупацією. Багато членів НТШ опинилися в еміграції, інші емігрували до УРСР, деякі померли; зменшився приплив нових сил. Все це, як і адміністративні утиски й причіпки польської влади, відібрання державної підтримки тощо, виявилось в послабленні наукової діяльності НТШ

і його видавничої продукції. З постановом Української академії наук у Києві й ряду наукових осередків в еміграції НТШ втратило у 1920-их рр. роль і значення центру наукового осередку, здобувши їх у деякій тільки мірі в 1930-их рр., після розгрому українського наукового життя в УРСР.

Незважаючи на всі труднощі внутрішнього і зовнішнього характеру, заходами НТШ були організовані на поч. 1920-их рр. приватні українські вищі школи — *Львівський (таємний) Український університет* і *Львівська (таємна) Українська Політехнічна Школа*. Одночасно з цим впродовж 1920-их рр. НТШ підтримувало активний зв'язок із ВУАН у Києві, співпрацюючи з нею, зокрема над створенням єдиного всеукраїнського правопису. Праці членів НТШ друкувалися у виданнях ВУАН і, з другого боку, у виданнях НТШ були публіковані, поруч із працями членами НТШ й українських зарубіжних учених, також і деякі праці науковців з УРСР.

Наукова діяльність НТШ у цей період зосереджувалася у 3 секціях і в ряді комісій, також і новостворених, але не надто сильних і членством, і науковою продукцією. Крім «Записок» і «Хроніки» та деяких давніших серійних видань, розпочато видання деяких нових, як, напр., «Праці Комісії Шевченкознавства», «Збірник Правничої Комісії». Двічі започатковувалось видавання наукового українознавчого журналу «*Стара Україна*» (1923-24), «*Сьогочасне й Минуле*» (1939). Під фірмою НТШ був виданий «*Атлас України і сумежних країв*» та ін. У співпраці з іншими товариствами появлялися: «*Українська Книга*», «*Українська Музика*», «*Лікарський Вісник*».

З 1921 р. при НТШ діяли, як окремі науково-дослідні установи, Ін-т Нормальної і Патологічної Психології та Бактеріологічно-Хімічний Інститут. Музейні збірки НТШ оформилися в три музеї — Культурно-історичний з відділами археологічним, етнографічним, образотворчого мистецтва, нумізматичних й історичних пам'яток (75 000 предметів у 1927 р.), Природописний та Українського Війська. Бібліотека під керівництвом І.Кревецького та В.Дорошенка нараховувала у 1939 р. 300.000 тт.

НТШ в цей період очолювали: С.Томашівський, В.Щурат (1921-23), К.Студинський (1923-32), В.Левицький (1932-35) і І.Раковський (з 1935).

За час своєї діяльності в 1873—1939 рр. НТШ видало 591 томів серійних видань (Записок, Збірників, Звідомлень); 352 наукових

праць і розвідок, підручників, карт; 103 книжки літературних журналів; 95 назв літературних творів і 31 інформаційне видання. Інтенсивність видавничої продукції за окремі періоди ілюструють дані про кількість «ЗНТШ»: до 1891 р. — 1 т., у 1892-1914 — 120 тт., у 1915-39 рр. — 34 тт.

1940-44. З більшовицькою окупацією західно-українських земель у 1939 р. діяльність НТШ була припинена і 14 січня 1940 р. Товариство заборонено. На його базі утворено філіал Академії наук УРСР. Майно Товариства націоналізовано або передано згаданому філіалові. Музейні та книжкові фонди перейшли до реорганізованих державних музеїв і бібліотек. Не було змоги розвинути діяльність НТШ і під час німецької окупації: вона обмежувалася засіданнями секцій і деяких комісій та найменуванням деякого числа нових дійсних членів, перев. в Історико-Філософській Секції.

З 1947 діяльність НТШ відновлено в еміграції, в Західній Німеччині, де згуртувалася після війни більшість дійсних членів Товариства. За почином В.Кубійовича й І.Раковського у Мюнхені 30.06.1947 відбулися загальні збори, на яких обрано нове керівництво НТШ під проводом І.Раковського, згодом З.Кузелі.

Тоді ж прийнято ряд нових дійсних членів, зокрема з Центральних і Східних земель, з якими довгий час не було зв'язку, відновлено працю секцій і деяких комісій, створено нові комісії та кілька інститутів (між іншим Інститут національних дослідів й Інститут Енциклопедії Українознавства), в країнах більшого скупчення членів організовано відділи НТШ. У зв'язку з виїздом більшості членів з Німеччини центр НТШ перенесено до Сарселю під Парижем. У 1955 р. відділи перетворено на автономні крайові НТШ: Австралійське (в Сідней — гол. Є.Пеленський, згодом І.Рибчин). Американське (в Нью-Йорку — гол. М.Чубатий, згодом Р.Смаль-Стоцький), Європейське (в Сарселі — гол. В.Кубійович), Канадське (гол. — Є.Вертипорох). У містах, де перебуває більше членів, — окремі НТШ творять осередки праці НТШ. Наукову діяльність всього НТШ об'єднують секції, до складу яких входять дійсні члени з усіх країн, спільні вид. і Головна Рада НТШ, до якої входять представники крайових НТШ і секцій (гол. Р.Смаль-Стоцький, ген. секретар В.Кубійович, з 1963 р. — Є.Вертипорох). Тепер місцем розташування трьох традиційних секцій стали: Історико-Філософська Секція — Сарсель (дир. І.Мірчук, згодом В.Кубійович, секретар В.Янів), усіх

чл., за станом на 1966 р. — 54; Філологічної секції — Нью-Йорк (гол. З.Кузеля, згодом К.Кисілевський, В.Лев, секретар В.Стецюк), членів — 23; Математично-Природописно-Лікарської секції — Нью-Йорк (дир. М.Зайцев, секретар О.Андрушків), членів — 54.

Жвавішу науково-видавничу діяльність виявляють Американська й Європейська НТШ. З колишніх серійних видань виходять «ЗНТШ» (26 тт. за 1948—66 рр., серед них «Збірники ФС») і «Хроніка НТШ» (5 випусків). У 1948-49 рр. виходив журнал українознавства «Сьогочасне й минуле». З нових видань виходять: резюме прочитаних доповідей “Proceedings” (8 тт. у 1951-61), «Бібліотека Українознавства» (22 тт.-у 1951-66). НТШ у ЗДА видає серію «Доповіді» (“Papers”; 23 випуски 1958-65) і НТШ в Канаді Збірники матеріалів наукових конференцій (7 тт. до кінця 1966). Крім того появилось 13 різних книжкових видань з 1949 р. Європейське НТШ видає «Енциклопедію Українознавства» — загальну (3 тт. у 1949-52), гаслову (з 1955 р — досі 4 тт.) і англломовну „Ukraine – A/ Concise Encyclopaedia” (перший том появился 1963 р.).

Література

- Хроніка НТШ чч. 1-79. — Львів, 1900. — Торонто 1963;
Гнатюк В. Наук. Т-во ім. Шевченка. — Львів, 1923;
Гнатюк В. Наук. Т-во ім. Шевченка. ЛНВ, — Кн. I-XI. — Львів, 1925;
Історія Наук. Т-ва ім. Шевченка. — Нью-Йорк- Мюнхен, 1949;
Дорошенко В. Огнище української науки // Наук. Т-во ім. Шевченка. — Нью-Йорк- Філадельфія, 1951;
Наук. Т-во ім. Шевченка в США. — Нью-Йорк, 1963.

35. **ФРАНКО** (псевд. Джеджалик, Живий, Кремінь, Мирон та ін.) **Іван Якович** (27. 08. 1856 — 28. 05. 1916), письменник, поруч Шевченка один з найвизначніших духовних провідників України, вчений, громадсько-політичний діяч, публіцист, фольклорист і етнограф. Народився. у с. Нагуєвичах (тепер с. Івана Франка) Дрогобицького повіту, в родині селянина-коваля. 1875 закінчив у Дрогобичі гімназію і розпочав студії (клясична філологія й українська мова та література) у Львівському університеті. Перші літературні

твори Франка — вірші (1874) і повість «Петрії і Довбушуки» (1875) — були друковані в студентському журналі «Друг», членом редакції якого він став з 1875. Активна громадсько-політична і видавнича діяльність та листування з *М. Драгомановим* привернули увагу поліції, і 1877 Франко, разом з *М. Павликом*, *О. Терлецьким* й іншими, був заарештований за соціалістичну пропаганду. Після 8-місячного ув'язнення він ще активніше включається в громадсько-політичну роботу, допомагає в організації гуртків у Львові, дописує до польської газети “*Prasa*”, знайомиться з працями К.Маркса й Ф.Енгельса та разом з Павликом засновує 1878 журнал «*Громадський Друг*», який після конфіскації виходив під назвами «*Дзвін*» і «*Молот*». 1880 Франка вдруге заарештовують, обвинувачуючи в підбурюванні селян проти влади. Після 3-місячного ув'язнення Франко перебував під наглядом поліції і був змушений припинити студії в університеті. Перший період Франка визначають його політичні поезії, своєрідні народні гімни: «Каменярі» (1878), «Вічний революціонер» (1880), «Не пора...» (1880) та ін., а також повісті “*Voas constrictor*” (1881), «Борислав сміється» (1881), «Захар Беркут» (1882) та низка літературознавчих і публіцистичних статей 1881 р. став співвидавцем журналу «Світ», після закриття (1882) якого працював в редакції журналу «Зоря» і газети «Діло» (1883 — 85). Розійшовшись з народовцями, які побоювалися його радикально-соціалістичних і революційних ідей, І.Франко пробував заснувати незалежний орган і для здобуття підтримки двічі їздив до Києва — 1885 і 1886; там познайомився з київськими культурними діячами, серед ін. з *М. Лисенком* і *М. Старицьким*, і в травні 1886 одружився з *О. Хоружинською*. Після невдачі з українськими журналами Франко став співпрацювати з польською газетою “*Kurier Lwowski*”. Період десятилітньої (1887—97) праці в польській (також “*Przyjaciel Ludu*”) і німецькій (“*Die Zeit*”) пресі Франко назвав «в наймах у сусідів».

1888 І.Франко деякий час співробітничав у журналі «Правда». Зв'язки з наддніпрянцями спричинили третій арешт (1889). 1890 за підтримкою *М. Драгоманова* Франко стає співзасновником Русько-Українсько-Радикальної партії, підготувавши для неї програму, та разом з *М. Павликом* видає півмісячник «Народ» (1890—1895). 1895, 1897 і 1898 р. Радикальна партія висувала Франка на посла віденського парламенту і галицького сейму, але, через виборчі маніпуляції адміністрації і провокації ідеологічних і політичних противників, без

успіху. 1899 в Радикальній партії зайшла криза, і Франко спільно з народовцями заснував Національно-Демократичну партію, з якою співпрацював до 1904, і відтоді покинув активну участь у політичному житті. На громадсько-політичному відтинку І.Франко довгі роки співпрацював з М.Драгомановим, цінуючи у ньому «європейського політика». Згодом він розійшовся з Драгомановим у поглядах на соціалізм і в питанні національної самостійності, закидаючи йому пов'язання долі України з Росією («Суспільно-політичні погляди М.Драгоманова», 1906). Поряд активної громадської і літературної діяльності, І.Франко продовжував свої студії, спочатку в Чернівецькому університеті (1891), готуючи дисертацію про І.Вишенського, згодом у Віденському; там 01. 07. 1893 захистив докторську дисертацію у відомого славіста В.Ягіча про духовний роман «Варлаам і Йоасаф». 1894 Франко габілітувався у Львівському університеті з історії української літератури, але професури не здобув через опір намісника Бадені і галицьких реакційних кіл. 1894—97 разом з дружиною Ольгою видавав журнал «Жите і Слово», в якому серед інших появилася його стаття «Соціалізм і соціал-демократизм» (1897) з гострою критикою української соціал-демократії й соціалізму Маркса й Енгельса. Критику марксизму, як «релігії, основаної на догмах ненависті і класової боротьби», Франко продовжив у передмові до збірки «Мій ізмарагд» (1897).

З 1894, з приїздом М.Грушевського до Львова, Франко тісно співпрацював з НТШ (1899 став його дійсним членом, 1904 — почесним), публікуючи у «ЗНТШ» більшість своїх наукових праць, історико-літературних нотаток, рецензій; Франко працював також в Етнографічній Комісії, очолював Філологічну секцію НТШ (1898—1908). Саме завдяки Франкові і Грушевському НТШ стало фактичною академією наук напередодні війни 1914. 1898 українська громада урочисто відзначила 25-літній ювілей літературної діяльності Франка. Покинувши 1897 журналістику, до чого спричинилася його стаття у віденській газеті “Die Zeit”, в якій він назвав Міцкевича поетом зради (Der Dichter des Ferrates), Франко повністю віддається спільно з Грушевським і В.Гнатюком редагуванню «Літературно-Наукового Вісника»; фактично вся редакція була в руках Франка.

З 1908 стан здоров'я Франка значно погіршився, однак він продовжував працювати до кінця свого життя. За останній період він написав «Нарис історії українсько-руської літератури» (1910), «Студії над українськими народними піснями» (1913), здійснив велику

кількість перекладів з античних поетів. 1913 вся Україна святкувала 40-ий ювілей літературної праці Франка. Помер Франко у Львові, похований на Личаківському цвинтарі.

Всебічно обдарований, енциклопедично освічений і надзвичайно працьовитий, Франко виявив себе на багатьох ділянках української культури. Він був поетом, прозаїком, драматургом, критиком й істориком літератури, перекладачем і видавцем. Сюжети для своїх творів Франко черпав з життя і боротьби рідного народу, але також з першоджерел людської культури — зі Сходу, античної доби й Ренесансу. Він був «золотим мостом» між українською і світовими літературами.

Стильово Франко належить до перших реалістів в українській літературі. Він найвизначніший поет пошевченківської доби. Новаторською була вже його друга збірка «З вершин і низин» (1887, поширена 1893), охоплювала головні твори його суспільної лірики («Товаришам з тюрми», «Вічний революціонер», «Каменярі», «Земле моя», «Тюремні сонети» та ін.). Вона революціонізувала молоде покоління, через що в Росії була заборонена. Вершиною інтимної лірики Франка є його «Зів'яле листя» (1896). У збірці «Мій ізмарagd» (1897) переважають філософські мотиви: рефлексії поета про добро й зло, красу і вірність, обов'язок і зміст людського життя. Але й у ній знаходимо зразок суспільної лірики, в якій Франко увіковічнив страждання рідного народу («По селах», «До Бразилії» та ін.). Драму власного життя Франко відобразив у збірці «Із днів журби» (1900). Програмова збірка «Semper tūro» (1906) є мистецьким кредо поета-борця. Велику майстерність виявив Франко і в широких епічних поемах «Панські жарти» (1887), «Сурка» (1890), «Смерть Каїна» (1889), «Іван Вишенський» (1900) й ін. Багато автобіографічного вклав Франко у свою найвизначнішу поему «Мойсей» (1905), в якій на матеріалі біблійного сюжету показано конфлікт вождя з народом, засуджується зрада національних інтересів та проголошується ідея служіння рідному народові. Проза Франка охоплює понад 100 оповідань, новел та десять повістей і романів. Вона починається з так званого «бориславського циклу» (від 1877), в якому Франко подає жаклиний образ і глибокий аналіз соціального зла в тогочасній Галичині. Зубожіння й пролетаризація галицького села лягли в основу його збірки «В поті чола» (1890) і «Галицькі образки» (1897), до яких належать автобіографічні оповідання: «Малий Мирон»,

«Грицева шкільна наука», «Олівець», „Schcn-Schreiben” та ін. Вершиною прози Франка є повість „*Voа constrictor*” (1878) і соціальний роман «Борислав сміється» (1882). У них уперше відображені початкові форми революційної боротьби робітництва та стихійне пробудження його класової свідомості. На основі старих українських літописів Франко написав історичну повість «Захар Беркут» (1882), в якій відобразив героїчну боротьбу українських верховинців проти монголів 1241. До історичних творів ще належить «Герой поневолі» (1904) про революцію 1848 у Львові та «Великий шум» (1907) про скасування панщини. Моральному розкладові «верхів» тогочасного суспільства в Галичині Франко присвятив романи «Для домашнього вогнища» (1892), «Основи суспільності» (1895) і «Перехресні стежки» (1899—1900). Повість «Лель і Полель» (1887) має дидактичний характер. Проза Франка відзначається жанровим багатством і реалістичним зображенням життя всіх прошарків суспільства.

У драматургії Франко виявив себе майстром соціально-психологічної та історичної драми й комедії. Перші його спроби на цьому полі походять ще з гімназії: «Югурта» (1873), «Три князі на один престол» (1874) та ін. Найбільше п'єс Франко написав у 90-их рр. Визначніші з них соціально-психологічна драма «Украдене щастя» (1893) й віршована історична драма «Сон князя Святослава» (1895). З більших п'єс відомі ще комедії «Рябина» (1886) й «Учитель» (1896), з одноактівок «Останній крейцар» (1879), «Будка ч. 27» (1893), «Кам'яна душа» (1895), «Майстер Черняк» (1896) і «Суд св. Миколая» (вперше вийшла 1920). У жанрі дитячої літератури Франко збагатив українську літературу книгою «Коли ще звірі говорили» (1899), «Лис Микита» (1890), «Пригоди Дон-Кихота» (1891), «Коваль Бассім», «Абу-Касімові капці» (1895) тощо. Особливо треба відзначити перекладницьку діяльність Франка, яку він не припиняв усе своє життя. Франко перекладав з 14 мов, серед ін. Гомера, Данте, Шекспіра, Гете, Золя, Б'єрнсона. З слов'янських класиків Франко перекладав Пушкіна, Лермонтова, Чернишевського, Герцена, Некрасова, Міцкевича, Гомулицького, Асника, Гавлічка-Боровського, Яна Неруду, Махара, Халупку та ін.

Праці Франка з теорії й історії літератури та літературної критики, починаючи з докторської дисертації «Варлаам і Йоасаф» (1895) та габілітаційної — «Розбір “Наймички” Шевченка» (1895), є цінним вкладом в українське літературознавство. Найбільшою науковою

працею Франка є 5-томове видання «Апокрифів і легенд з українських рукописів» (1896—1910) — монументальна збірка текстів рукописного матеріалу з науковим аналізом. До студій Франка з старої і середньої доби належать: «Св. Климент у Корсуні» (1902—04), «Карпато-руське письменство XVII—XVIII вв.» (1900), причинки до історії укр. старовинної драми, зокрема вертепної («До історії українського вертепа XVIII в.», 1906). З нової літератури Франко присвятив увагу творчості І.Котляревського, М.Шашкевича, Т.Шевченка, О.Федьковича, О.Кониського, Лесі Українки, С.Самійленка, В.Винниченка та ін. Низку розвідок присвятив слов'янським літературам, особливо російській і польській, як також західно-європейській. Підсумком літературознавчих студій і монографій була стаття «Южно-русская литература» (1904) у словнику Брокгауза і Ефрона та загальний курс «Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р.» (1910). Теоретичні погляди про завдання літератури Франко сформулював у студіях «З секретів поетичної творчості» (1898) і «Теорія і розвій історії літератури» (1899), в яких підкреслював суспільний підклад літературного твору, однак за вихідну точку при його оцінці Франко вважає артистичний хист автора та літературно-естетичні цінності твору. При студії літературних пам'яток Франко користувався порівняльним й історико-культурним методами.

У сфері мовознавства Франко присвятив увагу питанням літературної мови: «Етимологія і фонетика в южноруській літературі», «Літературна мова і діалекти» (1907), «Причинки до української ономастики» (1906) й інші. Франко відстоював думку про єдину українську літературну мову, вироблену на наддніпрянських діалектах і збагачену західноукраїнськими говірками. За праці з філології Харківський університет 1906 нагородив Франка почесним доктором, крім того, він був членом багатьох слов'янських наукових товариств. Пропозиція О.Шахматова і Ф.Корша про обрання Франка членом Російської Академії наук не була здійснена через заборону царського уряду.

У ділянці фольклору й етнографії Франко зібрав багато джерельного матеріалу, написав низку студій і статей про одяг, харчування, народне мистецтво, вірування населення Галичини, які публікував у журналі «Світ», «Друг», «Жите і Слово», «Зоря», «Киевская Старина», «ЗНТШ» та ін. З 1898 Франко керував Етнографічною Комі-

сією НТШ (до 1913) і разом з В.Гнатюком редагував «Етнографічний збірник». До важливіших студій Франка з ділянки фольклору належать: «Дещо про Борислав» (1882), «Жіноча неволя в руських піснях народних» (1883), «Jak powstaj pies[ni ludowe?» (1887), «Воляцька пісня» (1888), «Наші коляди» (1889), «Із уст народу» (1894—95), „Eine ethnologische Expedition in das Wojkenland” (1905), «Огляд праць над етнографією Галичини в ХІХ ст.» (1928). Капітальною фолклористичною працею є «Студії над українськими народними піснями» (3 т. у «ЗНТШ»; окреме видання 1913), в яких Франко застосував історико-порівняльний метод.

Філософсько-соціологічні й суспільно-політичні концепції Франко трактував у студіях „Nauka i jej stanowisko wobec klas pracujacych” (1878), «Мислі о еволюції в історії людськості» (1881—82), «Найновіші напрямки в народознавстві» (1895); студію «Соціалізм і соціалдемократизм» (1897) Франко присвятив критиці «наукового соціалізму» і матеріалістичної концепції історії, «Що таке поступ?» (1903) — оглядові суспільно-культурного розвитку з критикою комуністичної концепції держави.

Економічні праці Франка, трактовані в історичному плані, присвячені станом робітництва: «Промислові робітники в східній Галичині й їх плата р. 1870» (1881), «Про працю» (1881; а також селянства в Галичині: «Земельна власність у Галичині» (1887 і 1914)), «Еміграція галицьких селян» (1892), «Селянський рух у Галичині» (1895), «Гримайлівський ключ в 1800 р.» (1900), «Селянський страйк в Східній Галичині» (1902), «Громадські шпихлірі і шпихлірський фонд у Галичині 1784—1840» (1907).

Тісно пов'язані з соціологічними, суспільно-політичні й економічні, історичні розвідки Франка, близько 100 друкованих праць, більшість з них присвячені селянському рухові й революції 1848 в Галичині та польсько-українським взаєминам. До першої групи належать: «Польське повстання в Галичині 1846 р.» (1884), «Панщина та її скасування в 1848 р. в Галичині» (1898 і 1913), «Лук'ян Кобилиця. Епізод з історії Гуцульщини в першій пол. ХІХ ст.», «Причинки до історії 1848 р.». До другої — «Дещо про стосунки польсько-руські» (1895), «Поляки й русини» (1897, німецькою і українською мовами), «Нові причинки до історії польської суспільності на Україні в ХІХ ст.» (1902), «Русько-польська згода і укрукраїнсько-польські братання» (1906). Інші історичні праці Франка: причинки до історії

церкви (2 розвідки про єпископа Йосифа Шумлянського, 1891 і 1898), «Хмельниччина 1648—49 рр. у сучасних віршах» (1898), «Тен як історик французької революції» (1908), «Стара Русь» (1906), «Причини до історії України-Руси» (1912), ст. з старої історії України та багато ін.

Характеристична для еволюції світогляду Франка його публіцистика, якій не бракувало й наукового підходу, тому часто в його творчості втрачаються грані між науковими і публіцистичними есеями. Франко бачив Україну як суверенну одиницю «у народів вольних колі». При цьому він багато уваги приділяв здобуттю загальнолюдських прав. Почавши свою громадську діяльність з москвофільського гуртка, він незабаром покинув його для народовецького табору. За студентських часів Франко захоплювався соціалізмом, студіював Маркса й Енгельса, а коли побачив облудність «нової релігії», її завзято поборював. Назагал у Франка помітна еволюція від крайнього радикалізму до поступового націонал-демократизму.

На світогляд Франка мали вплив позитивізм філософії Канта і Спенсера, еволюціонізм у природознавчих досліджах Дарвіна і Геккеля, теорії французьких, німецьких, російських соціологів, літературні критики від Буало і Лессінга до Тена, Леметра, Гійо, Брюнетьєра, Брандеса та ін. Проте, Франко залишився собою, мав власний світогляд і увійшов у свідомість наступних поколінь, як невтомний будівничий людських душ українського народу.

В Радянській Україні культ Франка використовувався для політичних цілей, а радянське франкознавство однобічно і тенденційно висвітлювало його і творчість, представляючи Франка як активного поборника ідей «українсько-російського єднання», переконаного соціаліста, войовничого атеїста. На Україні низка його творів була вилучена з ужитку: «Не пора...», «Великі роковини», «Розвивайся ти, високий дубе», та ін.; зфальшовані чи тенденційно скорочені (передмова до збірки «Мій ізмарagd», «Що таке поступ», «Соціалізм і соціал-демократизм», «Народники і марксистки», «Соціальна акція, соціальні питання і соціалізм», рецензія на книгу Ю.Бачинського “Ukraina irredenta”, «Михайло Павлик, замість ювілейної сильветки» й ін.). З другого боку, наголошувалася вплив російських революційних демократів на Франка, а одночасно штучно підкреслювалися ворожі взаємини між Франком і Грушевським, українським консервативним табором тощо.

Твори. Найповніші видання: Зібрання творів: В 3-х т. — К.: Вік, 1903—05.

Твори У 30 т. — Харків, 1924—29,

Твори в 20 т. — К., 1950 —56.

Твори в 20 т. — Нью-Йорк: В-во Книгоспілка, 1956—62.

Зібрання творів: В 50 т. — К.: Наук. думка, 1976—1986 рр.

Вибрані суспільно-політ. і філос. твори. — К., 1956.

Про театр і драматургію. — К., 1957; Педагогічні статті і висловлювання. — К., 1960.

Літературна спадщина т. 1—4. — К., 1956—67.

Beitrdge zur Geschichte und Kultur der Ukraine. — Берлін, 1963.

Література

Кримський А. Іван Франко. — Львів, 1900.

Возняк М Житє і значіне Івана Франка — Львів, 1913.

Колесса О. Наукова діяльність Івана Франка // ЛНВ, 1913. — Кн. 9.

Євшан М. — Іван Франко. Нарис його літературної діяльності // ЛНВ. — Кн. 9, 1913.

Єфремов С. Співець боротьби і контрастів — К., 1913.

Смаль-Стоцький С. Характеристика літературної діяльності Івана Франка. — Львів, 1913.

Лозинський М. Іван Франко. Життя і діяльність. Значіння. — Відень: СВУ, 1917.

Коцюбинський М. Іван Франко. — К., 1917.

Дорошенко В. Список творів Івана Франка з додатком спогадів про нього і рецензій на його писання // Матеріали до української бібліографії. — 1918. —Т. IV — Львів: НТШ, 1918.

Грушевський М. Апостолові праці // Україна. — Кн. 6. — К., 1926.

Багалій Д. Іван Франко як науковий діяч // Україна. — Кн. 6 — К., 1926.

Возняк М. Іван Франко в добі радикалізму // Україна. — Кн. 6 — К., 1926.

Іван Франко. Збірник за загальною редакцією І. Лакизи, П. Пилиповича, П. Кияниці. — Харків: Книгоспілка, 1926.

Возняк М. Матеріали до життєпису Івана Франка // За сто літ. — Кн. I — К., 1927.

Музичка А. Шляхи поетичної творчості Івана Франка — Харків, 1927.

- Свенціцький І.* Суспільне тло творчості Івана Франка ЗНТШ. – Т. ХСІХ – Львів, 1930.
- Гординський Я.* Сучасне франкознавство (1916—1932) // ЗНТШ. – Т. СІІІ – Львів, 1935.
- Manning C.* Iwan Franko. — Нью-Йорк, 1938.
- Зеров М.* Франко — поет // До джерел. — Краків — Львів, 1943.
- Іван Франко.* Статті і матеріяли // Збірники: І—ХІІ – Львів, 1948—65.
- Nevrľ M.* Ivan Franko, ukrajinskэ, basnik-revolucionbУ. – Прага, 1952.
- Возняк М.* З життя і творчості Івана Франка. — К., 1955.
- Дей О.* Іван Франко і народна творчість — К.: Наук. думка, 1955.
- Білецький О. Басс І. Кисельов О.* Іван Франко. Життя і творчість. – К., 1956.
- Кирилюк Є.* Іван Франко. Біографічний нарис. – К., 1956.
- Шаховський С.* Майстерність Івана Франка. – К., 1956.
- Білоштан Я.* Драматургія Івана Франка. – К., 1956.
- Слово про Великого Каменяра:* У 2-х вип. – К., 1956.
- Іван Франко у спогадах сучасників* – Львів, 1956.
- Кобилецький Ю.* Творчість Івана Франка. — К., 1956
- Сидоренко Г.* Літературно -критична діяльність Івана Франка. – К., 1956.
- Брагінець А.* Філософські і суспільно-політичні погляди Івана Франка. – Львів, 1956.
- Вірник Д., Голубовська Є.* Економічні погляди Івана Франка. – К., 1956.
- Іван Франко як історик / Збірник статей.*— К., 1956.
- Дорошенко В.* Великий Каменяр. Життя й заслуги Івана Франка. – Вінніпег, 1956; *його ж:* Страдницький шлях Івана Франка // ЗНТШ. — Т СLXVI. — Нью-Йорк, 1957.
- Ломова М.* Етнографічна діяльність Івана Франка. — К., 1957.
- Колесник П.* Син народу – К., 1957
- Вервес Г.* Іван Франко і питання українсько-польських літературно-громадських взаємин 70—90-их рр. ХІХ ст. – К., 1957.
- Јакобіс М.* Ivan Franko. – Варшава, 1958.
- Возняк М.* Велетень думки і праці. – К., 1958.
- Лисенко О.* Соціологічні погляди Івана Франка. – К., 1958.
- Журавська І.* Іван Франко і зарубіжні літератури. – К., 1961.
- Білецький О.* Художня проза. Поезія // Світове значення Івана Франка. Зібр. праць: У 5 тт. — Т. 2 – К., 1965.

- Каспрук А.* Філософські поеми Івана Франка – К., 1965.
- Мороз М.* Іван Франко. Бібліографія творів 1874-1964. — К., 1966.
- Кирилюк Є.* Вічний революціонер – К., 1966.
- Дорошенко І.* Іван Франко — літературний критик. – Л., 1966.
- Іван Франко. Документи і матеріали 1856—1965. – К., 1966.
- Кравців Б.* Суспільно-політичні погляди Івана Франка і радянське франкознавство // Іван Франко про соціалізм і марксизм. — Нью-Йорк, 1966.
- Стецюк В.* Іван Франко як класичний філолог // ЗНТШ. – Т. CLXXXII. — Нью-Йорк, 1967.
- Сверстюк Є.* Іван Франко // Широке море України. Документи самвидаву з України. – Париж, 1972.
- Рудницький Л.* Іван Франко і німецька література. – Мюнхен, 1974.
- Wasyc N.* Ivan Franko: His Thoughts and Struggles. — Нью-Йорк, 1975.
- Actes de la journée Ivan Franko – Sorbonne, le 12 Novembre, 1977 — Париж-Мюнхен, 1977.
- Микитась В.* Ідеологічна боротьба навколо спадщини Івана Франка. – К., 1978.
- Нілуьскы В.* Ivan Franko et Emile Zola. – Гамбург, 1979.
- Дей О.* Іван Франко. – К., 1981.
- Іван Франко — майстер слова і дослідник літератури. – К., 1981
- Войтюк А.* Літературознавчі концепції Івана Франка. – К., 1981
- Шляхами І. Франка. – Львів, 1982.
- Іван Франко – письменник, мислитель, громадянин. Матеріали Міжнародної наукової конференції (Львів, 25-27 вересня 1996 р.). – Львів: Світ, 1998. – 871 с.

36. **ГНАТЮК Володимир** (1871—1926), визначний фольклорист, етнограф, організатор науки, з 1899 р. секретар Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові; з 1901 р. – секретар, а з 1916 – голова Етнографічної комісії НТШ, редактор (з 1900) всіх її видань. Співредактор «Літературно-наукового вісника» (1898 —1906 і на поч. 20-их рр.), директор Української Видавничої спілки; співредактор численних видань, стояв у зв'язках із усім українським науковим і літературним світом. Особливо видатна діяльність Гнатюка в організації праці Етнографічної комісії. Від видання випадково зібраних матеріалів, чим позначений був попередній період в українській науці, В.Гнатюк ра-

зом із Ф.Вовком та І.Франком, перейшов до всебічного, планомірного етнографічного дослідження українських теренів, головню західних українських земель, шляхом створення мережі численних збирачів фолкльору, організації наукових екскурсій (зокрема 1904—06 рр.), і суворо наукового опрацювання та видання зібраного. В.Гнатюк редагував і видав близько 60 тт. «Етнографічного збірника» і «Матеріалів для української етнології». Плодом багаторічних безпосередніх досліджень були «Етнографічні матеріали з Угорської Руси», I—VI («Етнографічний збірник», III, IV, IX, XXV, XXIX, XXX); далі його розвідки «Русини Пряшівської єпархії і їх говори» (ЗНТШ XXXV—XXXVI), «Руські оселі в Бачці» (ЗНТШ, XXII), «Угроруські духовні вірші» (ЗНТШ, XLVI—XLVII, XLIX) і ряд інших (друкованих в ЗНТШ і ЛНВ). Заслужену славу в слов'янському і взагалі європейському науковому світі мають упорядковані й редаговані ним і видані в «Етнографічному збірнику» «Галицько-руські анекдоти» (VI), «Колядки і шедрівки» (XXXV—XXXVI), «Гаївки» (XII), «Коломийки» (XVIII—XIX); «Галицько-руські народні легенди» (XII—XIII), «Народні оповідання про опришків» (XXIV), «Знадоби до галицько-української демонології» (XXV), «Знадоби до української демонології» (XV, XXXIII, XXXIV), «Українські народні байки» (XXX, XXXVII, XXXVIII); Гнатюк редагував також збірники «Українські весільні обряди і звичаї» («Матеріали для української етнології», XIX—XX), «Похоронні звичаї і обряди» («Етнографічний збірник», XXXI—XXXIII), „Geschlechtsleben des ukrainischen Bauernvolkes”, I—II, та ін. Поза тим він опублікував дослідження з порівняльної етнографії («Легенда про три жіночі вдачі», ЗНТШ, ХСVII, «Пісня про неплідну матір», ЗНТШ, СXXXIII) і ряд розвідок і менших статей з різних ділянок етнографії, мовознавства, літ. критики та ін. В.Гнатюк був з 1899 дійсним членом НТШ, з 1924 дійсним членом ВУАН, членом-кореспондентом Російської Академії і ряду ін. наукових товариств та організацій.

ЛІТЕРАТУРА

Гнатюк В. Етнографічні матеріали з Угорської Руси. — Львів, 1897—1911 — Т. 1, 2, 4—6.

Гнатюк В. Причинок до літератури нашого віршотворства // Записки НТШ. — Львів, 1898. Т. 21. 4 — Кн. 1.

Гнатюк В. Галицько-руські народні легенди: У 2 т. — Львів, 1902—1903.

Гнатюк В. Кілька духових віршів / Співанник із Грушова // Записки НТШ. — Львів, 1903. — Т. 56. — Кн. 6.

Гнатюк В. Коломийки: У 3 т. — Львів, 1905—1907.

Гнатюк В. Гаївки. — Львів, 1909.

Гнатюк В. Народні оповідання про опришків. — Львів, 1910.

Гнатюк В. Колядки і щедрівки. — Львів, 1914.

Гнатюк В. Українські народні байки: У 2 т. — Львів, 1916.

Гнатюк В. Національне відродження австро-угорських українців. — Відень, 1916.

Гнатюк В. Українська народна словесність: В справі записів українського етнографічного матеріалу. — Відень, 1916.

Гнатюк В. Народні новели. — Львів, 1917.

Гнатюк В. Народні байки. — Львів, 1918.

Гнатюк В. Кубанщина й кубанські українці. — Львів, 1920.

Гнатюк В. Наукове товариство імені Шевченка: З нагоди 50-ліття його заснування (1873—1923). — Львів, 1923.

Гнатюк В. Лука Гарматій і його спомини про М. Коцюбинського. — Львів, 1925.

Гнатюк В. Як повстав світ. Народні легенди з історії природи й людського побуту. — Львів, 1926.

Гнатюк В. Вибрані статті про народну творчість. — К., 1966.

Дей О. Сторінки з історії української фольклористики. — К., 1975.

Кузеля З. Гнатюк Володимир. // Енциклопедія українознавства. — Львів, 1993. — Т. 1.

Мушинка М. Володимир Гнатюк: Життя та його діяльність в галузі фольклористики, літературознавства та мовознавства. — Париж; Нью-Йорк; Сідней; Торонто, 1987.

Науковий збірник музею української культури в Свиднику: Присвячений пам'яті В.Гнатюка. — Пряшів, 1967. — Вип. 3.

Привіт Іванови Франкови в сорокалітє його письменницької праці. (1874—1914). — Львів, 1914.

Сиваченко М. Володимир Гнатюк і деякі питання фольклорної текстології // Народна творчість та етнографія. — 1971. — № 4.

Українські народні пісні в записках Володимира Гнатюка. — К., 1971.

Франко І. Вибрані статті про народну творчість. — К., 1955.

Яценко М. Володимир Гнатюк. Життя і фольклористична діяльність. — К.: Наук. думка, 1964.

37. ШУХЕВИЧ Володимир (15.05.1849 — 15.04.1915)

Визначний український етнограф, фольклорист, публіцист, педагог, культурно-освітній і громадський діяч, дійсний член Наукового товариства ім.Т.Шевченка. Володимир Шухевич відомий як дослідник культури і побуту гуцулів. Він був близьким знайомим І.Франка, М.Коцюбинського, М.Лисенка, М.Павлика, О.Маковея та інших діячів української культури.

Ще за життя В.Шухевича було опубліковано ряд статей про його культурно-громадську, педагогічну, редакторську та етнографічну діяльність. Його п'ятитомну працю “Гуцульщина” високо оцінили вітчизняні й зарубіжні діячі науки і культури.

Ширше висвітлювалася багатогранна діяльність Шухевича в статтях-некрологах, але згодом про нього забули і згадували тільки побіжно. За радянських часів писати про В.Шухевича заборонялося. Лише в останні роки ім'я В.Шухевича стало частіше появлятися в українських наукових виданнях. Зокрема, в 1995 році науково-редакційний відділ при управлінні культури Івано-Франківської обласної державної адміністрації видав дослідницьку працю В.Качкана “Родина Шухевичів”. Ця книжка — перша спроба на основі архівних джерел, численних публікацій у Галичині до 1939 року, а також на основі зарубіжних матеріалів ширше розповісти про славу родину Шухевичів, яка залишила помітний слід у громадсько-політичному та культурно-просвітницькому житті нашого краю, брала участь у національно-визвольних змаганнях за самостійність України.

Володимир Шухевич, син Осипа, народився 15 травня 1849 року в селі Тишківцях Городенківського району на Прикарпатті в сім'ї священника. Цю дату народження вказує сам В.Шухевич у своїй автобіографії, написаній ним 1896 р. на прохання бібліографа І.Левицького, і міститься в його Словнику. 1849 рік народження вказаний у документі про відбуття Шухевичем військової служби та інших, що зберігаються у Центральному державному історичному архіві у м. Львові. Отже, вказана дата народження 1850 р. в окремих дорядянських і радянських виданнях, помилкова.

Навчався в Коломийській, Станіславській, Чернівецькій гімназіях, де панував дух вірнопідданства, переслідувалася передова дум-

ка, а навчання української мови, літератури й історії здійснювалося на низькому рівні. Однак під впливом творів Т.Шевченка й статей у журналах “Основа”, “Вечорниці” й “Мета” пробуджувалась національна свідомість українських гімназистів. Через суперечки з учителями-консерваторами довелося залишити навчання в Чернівцях. За непокірну вдачу Володимира з восьмого класу академічної гімназії у Львові забрали до війська. Три роки служив у Будапешті, Відні та Львові. У Будапешті склав матуру й записався на філософський факультет університету, у Відні слухав лекції з математики фізики й української мови, а закінчив студії у Львові (1877). Через три роки його номінували професором реальної школи у Львові, де викладав зоологію, ботаніку, мінералогію, геологію, фізику й математику аж до виходу на пенсію (1913).

У Львові майже не було такого українського товариства, засновником або діяльним членом якого не був би Володимир Шухевич. У 1870 році з ініціативи товариства “Академічна бесіда” у Львові засновано товариство “Дружний лихвар” для допомоги бідним студентам. Головою його був О.Огоновський, а контролером — В.Шухевич. Він був членом головного відділу товариства “Просвіта”, Українського Педагогічного товариства, засновником товариств “Руська бесіда” (його головою 1895 — 1910), “Боян” (1891 — 1903) — музичного товариства ім. М.Лисенка (1903 — 1915), для якого збудував будинок.

Працюючи на педагогічній ниві, Володимир зрозумів потребу видання для дітей та учителів журналів рідною мовою, щоб протидіяти ополяченню люду. Тому заснував і редагував дитячий журнал “Дзвінок” (1890 — 1895), а з 1893 р. — періодичний часопис “Учитель”, в яких друкував твори українських письменників, педагогічні статті, видавав дитячі книжки і читанки. В.Шухевич співпрацював також з народовецькими часописами “Діло”, “Зоря”, “Зеркало”, “Нове зеркало”.

Він чимало зробив для поширення української культури за кордоном: організував подорож хору “Боян” на виступ до Праги (1891) і приїзд чеських соколів до Львова (1892).

У 1903 році В.Шухевич запросив М.Лисенка до Львова, щоб тут відзначити 35-річчя творчої діяльності композитора. У Львові Микола Лисенко проживав у Шухевича в кімнаті, обладнаній у гуцульському стилі. На ювілейному вечорі в “Руській бесіді” вчений виголосив привітальну промову та вручив композиторові грамоту

в різьбленій оправі роботи Василя Шкрібляка. Під час святкування десятиріччя “Бояна” В.Шухевич запропонував заснувати “Союз співацьких та музичних товариств”, який був створений 1903 року. “Союз” організував першу музичну українську школу “Вищий інститут музичний” у Львові. Через рік за пропозицією В.Шухевича було змінено назву цієї організації на “Музичне товариство імені М.Лисенка у Львові”. За порадою вченого в 1905 році Лисенко заснує хорове товариство “Боян” у Києві. В.Шухевич був у складі Львівської делегації (О.Нижанківський, О.Людкевич, Ф.Колесса) на похороні М.Лисенка, де виступив з промовою.

В.Шухевич був діячем Української національно-демократичної партії, яку заснували 1899 року народовці та частина радикалів. У політиці В.Шухевич був непослідовним: хитався між народовцями та радикалами, за що критикував його Іван Франко.

У серпні 1914 року вибухнула Перша світова війна, Львів зайняли російські війська. У вересні В.Шухевич написав звернення до Шереметьєва, щоб російська адміністрація не нищила культурно-освітніх та економічних установ, не переслідувала української мови і Греко-Католицької церкви.

З цією заявою В.Шухевич на чолі делегації у складі отця Й.Боцяна, який згодом став Луцьким єпископом, адвоката С.Федака, інженера Ю.Січинського, адвоката В.Охримовича прибув до Шереметьєва й поставив вимогу видавати всі розпорядження українською мовою, губернатор заявив, що є лише один “русский язык”, і що в Галичині і Буковині всі його розуміють. Він висловив здивування з приводу того, як наважився В.Шухевич прийти до нього з такими вимогами, коли він підписав відозву Бойової Управи УСС із закликом організувати добровольців — українських Січових Стрільців — до боротьби з російською армією. В.Шухевич відповів, що відозву підписував не він, а адвокат Степан Шухевич. Така відповідь розсердила губернатора.

Після цього були заарештовані митрополит А.Шептицький, отець доктор Й.Боцян, В.Охримович, учителька і приятелька Герміни Шухевич письменниця Костянтина Малицька і відправлені на заслання. Царська охранка шукала і В.Шухевича, але Герміна зуміла вчасно сховати його.

Протягом серпня-листопада 1914 року він писав щоденник, де фіксував важливі події.

Страхіття війни і політичні переживання привели Володимира Шухевича до недуги, внаслідок якої він помер 15 квітня 1915 року. Похований у Львові на Личаківському цвинтарі.

Є.Олесницький в некролозі писав: “...минувся нам чоловік, щиро, горячого серця, сильного чистого характеру, залізної волі і енергії, а передовсім чоловік діла, яких дуже небагато між нами, який свій активний патріотизм маніфестував не фразами, а цілим рядом довершених діл в хосен рідного народу”.

Література

Качкан В. З когорти етнографів (на берегах творчої біографії “Володимира Шухевича”) // Нар. творчість та етнографія. 1993. № 3.

Мороз М. Зв’язки Івана Франка з австрійським народознавчим товариством: маловідома рецензія на працю Володимира Шухевича «Гуцульщина» // Записки НТШ. — Львів, 1992. — Т. ССХХІІІ.

Франко І. Студії на полі карпато-руського письменства XVII—XVIII вв. // Зібр. творів: У 50 т. — К., 1981. — Т. 32.

Франко І. Уваги про галицько-руський театр // Там само. — 1982. — Т. 33, 4.

Франко І. Українська література за 1899 рік // Там само.

Франко І. Лисенкове свято в Австрії // Там само. — Т. 35.

Франко І. Львівський театр і народна честь // Там само.

Франко І. Наша театральна мізерія // Там само.

Франко І. Етнографічна експедиція на Батьківщину // Там само. — Т. 36.

Франко І. Перше засідання руської комісії для збирання народних пісень // Там само. — Т. 37.

Франко І. Літературна мова і діалекти // Там само.

Франко І. Празник святого Спаса: Причинок до історії староруського письменства і культури // Там само. — 1983. — Т. 39.

Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. // Там само. — 1984. — Т. 41.

Франко І. Українсько-руська (малоруська) література // Там само.

Франко І. Етнографічна виставка у Тернополі // Там само. — 1985. — Т. 46. — Кн. 1.

Франко І. Йосиф Шумлянський. Последний православный епископ львовский и его «Метрика» // Там само. — Кн. 2.

Шухевич В. З-під Бескидів до Андів. — Львів, 1895.

Шухевич В. Гуцульщина: Матеріали до українсько-руської етнології. — Львів, 1899. — Ч. 1; 1901; Ч. 2, 1902; Ч. 3, 1904; Ч. 4, 1908; Ч. 5.

Шухевич В. Записки школяра. — Львів., 1906.

38. **Товариство дослідників Волині** (Общество исследователей Волини), товариство краєзнавчого характеру, діяло в Житомирі у 1900—17рр.. Видавало «Труды» (13 тт., 1902—15), в яких містилися праці і матеріали головню з етнографії, фольклору, географії, геології (перев. П. *Тутковського*), ботаніки і метеорології Волині.

39. **КРАВЧЕНКО Василь Григорович** [псевд.— Тавричанин, Корсак, Могила; 25.04(8.05) 1862, м. Бердянськ — 20.03.1945, Ростов-на-Дону] — український етнограф і письменник. Закінчив 1880 Феодосійський учительський інститут. Один із засновників Товариства дослідників Волині, його етнографічної секції. В 1920—34 очолював етнографічний відділ Волинського науково-дослідного музею (Житомир). Публікував фольклорно-етнографічні матеріали в журналах «Киевская старина», «Літературно-науковий вістник», газеті «Волинь», «Громадська думка», «Село», зб. «Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях» Б.Грінченка. Автор праць: «Народна фантазія» (1898), «Весілля в селі Курозванах (Острозького повіту)» (1902), «Етнографічні матеріали, зібрані Васильом Кравченком на Україні, а більшістю — в межах Волині» (1920), «Звичаї в селі Забрідді Житомирського повіту на Волині» (1920), «Народні оповідання й казки» (1923) та ін. Автор збірки оповідань і нарисів «Буденне життя» (1902), в яких реаліст відобразив побут різних верств українського суспільства 2-ї пол. XIX ст. Архів Кравченка зберігається в Інституті мистецтвознавства, фольклористики і етнології ім. М.Т.Рильського НАН України.

ЛІТЕРАТУРА

Про чумакування // Україна. Наука і культура. – Вип. 25. – К, 1991.

Дмитрук Н.К. 45 років етнографічної діяльності В.Г.Кравченка // Народна творчість та етнографія. – 1990. – № 3. – С. 65-66.

Кравченко В.Г. Свадьба в Курозванах. – Житомир, 1902.

Малюк М. Василь Кравченко. Спроба життєпису // Україна. Наука і культура. – Вип. 25. – К., 1991.

Чубинська К. Видатний учений-етнограф // Радянська Житомирщина. – 1971. – 27 липня.

Костриця М.Ю., Мокрицький Г.П. Народознавець і “ворог народу” (*В.Г.Кравченко*) // Репресоване краєзнавство (20-30-і роки) – К.: Рідний край, 1991. – С. 84-93.

Труды Общества исследователей Волини. – Житомир. — Т.V.-1911; — Т.XII, 1920.

«Просвіта». Енциклопедія Житомира / Укладачі *М.Костриця, Г.Мокрицький, Р.Кондратюк* // Житомирський вісник, 1991. — 16 вип., — 17 травня.

Кравченко В.Г. Этнографические материалы, собранные в Во-лынской и соседних губерниях / Предисл. М.Гладкого. – Житомир, 1914. — С. I-III.

Данилюк Ю.З. Український комітет краєзнавства та його діяльність // IV Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства: Тези доповідей і повідомлень. – Київ: Наук. думка, 1989. – С.35-36.

Старий Кравченко В.Г. До майбутніх молодих етнографів Волині // Селянська біднота. – Житомир, 1922.-23 вересня.

40. КАТЕРИНОСЛАВСЬКИЙ (ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ) ОСЕРЕДОК УКРАЇНСЬКОГО НАРОДОЗНАВСТВА

60-70-ті роки XIX ст.: перебування в Катеринославі О.Кониського, О.Комара, Г.Залюбовського. Гурток українців під керівництвом І.Манжури, що гуртувалися навколо тижневика “Степ”. Заснування “Просвіти”, створення її філіалів по всій Катеринослащині (1905-1915 рр.). Двотижневик “Дніпрові хвилі” (1909-1913 рр.), редагований Д.Дорошенком. Діяльність Я.Новицького, Д.Яворницького, Д.Дорошенка, А.Синявського, А.Кашенка, М.Богуславського та ін. Піднесення українознавства після 1917 р.: діяльність С. і О.Єфремових, В.Біднова, І.Мазепи, П.Феденка та ін.

41. ЯВОРНИЦЬКИЙ Дмитро Іванович (Еварницький, 06.11.1855, с. Сонцівка, тепер Борисівка Харківської обл. — 05.08.1940, Дніпропетровськ) – історик, археолог, етнограф, фольк-

лорист, лексикограф, письменник, дійсний член НТШ (з 1914), академік УРСР (з 1929).

Народився в родині дяка. 1881 р. закінчив історико-філологічний факультет Харківського університету, був залишений при кафедрі російської історії. Предмет зацікавлення молодого вченого – історія Запорізької Січі викликав заперечення в університеті, і його звільнили з роботи. У 1886—1891 рр. викладав історію в гімназії та на педагогічних курсах у Петербурзі. Як політично неблагонадійного 1891 р. його вислано під нагляд поліції до Ташкента із заборною викладати в гімназії. Тут він склав «Путеводитель по Средней Азии от Баку до Ташкента в археологическом и историческом отношениях» (1893). 1896 р. захистив магістерську дисертацію «История Запорожских казаков» у Казанському університеті. У 1897—1902 рр. працював приват-доцентом у Московському університеті. З 1902 р. був запрошений на посаду директора Історичного музею ім. О.Поля в Катеринослав, де працював до 1932 р. (тепер Дніпропетровський історичний музей ім. академіка Д. Яворницького). У 1920—1933 рр. викладав у Катеринославському Інституті народної освіти, де очолював кафедру українознавства (1925—1929). У 1927—1932 рр. був відповідальним керівником археологічного нагляду над розкопками на Дніпрельстані під час його будівництва. Після 1932 р. був усунений з посад, піддавався моральному та адміністративному гонінню.

Як археолог вів дослідження запорізької старовини, розкопав близько 200 могил, створив колекцію матеріальних пам'яток (майже 75 тисяч експонатів), пов'язаних з історією півдня України. Написав ряд археологічних розвідок, зокрема «Запорожская пещера над Днепром» (1885), «Раскопка Кургана «Мухина гора» (1875), «Раскопка Кургана в д. Вороной» та ін. Досліджував старі церкви, залишив ряд розвідок, зокрема «Церковные памятники Запорожжя» (1893), зібрав більш як 600 експонатів церковної старовини.

Основні історичні праці вченого присвячені історії Запорізької Січі, серед них монументальний тритомник «История запорожских казаков» (1892—1897), «Очерки по истории Запорожских казаков и Новороссийского края» (1889), «Вольности запорожских казаков» (1898), розвідка «Иван Дмитриевич Сирко» (1894). В журналі «Киевская старина» надрукував низку окремих розвідок з історії Запорізької Січі: про кошового П.Калнишевського (1887), О.Гладкого (1928), П.Сагайдачного (1913). Велику увагу приділяв збиранню

документів і фольклорних матеріалів про Запорізьку Січ. Видав «Сборник материалов для истории Запорожских казаков» (1888), двотомні «Источники для истории Запорожских казаков» (1903), «До історії степової України» (1929), «Жизнь запорожских казаков по рассказу современника-очевидца» (1883), «Запорожье в остатках старины и преданиях народа» у 2-х томах (1888), «По следам запорожцев» (1898) та ін.

Був визначним збирачем українського фольклору та етнографічного матеріалу. Ще студентом записав більш як 1000 пісень і близько 500 оповідань, у 1906—1936 рр. зібрав 2300 пісень частково із записаною мелодією, які надруковано лише в наш час. Видав «Малороссийские народные песни, собранные в 1878—1905 гг.» (1906), де міститься 830 пісень, колядок, шедрівок, розвідку «Рибальчі заводи на низу Дніпра» (1927) тощо.

Як лексикограф уклав «Словник української мови», вийшов тільки 1-й том (1920). Частина його лексичного матеріалу використана в словнику, що вийшов за редакцією Б.Грінченка. Видав поетичну збірку «Вечірні зорі» (1910). Головну увагу як письменник віддавав прозі — був одним із останніх репрезентантів етнографічного реалізму. Його прозові твори написані на теми сучасного автору життя. Це — повісті та оповідання: «Наша доля — Божа воля» (1901), «У бурсу» (1908), «Поміж панами» (1911), «Драний хутір» (1911), «Русалчине озеро» (1911), «Де люди, там і лихо» (1911), «Три несподівані стрічі» (1912) та ін. Прозу Д.Яворницького визначає невибагливий сюжет, точність етнографічного опису, оповідний стиль і багата мова.

ЛІТЕРАТУРА

Апанович Олена. Розповіді про запорозьких козаків. — К.: Дніпро, 1991. — С. 316.

Гапусенко І. Дмитро Іванович Яворницький. — К., 1969.

Дорошенко Д. Д. І. Еварницький // Літ — наук вісн., 1913. — № 12.

Дорошенко Д. Запорозький батько // Дніпрова хвиля, 1913. — № 8.

Олійник М. Фольклористично-етнографічна діяльність Д. І. Яворницького // Нар. творчість та етнографія, 1965, — № 6.

Петров В. Пам'яті академіка Д. І. Яворницького // Вісн АН УРСР. 1940. — № 7–8.

Рильський Максим. Запорозький характерник // Шаповал. Іван. В пошуках скарбів – К.: Радянський письмен., 1963.

Эварницький Д. Жизнь запорожских козаков по рассказу современника-очевидца // Киевская старина, 1883. — Т. VII, ноябрь — С.497-510.

Эварницький Д.И. Остров Хортица на реке Днепре (Из поездки по запорожским урочищам) // Киевская старина, 1886. Т. XIV. — Кн.І. — С.41-90.

Эварницький Д.И. Сборник материалов для истории запорожских козаков. — С-Петербург, 1888.

Эварницький Д.И. Запорожье в остатках старины в преданиях народа. С 55 рисунками и 7-ю планами. Части I и II. — С-Петербург, 1888.

Эварницький Д.И. Очерки по истории запорожских козаков и Новороссийского края. — С-Петербург, 1889.

Яворницький Д.И. Вольности запорожских козаков. Историко-топографический очерк. — С-Петербург, 1890.

Эварницький Д.И. Путеводитель по Средней Азии от Баку до Ташкента в археологическом и историческом отношении. — Ташкент, 1883.

Эварницький Д.И. К вопросу об учреждении в Самарканде музея древностей // Окраина, 1893, 28 июля. — N 86.

Эварницький Д.И. Иван Дмитриевич Сирко, славный кошевой атаман войска запорожского низовых козаков. — С.-Петербург, 1894.

Эварницький Д.И. История запорожских козаков. — Т. I с 22 рисунками. — С.-Петербург, 1892.

Эварницький Д.И. История запорожских козаков. — Т. II. — С.-Петербург.

Эварницький Д.И. История запорожских козаков 1686-1734. — Т III. — С.-Петербург, 1897.

Эварницький Д.И. Источники для истории запорожских козаков — Т.І, Т.ІІ, — Владимир, 1903.

Яворницький Д.І. Дніпрові пороги. Державне видавництво України. — Харків, 1928, перевидання: Дніпропетровськ: Промінь, 1989.

Шаповал І. У пошуках скарбів. — К., 1963;

Шубравська М.М. Д.І.Яворницький. Життя, фольклористично-етнографічна діяльність. — К.: Наук. думка, 1972. — 253 с.

42. **НОВИЦЬКИЙ Яків Павлович** (1847-1925), етнограф, історик і педагог, родом з Катеринославщини. Автор фольклорних та історичних праць, пов'язаних з територією Запоріжжя й Південної України.

ЛІТЕРАТУРА

Малорусские песни, преимущественно исторические // Сборник Харьковского Историко-Филологического Общества. – 1894. — № VI.

Малорусские песни, собранные в Екатеринославище 1874-1903 // Летопись Екатеринославской Ученой Архивной Комиссии, IV, 1907.

Малороссийская и Запорожская старина в памятниках устного народного творчества, 1907.

История гор. Александровска // Летопись Екатеринославской Ученой Архивной Комиссии, III, 1905.

Иванникова Л. Историчні джерела та фольклор про зруйнування Запорозької Січі (за публікаціями Я.П.Новицького) // Монастирський острів. 1994. — № 4. — С. 132-145.

Описание границ и городов бывшей Азовской губернии, 1910.

Материалы для истории Запорожских казаков.

Новицкий Я. Автобіографія // Україна, 1925, VI.

Новицкий Я.П. Народная память о Запорожье. Предания и рассказы, собранные в Екатеринославщине 1873-1905 г / Репринтное воспроизведение издания 1911 года. – Рига: Спридатис, 1990. – 118 с.

43. **ОГІЄНКО Іван Іванович** (церковне ім'я – Іларіон; 14.01.1882 — 29.03.1972) – відомий укр. церковний і громадський діяч, митрополит (з 1943), історик церкви, педагог, етнограф, дійсний член *Наукового товариства ім. Т. Шевченка* (з 1922). Народився у м. Брусилові на Київщині. 1909 закінчив Київський університет Св. Володимира. Згодом навчався на Вищих педагогічних курсах, працював у Київському комерційному інституті. З 1915 викладав у Київському університеті, приват-доцент на кафедрі мови і літератури. Належав до *Української партії соціалістів-федералістів*. 1917-18 відіграв значну роль в українізації вищих навчальних закладів і шкільництва. З 1918 – професор кафедри історії української культури *Київського українського державного університету*. 14.01.1918 . виступив на Всеукраїн-

ському церковному соборі у Києві з доповіддю «Відродження української церкви», в якій аргументовано довів право української церкви на самостійне існування. Влітку 1918 виступив засновником і став першим ректором *Кам'янець-Подільського українського державного університету* (відкритий 22.10.1918). На початку 1919 І.Огієнко призначався міністром освіти *Української Народної Республіки* в урядах В.Чехівського та С.Остапенка. В 1919-20 – міністр віросповідань УНР в урядах Іс.Мазепи та В.Прокоповича. В жовтні 1920 після від'їзду Директорії УНР з Кам'янця-Подільського став головноуповноваженим уряду. Захоплення Кам'янця-Подільського більшовицькими військами примусило І. Огієнка емігрувати до Польщі. З 1920 жив у Тарнуві. 1921 був членом Ради Республіки і до 1924 – міністр у справах віровизнання уряду УНР в екзилі. З 1924 викладав українську мову у Львівській учительській семінарії, 1926-32 – професор церковнослов'янської мови на богословському факультеті Варшавського університету. Заснував і редагував у Варшаві журнал «Рідна мова» (1933-39) і «Наша культура» (1935-37), які сприяли популяризації української культури, норм єдиної літературної мови серед українців за межами УРСР, виступали проти русифікаторської політики тогочасного керівництва радянської України. У жовтні 1940 на Соборі українських православних єпископів висвячений (під ім'ям Іларіона) архієпископом Холмським і Підляським. Здійснював українізацію церкви на Холмщині шляхом запровадження української мови у богослужінні. З березня 1944 (за ін. дан., з 1943) – митрополит Холмсько-Підляський. Влітку 1944 І.Огієнко змушений емігрувати до Швейцарії (жив у Лозанні), а у вересні 1947 – до Канади у м. Вінніпег. У серпні 1951 на Надзвичайному соборі Української греко-православної церкви у Вінніпезі був обраний главою УГПЦ у Канаді і митрополитом Вінніпегу. І.Огієнко доклав чимало зусиль для організації та розбудови української національної культури та релігійного життя у Канаді. Заснував теологічне товариство (нині Теологічне товариство митрополита Іларіона), здійснив реорганізацію богословського факультету Манітобського університету, перетворивши його в Колегію ім. Св. апостола Андрія (готує православних священників для укр. громад в усьому світі), очолював Науково-богословське товариство, розгорнув велику науково-дослідну та видавничу діяльність. Відновив видання і продовжував редагування науково-популярного журналу «Наша культура» (1951-53, з 1954 – «Віра і культура»). За І.Огієнка було проголошено об'єднан-

ня трьох українських автокефалій за кордоном. Помер у Вінніпезі. І.Огієнко – автор багатьох наукових праць з українського мовознавства, історії церкви, культури, канонічного права: «Огляд українського язикознавства» (1907), «Українська культура» (1918), «Український стилістичний словник» (1924), «Історія українського друкарства» (1925), «Чистота і правильність української мови» (1925), «Кирило і Мефодій: їх життя і діяльність» (тт. 1-2, 1927-28), «Пам'ятки старослов'янської мови 10-11 ст.» (1929), «Українська літературна мова 16 ст. і Крехівський Апостол 1560» (тт. 1-2, 1930), «Сучасна українська літературна мова» (1935), «Українська церква» (тт. 1-2, 1942), «Історія української літературної мови» (1950), «Іконоборство» (1954), «Візантія і Україна» (1954), «Українська церква за Богдана Хмельницького, 1647-57» (1955), «Українська церква за час Руїни» (1956), «Князь Костянтин Острозький і його культурна праця» (1958), «Дохристиянські вірування українського народу: Історично-релігійна монографія» (1965), «Канонізація святих в Українській церкві» (1965), «Слово о полку Ігоревім» (1949, 1967) та ін. І.Огієнко здійснив переклад Святого Письма на українську мову (виданий в 1962).

ЛІТЕРАТУРА

Качкан В. Культурологічні студії І. Огієнка // Журналістика: Преса, телебачення, радіо. – К., 1993. — Вип. 25.

Качкан В. «Я все життя орав та сів...»: Про етнокультурний пласт І. Огієнка // Вітчизна. 1993, № 2.

Лист Івана Огієнка / Вступ і підготовка текстів С. Гальченка // Слово і час. — 1992. — № 1.

Наша культура. – Львів, 1987. Кн. 4(24).

Огієнко И. Брусиловское церковное братство и его культурно-просветительская деятельность. – Катеринослав, 1914.

Огієнко И. Брусиловская Св. Воскресенская замковая церковь: Исторический очерк. – К., 1914.

Огієнко І. Українська грамати́ка: Частина перша. Основи українського правопису. – К.; Львів; Відень, 1921.

Огієнко І. Історія українського друкарства. Історично-бібліографічний огляд українського друкарства XV — XVIII в. – Львів, 1925. — Т. 1.

Огієнко І. Методологія перекладу Святого Письма та Богослужбових книг на українську мову. – Варшава, 1927.

Огієнко І. Богослужбова мова в слов'янських церквах: Збірка рецензій на нові видання. – Варшава, 1931.

Огієнко І. Легенди світу. – Париж, 1946.

Огієнка І. На Голгофі: Страждання українського народу. – Париж, 1947.

Огієнко І. Бережімо все своє рідне! – Париж, 1947.

Огієнко І. Поділ єдиної Христової церкви і перші спроби поєднання її: Історично-канонічна монографія. – Вінніпег, 1952.

Огієнко І. Іконоборство. – Вінніпег, 1954.

Огієнко І. Хресне знамення: Богословсько-історична студія. – Вінніпег, 1955.

Огієнко І. Як поводитися в Божому храмі. – Вінніпег, 1955.

Огієнко І. Книга нашого буття, на чужині; ідеологічно-історичні нариси. – Вінніпег, 1956.

Огієнко І. Українська церква за час руїни (1657—168). – Вінніпег, 1956.

Огієнко І. Твори: Філософські містерії. – Вінніпег, 1957.

Огієнко І. Преподобний Іов Почаївський. – Вінніпег, 1957.

Огієнко І. Святий Дмитрій Туптало: Його життя й праця. – Вінніпег, 1960.

Огієнко І. Вікові наші рани: Драматичні поеми. – Вінніпег, 1960.

Огієнко І. Навчаймо дітей української мови: Проповіді. – Вінніпег, 1961.

Огієнко І. Граматично-стилістичний словник Шевченкової мови. – Вінніпег, 1961.

Огієнко І. Християнство і поганство: Проповіді. – Вінніпег, 1962.

Огієнко І. Хвалімо Бога українською мовою! – Вінніпег, 1962.

Огієнко І. Кирило й Мефодій: Апостоли всеслов'янські. – Вінніпег, 1963.

Огієнко І. Бог і світ: Читанка для молоді недільних і українських шкіл, для родин. – Вінніпег, 1964.

Огієнко І. Канонізація святих в українській церкві: Богословська монографія. – Вінніпег, 1965.

Огієнко І. Українська патрологія: Підручник для духовенства і українських родин. – Вінніпег, 1965.

Огієнко І. Служити народові — то служити Богові: Богословська студія. – Вінніпег, 1965.

Огієнко І. Українська культура: Коротка історія культурного життя українського народу. – Вінніпег, 1970.

Огієнко І. Мої проповіді: Частина перша. – Вінніпег, 1978.

Огієнко І. Українська церква: Нариси з історії української православної церкви. – Вінніпег, 1982. — Т. 1—2.

Огієнко І. Любімо свою українську православну церкву; Ідеологія української православної церкви. – Вінніпег, 1983.

Огієнко І. Дещо з приводу великого ювілею православних українців. Збірка статей. – Вінніпег, 1990.

Степовик Д. Іван Огієнко // Літ. Україна., 1992. 16 січня.

Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890. Збір. творів: У 50 т. – 1984. — Т. 41.

44. КИЇВСЬКЕ АКАДЕМІЧНЕ НАРОДОЗНАВСТВО

Українська Академія Наук, найвища наукова установа України. Ініціатива заснування її вийшла від Українського *Наукового Товариства* у Києві в квітні 1917, але здійснена була шойно за Української Народної Республіки 1918: на пропозицію міністра освіти та мистецтва М.Василенка була створена спеціальна комісія, яка від 09. 07. до 17. 09. 1918 р. виробила законопроект про заснування УАН, який затвердив гетьман П.Скоропадський 14. 11. 1918. Згідно зі статутом, УАН поділялася на 3 відділи: Історико-Філологічний (I), Фізико-Математичних наук (II), Соціально-Економічний (III). Видання Академії повинні були друкуватися українською мовою. Статут підкреслював загальноукраїнський характер УАН: її дійсними членами могли бути не тільки громадяни Української Держави, але й українські вчені Західної України (що тоді входила до складу Австро-Угорщини). Чужинці теж могли стати академіками, але за постановою 2/3 дійсними членами УАН. Першими академіками були призначені (14. 11. 1918): Д.Багалій, А.Кримський, М.Петров, С.Смаль-Стоцький, В.Вернадський, М.Кашенко, С.Тимошенко, М.Туган-Барановський, О.Левицький, В.Косинський, Ф.Тарановський, П.Тутковський. Президентом УАН обрано *В.Вернадського*, а неодмінним секретарем – *А.Кримського*. Офіційне відкриття УАН відбулося 14. 11. 1918.

Захопивши Київ, більшовики 11. 02. 1919 р. оголосили декрет про структуру та фінанси УАН і, цілковито промовчуючи попередню діяльність її, вважають цю дату початком її існування, а себе засновниками УАН. Після короткотривалого перебування Києва під денікінцями, по поверненні більшовиків, у грудні 1919 В.Вернадський вийшов у відставку і президентом УАН став О.Левіцький (1919—21). За цих рр. співпрацівники УАН жили у важких матеріальних умовах, тоді ж вона зазнала перших репресій. Обраного 1921 президента УАН М.Василенка влада не затвердила, а 1923 його заарештовано і 1924 засуджено на ув'язнення (пізніше амністовано).

Декретом 14. 06. 1921 Рада Народних Комісарів УССР перейменувала УАН на ВУАН – Всеукраїнська Академія наук, чим підкреслювала її значення також для українських земель під Польщею, Румунією й Чехо-Словаччиною. (Паралельно вживалася і назва: Українська Академія наук (УАН). Пізніше назву було уточнено: Академія наук УРСР).

Того ж року до УАН приєднано Київську Археографічну Комісію й Українське наукове Товариство у Києві, яке припинило самостійне існування. Від 1920 до поч. 1930-их рр. окремо діяло при І відділі Історичне Товариство *Нестара Літописця*. УАН підпорядковано також Всенародну Бібліотеку в Києві (заснована 1918 під назвою Національна Бібліотека Української Держави, тепер – Центральна Наукова Бібліотека НАН України ім. В.Вернадського); 1922 ВУАН було передано друкарню Києво-Печерської Лаври. Після історика О.Левіцького президентом став ботанік В.Липський (1922—28). З переходом до НЕП'у бюджет ВУАН у твердій валюті був обмежений і кількість співробітників значно скорочено: на 1922 до 149 осіб, 1923 – до 118. Але ВУАН мала значну кількість нештатних співпрацівників, які працювали здебільшого безкоштовно (1921 – 1.000).

Розвиток ВУАНу 1924 — 30 рр. Більшого розмаху набрала праця ВУАН з початком *українізації* і поверненням М.Грушевського з еміграції (1924). Обраний дійсним членом ВУАН, він очолив її кафедру нової історії України, Історичну Секцію з численними комісіями, а також Археографічну Комісію. Персонал ВУАН зріс у 1924 до 160 осіб. Динаміку публікацій ВУАН показують такі дані: 1923 – 32, 1925 – 52, 1926 – 75, 1928 – 90, 1929 – 136, 1930 – 116. З 1930 виразно почався спад ВУАН у зв'язку з процесом *Спілки Визволення України* — СВУ. Протягом 1920-их рр. головну роль у діяльності ВУАН відігравав Історико-Філологічний Відділ (І). На 1927—28 він мав такі

кафедри: історико-філологічну (керівник А.Кримський), історії української мови (Є.Тимченко), української усної словесності (А.Лобода), історії новітнього українського письменства (С.Єфремов), давнього українського письменства (В.Петець), давньої історії українського народу (Д.Багалій), новітньої історії українського народу (М.Грушевський), історичної географії (О.Грушевський), візантології (Ф.Мищенко), історії українського мистецтва (О.Новицький). Крім того, 1928 І Відділ мав 39 комісій, інститутів, комітетів і музеїв. При І Відділі були такі наукові товариства: Історичне Товариство Нестора Літописця, Історико-Літературне Товариство, Товариство досліджень української історії, письменства і мови в Ленінграді та ін. Серед серійних видань І Відділу були: «Записки Історико-Філологічного Відділу» І—XXVII (1919—30); наукові журнали «Україна» за ред. М.Грушевського (1924—30); «Науковий Збірник» Історичної Секції як продовження «Записок» Українського Наукового Товариства в Києві за ред. М.Грушевського, XIX—XXXII (1924—29); науковий щорічник «Первісне громадянство», кн. I—IV (1926—30) за ред. К.Грушевської; «Етнографічний Вісник» за ред. А.Лободи і В.Петрова, 1—8 (1925—29), зб. «За сто літ» за ред. М.Грушевського, I—VI (1927—30). Всього у 1923—31 появилoся 111 номерованих збірників.

Заходами І Відділу видано низку капітальних історичних праць, зокрема: «Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті» (I, 1928), «Нарис української історіографії» (I—II, 1923—28), «Український мандрований філософ Г.Сковорода» (1926) та ін. Д.Багалія; «З примітивної культури» (1924) й «Українські народні думи» (1927) К.Грушевської; М.Грушевський продовжував публікувати дальші тт. «Історії України-Руси» й «Історії української літератури»; С.Єфремов видав низку монографій, присвячених українській літературі XIX ст., А.Кримський опублікував серію сходознавчих праць, серед них: «Історія Персії та її письменства» (1934), «Історія Туреччини», I—II (1924—27) та ін., часто у співпраці з ін. авторами; ювілейні збірники, особливо на пошану Д.Багалія (1927) і М.Грушевського (1928—29). Іст.-Філол. Відділ перевидав «Словник української мови» Б.Грінченка (1927—28, до літери Н), почав видавати «Російсько-український словник» за гол. ред. А.Кримського (1927—28, доведений до літери П включно), видав 22 термінологічні словники.

При ВУАН діяли наукові товариства у Харкові, Одесі, Полтаві, Дніпропетровському, Кам'янці-Подільському, Чернігові, Лубнах,

Ніжині, Миколаєві, Шепетівці; поза Україною – в Ленінграді. В Одесі діяла комісія Краєзнавства при ВУАН, а в Вінниці – Кабінет вивчення Поділля ВУАН. На 1928 ВУАН мала 63 д. чл., 16 чл.- кореспондентів, 111 штатних і 212 позаштатних наукових співробітників.

Отже, Всеукраїнська Академія наук (ВУАН) з початку свого існування включила в програму своєї діяльності як одно з актуальних, відповідальних державних завдань збирання та студювання народної творчості й побуту українського народу («Україна», 1925, кн. 5, стор. 3—18)

У системі УАН існувало кілька наукових осередків, де в тій або іншій мірі вивчалася народна творчість. Це насамперед установи Історико-філологічного відділу: Етнографічна комісія (в складі якої, — щоправда, на автономних началах — працював і Кабінет музичної етнографії), Кафедра української словесності (яку 1919 р. очолив акад. М.Ф.Сумцов, а пізніше — акад. А.М.Лобода), Культурно-історична комісія, Комісія історичної пісенності, Кабінет примітивної культури та її пережитків у побуті й фольклорі України при науково-дослідній кафедрі історії України, Кабінет національних меншостей (був утворений пізніше при Етнографічній комісії), Кабінет дослідження дитячої творчості, Музей (а з 1922 р. – Кабінет) антропології та етнології ім. Хведора Вовка, Історична секція (до якої, як згадувалося, влилося головним чином Українське наукове товариство в Києві, за винятком його етнографічної секції; на її базі виникла Етнографічна комісія).

У 1934 р. структура Академії була змінена. Замість кафедр, кабінетів та комісій почали створюватися спеціальні інститути («Вісті АН УРСР», 1946, № 3, стор. 68). Тоді ж організовано Інститут історії матеріальної культури, куди влилися й деякі осередки, що займалися студюванням фольклору. Яскравим показником того, якого розмаху набрала тоді в установах Академії фольклористична та етнографічна робота, може бути наукова періодика УАН (напр., «Етнографічний вісник», Бюлетень етнографічної комісії ВУАН, Записки Історико-Філологічного Відділу ВУАН, Записки Історичної секції ВУАН, «Україна», «Первісне громадянство та його пережитки на Україні», Наукові записки Інституту історії матеріальної культури, «Вісті ВУАН»), спеціальні журнали, вісники, наукові записки, бюлетні тощо, а також різні неперіодичні видання — ювілейні, тематичні наукові збірники та ін. Тут широко публікувалися відоз-

ви-заклики до збирачів, програми для записування різноманітного фольклорно-етнографічного матеріалу, висвітлювалася робота гуртківців та окремих фольклористів-аматорів, що працювали в різних куточках республіки. Друкувалися серйозні наукові розвідки, а також широкі бібліографічні огляди, інформація про вихід у світ важливих праць з питань фольклору та етнографії (Див., напр., «Україна», 1929, кн. 9, стор. 120—13).

Усе це мало виключно важливе значення для роботи дослідників за єдиним науковим планом і проведення систематичного вивчення народної творчості та побуту в межах цілої республіки.

Значна фольклористична й етнографічна робота під проводом Академії наук провадилася також у багатьох периферійних центрах республіки – в Одесі, Дніпропетровську, Харкові, Полтаві, Вінниці, Кам'янці-Подільському та інших містах, де було утворено так звані наукові товариства при УАН, а також організовано ряд науководослідних кафедр, частина з яких існувала при вузах. Ці осередки нерідко видавали і свої бюлетні, журнали, збірники, де друкувалися теж статті з питань фольклору та народного побуту.

Безперечним досягненням фольклористики в цей час було те, що до студіювання української народної творчості залучалися відомі дослідники, які жили й працювали поза межами України, – такі, як В.М.Перетц, В.В.Данилов, Є.Г.Кагаров, Ю.М.Соколов, М.П.Андрєєв, О.І.Нікіфоров, Д.К.Зеленін та ін. Доречі, в Ленінграді з 1921 р. активно діяло Товариство дослідників української історії, письменства та мови, з яким українські вчені працювали в постійному науковому контакті. Воно видавало (в Києві, у видавництві Академії наук) окремий науковий збірник. Тут друкувалися і статті з питань фольклору. Між іншим, у першому випуску його (1928) вперше була надрукована розшукана в архівах стаття І.Франка «Студії над українськими історичними народними піснями XV ст.».

Чимале місце посів фольклор у дослідженнях співробітників Історичної секції УАН, яка була створена в 1921 р. формально при Історико-філологічному Відділі УАН, насправді ж користувалася всіма правами самостійної наукової одиниці у межах цілої Академії „як організація науково-громадського характеру, під завідуванням виборного бюро, служачи зв'язком між історичними установами Академії з ширшими, позаакадемічними кругами дослідників і любителів історичного знання” («Україна», 1929, кн. 1, стор.) . Уже в 1927 р.

вона контролювала роботу 14 різних історичних установ УАН («Україна», 1927, кн. 3, стор. 192.).

В тісному зв'язку з Історичною секцією і фактично під її керівництвом працювали Науково-дослідна кафедра історії України, при якій був Кабінет примітивної культури та її пережитків у побуті й фольклорі народу, Культурно-історична комісія, Комісія історичної пісенності та інші історичні осередки, де так або інакше студіювалася й народна творчість. Секція видавала свій журнал «Україна» і періодичний науковий збірник «Наукові записки Історичної секції УАН». На їх сторінках поряд з іншими матеріалами були представлені й розвідки, присвячені різним питанням збирання та вивчення фольклору.

У 1924 р. в Історичній секції утворені територіальні комісії: Комісія Старого Києва (історія Правобережжя), Комісія історії Лівобережжя (з Слобідською Україною), Комісія історії Запоріжжя і Степової України, а пізніше — й Комісія Західної України («Україна», 1924, кн. 1-2, стор. 97—109.). Це забезпечувало планомірність вивчення культури українського народу на більш-менш широкій території його розселення, давало змогу вченим провадити експедиції («екскурсії») в задалегідь визначені райони, зміцнювати зв'язки з місцевими дослідниками і збирати важливі відомості з різних галузей культурного життя України, в тому числі з етнографії.

Керівник Історичної секції УАН акад. М.С.Грушевський (він, доречі, очолював і ряд інших історичних установ Академії) на засіданні секції (травень 1924 р.) зробив доповідь на тему: «П'ятдесят літ «Исторических песен малорусского народа» Антоновича і Драгоманова» («Україна», 1924, кн. 1-2, стор. 97—109), в якій закликав науковців завершити працю своїх попередників і подати повну історію українського народу в його власних піснях. Доповідач зупинився й на жанрових особливостях дум, висував завдання публікації окремими корпусами народних дум, історичних пісень і балад, у зв'язку з чим підкреслював необхідність широкого збирання фольклору і вивчення архівних матеріалів, а також вивчення досвіду І.Франка, Ф.Колесси в галузі студіювання історичної поезії.

У червні 1925 р. пленум Укрголовнауки затвердив «Положення про охорону пам'яток мистецтва, старовини та природи». З цієї нагоди М.Грушевський надрукував статтю „Береження і дослідження побутового і фольклорного матеріалу як відповідальне державне

завдання” («Україна», 1925, кн. 5, стор. 3 — 13). Він виступав за якомога повніше збирання і збереження культурних пам’яток, підкреслюючи, що в міру розвитку наукової методики і розширення горизонтів науки фольклористи потім зможуть студіювати зібраний матеріал у найрізноманітніших аспектах. Тим-то, зазначав автор, «треба зберегти для budouчого досліду якнайбільше фольклорного матеріалу, взятого якнайширше, з різних точок погляду, можливо, найчисленніших». Він орієнтував збирачів широко фіксувати насамперед архаїчні форми народної творчості, «те, що може відбивати в собі пережите, старе: вимираючу психіку, мораль, уяву».

У жовтні 1927 р. з ініціативи Історичної секції було широко відзначено 100-річчя першого збірника українських пісень, опублікованого М.Максимовичем. М.Грушевський виголосив на засіданні секції доповідь «Малороссийские песни» Максимовича і століття української наукової праці», де наводив дані з історії української етнографії XVIII ст., широко зачіпав історію українського романтизму і намагався представити Максимовича типовим українським народником, а передмову його до збірника пісень (1827 р.) характеризував як своєрідний маніфест українського народництва.

Висвітлюючи культурний розвиток українського народу з єдино вірних історичних позицій, Грушевський аргументовано доводив, що Київська Русь була лише українською державою, а не спільною колискою трьох східнослов’янських народів. «Стара Київська Русь, – відзначав він, – була українською і в новім українськім руху знаходила своє продовження і завершення» («Україна», 1927, кн. 6, стор. 5).

Цінну розвідку «Перший збірник українських пісень Максимовича» опублікував у цей час Ф.Савченко (Там же, стор. 25—79). Тут фактично вперше було дано розгорнуту характеристику фольклористичної діяльності М.Максимовича, широко висвітлювалось історичне тло, на якому розвивалася тогочасна фольклористика. Значну наукову вартість становлять текстологічні розшуки автора в ділянці українських пісень.

Своєрідним відгуком на цю працю (а почасти і її доповненням) була цікава стаття лєнінградського професора В.Данилова «До історії «Малороссийских песен» М.Максимовича» («Україна», 1928, кн. 4, стор. 23—33). Вчений глибоко розкривав культурні передумови появи в світі збірника Максимовича і підкреслював його велике

значення не лише для української, а й для загальноросійської культури загалом.

На сторінках видань Історичної секції взагалі широко публікувалися фольклористичні матеріали. В журналі «Україна» було вперше надруковано докладний нарис М. Мочульського про І. Манжуру як поета й етнографа (1926, кн. 5); опубліковано думу кобзаря М. Кравченка «Чорна неділя в Сорочинцях» (1924, кн. 1-2); наводилась бібліографія фольклористичної літератури (1927, кн. 3, стор. 159—162); рецензувалися нові книги з питань народної творчості; друкувалися нариси про діячів українського народознавства та ін. Велику статтю про фольклористичну діяльність В. Горленка в «Записках Історичної секції УАН» (1929, т. 32) опублікувала К. Грушевська. Про народні перекази як історичне джерело йшлося в статті О. Рябініна-Скляревського («Записки Історичної секції УАН», 1928, т. 28). Основною метою, яку ставила в цей час перед собою Історична секція, була «маніфестація відродженої української наукової праці на широких полі українознавства» («Україна», 1924, кн. 4, стор. 190).

Студіювалась народна творчість і в інших історичних установах УАН, насамперед в Комісії історичної пісенності, Культурно-історичній комісії і в Кабінеті примітивної культури та її пережитків у побуті й фольклорі України Науково-дослідної кафедри історії України, який з 1926 по 1929 р. видавав свій науковий щорічник у трьох випусках «Первісне громадянство та його пережитки на Україні», де широко друкувались і фольклорні матеріали та розвідки про народну творчість. Згадані осередки постійно кооперувались між собою, провадили спільні засідання («Первісне громадянство», 1926, вип. 1-2, стор. 145 — 146; вип. 3, стор. 205-206) тощо, і водночас всі вони фактично працювали під керівництвом Історичної секції УАН.

У вступі до першої книги щорічника (1926, вип. 1-2) М. Грушевський відзначав, що діяльність цих трьох установ УАН становила частину плану утворення Українського соціологічного інституту, де, за його задумом, повинна була широко вивчатися (в дусі ідей англійського соціолога Фрезера і особливо французьких — Леві-Брюля й Дюркгейма) «примітивна культура» з метою «в'яснення українських пережитків та висвітлення соціальної преісторії України» (стор. IV). Тут же було вміщено й окрему статтю Грушевського «Відродження французької соціологічної школи», де автор підносив школу Дюркгейма і ставив її за взірць «нашій молодій науці» (стор. 117).

Теоретичною базою, на якій мали розгорнутися дослідження в такому напрямку, були опубліковані ним раніше книги «Початки громадянства (генетична соціологія)» (1921 р.), «Історія української літератури (початки і розвій словесного мистецтва)», т. I (1923 р.) та збірник статей К.Грушевської «З примітивної культури. Розвідки і доповіді» (1924 р.). Цій же меті служила також стаття Ф.Савченка «Обрядовість найпримітивніших (Пігмеї та Бушмени)» (Записки історичної секції УАН 1925. – Т. 19. – С. 216-229), де автор підкреслював, що етнологія повинна розвиватися на основі теорії Дюркгейма і Леві-Брюля та їх послідовників на Заході – німецьких вчених Єрузалема й Фірканда.

Згідно з цими настановами уже в одному з перших значних досліджень, що з'явилися на сторінках «Первісного громадянства», – в статті К. Грушевської «Дума про пригоду на морі поповича» («Первісне громадянство», 1926, вип. 1-2. – С. 1-35) — дев'ятнадцять варіантів української думи фактично розглядалися поза конкретною історією народу. Головну увагу К.Грушевська зосередила на особливостях давніх звичаїв, відшукувала аналогії в побуті різних народів давнього часу, пов'язані з подорожуванням по морю тощо. В гонитві авторки за різними формальними мотивами, неістотними елементами побуту, що й справді могли мати місце в житті давніх народів, зовсім загубилася національна специфіка конкретних художніх зразків та їх функціональне значення в культурному житті народу.

В такому ж дусі була написана і стаття Ф.Савченка «Парубоцькі та дівоцькі громади на Україні» («Первісне громадянство», 1926, вип. 3. – С. 85 – 92). Деякі явища сучасного побуту молоді (вечорниці, вулиця, досвітки, складки та ін.) він намагався генетично пов'язати з «подібними» явищами первісної доби, коли в багатьох “диких” народів існували різні «чоловічі організації», «союзи», що об'єднували осіб певної статі або віку, і т. д. Тут же автор подавав і програму збирання цих «пережитків» на Україні.

Виразно відбилися впливи концепцій Леві-Брюля та Вундта і в упорядкованому К.Грушевською збірнику «Примітивні оповідання. Казки і байки Африки та Америки» (Київ – Відень, 1923. — 192 с). У передмові К.Грушевська, ідучи за Вундтом, абсолютизувала поняття казкового мотиву, розглядаючи кожен мотив у його ізольованому, «самостійному» розвитку. Вона переоцінювала значення

міфічного елемента в розвитку фольклору і фактично характеризувала казку, що виникла в первісному середовищі, як «локальний міф», а всякі повтори, загальні місця в казковій творчості К.Грушевська, Ф.Савченко та інші співробітники цих осередків говорили про первісний колектив як «підвалину пам'яті», як носія якихось колективних уявлень людей тієї доби, прагнули вивчати побут, психологію, традиції різних соціальних груп (у тому числі й жебраків), що були, на їх погляд, пережитками первісних «громад».

Як відомо, Грушевський твердив, що в суспільному житті людства нібито споконвіку виявляється постійна конкуренція індивідуалістичних і колективістичних тенденцій. Періодична перевага то одного, то другого елемента створює певний ритм соціальної еволюції. Звідси випливала – як основне завдання дослідника народної культури – необхідність в'ясування характеру, форми та сфери вияву колективістичних тенденцій у масовій художній творчості певної історичної доби з рівнобіжним освітленням шляхів виділення з колективу людської особи та з'ясування її впливу на історичний процес.

На сторінках «Первісного громадянства» було опубліковано й чимало цінного матеріалу, зокрема про життя й побут українських лірників, їх репертуар тощо. Друкувалися архівні матеріали, теоретичні розвідки К.Квітки про музику українських пісень («Первісне громадянство», 1929, вип 1. – С. 34 — 60), про історію, завдання та методику збирання музичної творчості («Первісне громадянство», 1928, вип 1, стор. 119—144), інформації й публікації, замітки Ф.Колесси, М.Возняка, Д.Зеленіна, М.Сперанського, Ф.Савченка, К.Копержинського та інших дослідників з різних питань народної творчості й побуту. Цінну статтю «На бічних стежках кобзарського мистецтва» опублікувала К.Грушевська («Первісне громадянство», 1929, вип. 2, стор. 13 — 50). Тут фактично вперше в українській фольклористиці широко ставиться проблема пародії в народній творчості. Багато уваги приділила вона й вивченню українського героїчного епосу, опублікувала корпус «Українські народні думи» у двох томах. Значну роботу в галузі збирання української історичної поезії провів у цей час Ф.Савченко, готуючи до друку корпус українських історичних пісень.

Отже, працівники установ Історичної секції зробили певний внесок у тогочасне народознавство (опрацювали значний фактичний

матеріал, прагнули вивчати фольклор у зв'язках з побутом мас, активізували вивчення історії фольклористики тощо).

Найважливішим фольклористичним осередком в УАН була Етнографічна комісія, що почала працювати 20.04.1920 р. під керівництвом проф. В.Клінгера. У листопаді 1920 р. головою комісії був обраний професор Київського університету А.М.Лобода (з 1922 р. – академік).

Оскільки питаннями матеріальної етнографії активно займався в цей час інша академічна установа — Кабінет антропології та етнології ім. Хв.Вовка, то Етнографічна комісія основним своїм завданням поставила збирання та вивчення фольклору. З самого початку свого існування вона розгорнула активну організаторську роботу. Вже через рік комісія мала в різних місцях республіки, не рахуючи Києва, понад 180 кореспондентів («Етнографія», 1926, кн. 1 — 2, стор. 202). У 1927 р. їх налічувалося 419 («Шлях освіти», 1927, № 10, стор. 137), а за іншими даними — 700 чол. (Звідомлення Української Академії наук у Києві за 1927 р. — К., 1928, стор. 21). Пізніше число місцевих краєзнавців, збирачів народної творчості, що підтримували зв'язок з Етнографічною комісією, збільшилось до 4000 чол. (НТЕ, 1958, № 2, стор. 48). Сприяло цьому зростанню і те, що згідно з спеціальною постановою Раднаркому СРСР від 26.12.1922 р. та Раднаркому УРСР від 9. 03.1923 р., все листування і пересилка зібраних матеріалів здійснювалися безкоштовно.

У числі тодішніх кореспондентів Етнографічної комісії були Г.Танцюра (Р. ф. ІМФЕ, ф. 1, од. зб. 389, 487; ф. 6, од. зб. 120), І.Гурин (Там же, од. зб. 305, 548) та ряд інших, що проявили себе пізніше не лише як пристрасні збирачі, а й як дослідники народної творчості.

Багато в справі створення широкої кореспондентської мережі важили згадані вже звернення Етнографічної комісії до культпрацівників, вчителів з закликом очолити збирання фольклорного матеріалу на місцях та організувати його надсилення до комісії («Знання», 1925, № 44, стор. 25; «Радянська освіта» (Харків), 1925, № 10, стор. 88). Розвиваючи їх, тогочасна преса орієнтувала місцевих збирачів на виявлення та записування також сучасного фольклору, відзначала необхідність вивчення художньої творчості мас в соціологічному аспекті («Селькор України», 1927, № 2, стор. 12; «Наше слово» (Полтава), 1928, № I, стор. 34 — 36).

Так, здійснюючи своє основне гасло – «працювати для мас і через маси» («Етнографія», 1926, кн. 1 — 2, стор. 203), спираючись на численні гуртки та місцевих аматорів народної творчості, Етнографічна комісія за порівняно короткий час збирала величезну кількість зразків народної творчості (Р. ф. ІМПЕ, ф. 1, од. зб. 355 — 871). Крім того, у її фондах зосередилось чимало рукописних матеріалів (записів народної поезії й ненадрукованих у свій час розвідок про неї) видатних українських фольклористів С.Носа, Б.Грінченка, І.Рудченка, Я.Новицького, П.Мартиновича та ін. Так створювалася солідна наукова база для широкого вивчення пережитків минулого та виявлення того, що є відображенням сучасності. Це було головним завданням, яке ставили тоді перед собою працівники комісії (Див. «Етнографія», 1926, кн 1 — 2, стор. 203).

Відрадним було прагнення працівників цього наукового осередку до плановості у вивченні фольклору. І хоч у самій методиці збирання та наукового опрацювання зібраного матеріалу було ще чимало недосконалого, не завжди послідовно здійснювалося вивчення фольклору в соціальній площині, проте планомірність проведення досліджень була важливим захисним засобом від випадкових, покvapних узагальнень і до певної міри гарантувала наукову вартість висновків.

Значну науково-організаційну й дослідну роботу в галузі фольклористики провів у цей час голова Етнографічної комісії академік А.М.ЛОБОДА. Серед працівників Академії наук УРСР він одним з перших звернув увагу на сучасний фольклор, пильно збирав його, вивчав і закликав до цього інших дослідників. Розвиваючи свої давні погляди на фольклор як важливе історичне джерело, А.Лобода підкреслював неприпустимість підробок «під фольклор», що мали місце в минулому, вимагав критичного перегляду опублікованих у ХІХ ст. фольклорних матеріалів. Академік опублікував дві статті про етнографічну діяльність П.Куліша (Див. «Книгарь», 1919, № 23-24; Записки Історико-філологічного відділу УАН, кн. II-III, 1923), де відзначав наявність фальсифікатів у Кулішевих «Записках о Южной Руси» і доводив, що Куліш часто з власної ініціативи переробляв народнопоетичні зразки, які потрапляли йому до рук.

А.Лобода неодноразово підкреслював, що збирання й вивчення народних звичаїв, обрядів, пісень у їх непідробленому вигляді може дати багато цінного матеріалу для розкриття «психології працюю-

чих мас» (Бюлетень № 8 Організаційного Комітету з'їзду в справі дослідження продукційних сил та народного господарства України, 1925, стор. 16), гаряче пропагував ідеї краєзнавства, заохочував збирачів записувати народну творчість якомога повніше і точніше. Він був автором передмов до багатьох фольклорних та етнографічних збірників, написав ряд оглядових статей і рецензій на нові книги, де порушував важливі питання фольклористики.

Програмне значення для української фольклористики мала в цей час стаття А.Лободи «Сучасний стан і чергові завдання української етнографії» («Етнографічний вісник», 1925, кн. 1, стор. 1 — 11).

Автор прагнув визначити завдання, межі та обсяг етнографії, порушував питання про співвідношення різних ділянок народознавчої науки, підкреслював необхідність вироблення широкої, деталізованої програми збирання і студіювання фольклору на Україні з максимальним урахуванням особливостей виучуваного матеріалу, що забезпечило б систематичне, цілеспрямоване, планове розгортання фольклористичної роботи.

Кроком вперед у розвитку академічної фольклористики цього часу було визнання А.Лободою великої ваги сучасної народної творчості й підкреслення потреби її вивчення. «Програма така, – відзначав він, – повинна бути докладна, гнучка, а разом конкретизована, себто з певними вказівками, які саме матеріали по різних галузях сучасної етнографії найцікавіші і бажані. При цьому треба з двох критеріїв виходити: 1) стежити за сучасною долею давніх форм народного життя та мистецтва, але 2) не минати й того, що утворилося й утворюється тільки під теперішній час... Нехтувати новим, нехай воно навіть ще й не сформувалось остаточно, тепер тим більше не випадає, що наші часи — це доба, коли змінюється... стан і світогляд народний; а такі зміни варті уваги в усіх моментах їхнього розвитку» (Там же, стор. 4).

Однією з найважливіших передумов успішного розвитку фольклористики в радянський час академік Лобода вважав підсумування всього, що зроблено дослідниками у дожовтневий період, опанування всієї суми фактів, від якої можна було б відштовхнутися радянським фольклористам для дальших досліджень народної творчості з нових методологічних позицій. У зв'язку з цим автор ставив завдання критичного перегляду наукової спадщини, підкреслював потребу перевидання найцінніших джерел, що вже стали бібліографічною

рідкістю, закликав широко практикувати систематичні критико-бібліографічні огляди наукової літератури, розвивати масовий краєзнавчий рух, поширювати програми для збирання народної творчості, укладати бібліографічні покажчики фольклорних видань, скликати періодичні етнографічні з'їзди і взагалі всіляко підносити рівень організації народознавчої науки.

Учений підкреслював величезне практичне значення студіювання різних сторін народного побуту, націлював дослідників на вивчення найменш висвітлених ділянок народної культури. Важливого значення він надавав вивченню народної музики, музичних інструментів, творців і носіїв пісенної культури, закликав до теоретичного осмислення їх творчих принципів та використання всього цього у музиці професіональній з метою піднесення її виховної ролі. «Широко студії над народною музикою, – відзначав Лобода, – це одна з найпотрібніших підвалин для виховання нового громадянства й будівництва нового ясного життя. Видима річ, щоб широко впливати на маси, нову культивовану музику треба зростити на елементах народної музики, близьких масам і добре їм зрозумілих; а щоб композитори могли творити, надто далеко від цих елементів не відбігаючи і не ризикуючи, що їх народ не зрозуміє, необхідна велика теоретична робота над з'ясуванням принципів народної музичної творчості» («Етнографічний вісник», 1925, кн. 1, стор. 11).

Уся робота Етнографічної комісії майже з самого початку її організації фактично й провадилася в дусі прогресивних поглядів А.Лободи.

Комісією були складені й розповсюджувалися серед збирачів програми для записування пісенної, оповідальної творчості, дитячого фольклору, прислів'їв, матеріалів до народного календаря. Розроблялися спеціальні, диференційовані програми для збирання творів певного циклу (напр., пісень про гайдамаччину), а часом і варіантів одного твору (напр., пісні «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці») тощо (Див. р. ф. ІМФЕ, ф. 1, од. зб. 895). Як відзначав у 1926 р. акад. А.Лобода, Етнографічна комісія розповсюдила на цей час серед збирачів понад 6000 примірників різноманітних програм (повних і скорочених) та методичних інструкцій («Этнография», 1926, кн. 1-2, стор. 202).

Співробітники комісії організовували наукові експедиції для ознайомлення з сучасним побутом і збирання народної творчості.

Лише в 1924 р. ними було здійснено 5 таких виїздів (зокрема на Поділля, Північний Кавказ, Курщину, Чернігівщину та в інші місця). Внаслідок цього було записано, крім українського, також чимало зразків молдавського та болгарського фольклору (Звіdomлення Української Академії наук у Києві за 1924 рік. К., 1925, стор. 37). Усе це зміцнювало зв'язки дослідників з творцями й носіями народної поезії на місцях, збагачувало фактичну наукову базу фольклористів.

Не менш важливим для молоді радянської фольклористики був досвід Етнографічної комісії в налагодженні постійного спостереження фахівців (при допомозі широко розгалуженої кореспондентської мережі) над живим фольклорним процесом, в організації на плановій основі збирання та вивчення широким фронтом різноманітних видів і жанрів народної творчості.

Працівниками комісії було підготовлено й надруковано ряд цінних наукових видань (напр., упорядкований М.Левченком зб. «Казка та оповідання з Поділля» (К., 1928), що й досі є найповнішим зводом української народної прози; книга Є.Марковського «Український вертеп» (К., 1929), де розглядалась народна драма. Доречі, питання розвитку українського народного театру широко зачепив О.І.Білецький в монографії «Старинный театр в России и зачатки театра в народном быту й школьном обиходе южной Руси-Украины» (М., 1923. 103 с.), а також Л.Дмитрова у своїй монументальній праці «3 історії всесвітнього театру. Підручна книга». Вип. 1. (ДВУ, 1929. 467с.), опубліковано багато різноманітних статей про народну творчість та історію її збирання й вивчення.

Безперечним досягненням комісії було видання наукового збірника «ЕТНОГРАФІЧНИЙ ВІСНИК» (з 1925 по 1932 р. вийшло в світ 10 книг), в якому друкувалося багато цінних матеріалів (розвідок і публікацій) з різних галузей народознавства і досить широко й систематично рецензувалися книги вітчизняних і зарубіжних фольклористів та етнографів, видання різних наукових товариств і т. д. Він є багатим джерелом вивчення основних проблем фольклористики 20-х років.

Важливе значення для підтримання фольклористичних інтересів на місцях, популяризації методики збирання народної творчості відіграв «Бюлетень Етнографічної комісії ВУАН», що виходив у вигляді невеликого (іноді лише на кілька сторінок) «метелика». Він орієнтував збирачів на типовий фольклорний і побутовий матеріал,

на точність, повноту його фіксації, належну паспортизацію тощо (Бюлетень Етнографічної комісії ВУАН, 1928, № 9). Часом на сторінках Бюлетня друкувалися цікаві спостереження над побутованим певного виду народної творчості і тут же подавалися методичні поради щодо його збирання й вивчення. Такою фактично стислою розвідкою був нарис Ф.Сенгалевича «Гаївки» (Бюлетень Етнографічної комісії ВУАН, 1930, № 12), де автор розглядав народнопоетичні зразки у їх природному оточенні, у зв'язку з різними побутовими іграми, танцями (наводились мелодії танців) і закликав збирати цей матеріал та надсилати його до Етнографічної комісії.

Основним у роботі Етнографічної комісії було прагнення розворушити маси, залучити численних місцевих аматорів фольклору до систематичної збирацької роботи, організувати і цілеспрямовано здійснювати на належному науковому рівні широке вивчення явищ духовної культури мас з позицій діалектичного матеріалізму. Постійно розширювалось коло спостережень над живим фольклорним процесом, удосконалювалась методика дослідної роботи, дедалі більше наближалась до життя і тематика досліджень, що особливо виразно почало проявлятися в кінці 20-х років.

З кінця 20-х років при Етнографічній комісії було утворено Кабінет монографічного дослідження радянського села, на який поклалися завдання вивчати соціально-економічні та культурні процеси в сільському житті (А.Я.Артемський. Що таке Всеукраїнська Академія наук (ВУАН). К., 1931, стор. 69). Прагнення широко, комплексно вивчати процеси народної творчості й побуту, як того вимагало життя, відбилися й на характері окремих наукових праць, здійснених у цей час працівниками Етнографічної комісії, зокрема тих досліджень, що були присвячені вивченню пережитків професійних об'єднань на Україні. Ще в середині 20-х років учені починають студіювати різні форми духовної культури в їх органічному зв'язку з економічним базисом. Об'єктом комплексного вивчення з цього погляду в Етнографічній комісії стають дві соціальні інституції – лоцманство і чумацтво. Внаслідок цього з'явилися оригінальні збірники досліджень (Матеріали до вивчення виробничих об'єднань. Вип. I. Дніпровські лоцмани. К., 1929; вип. II. Чумаки. К., 1931), де питання духовного життя лоцманів та чумаків розглядалися в безпосередньому зв'язку з їх повсякденним побутом. Доречі, цінну розвідку про чумаків у такому ж плані створив тоді, студіюючи чумацькі

пісні, й працівник Одеської комісії краєзнавства Н.Букатеви́ч (Н.І.Букатеви́ч. Чумацтво на Україні. Історико-етнографічні нариси. Оdesa, 1928). Незважаючи на деяку переобтяженість фактами, надмірний документалізм та ілюстративність, ці дослідження мали велике значення як перші спроби широкого підходу й комплексного вирішення в матеріалістичному дусі проблем генези й розвитку окремих форм народної культури, виявлення характеру їх зв'язку з конкретною трудовою практикою, реальним життям її творців та носіїв.

Етнографічна комісія, безумовно, вигідно вирізнялася як загальними масштабами, розмахом фольклористичної роботи, так і глибиною, науковим рівнем досліджень. Вона фактично об'єднала майже всю фольклористичну роботу, що провадилася тоді численними аматорами, місцевими дослідниками і збирачами, спрямувавши її в наукове русло.

Визнаючи досягнення українських вчених у вивченні народної творчості й побуту, Всесоюзне географічне товариство ще в 1927 р. присудило голові Етнографічної комісії акад. А.М.Лободі золоту, а її керівничому В.П.Петрову – срібну медалі (Звідомлення Української Академії наук у Києві за 1927 р. К., 1928, стор. 21).

Значна фольклористична робота провадилася ЕТНОГРАФІЧНИМ ТОВАРИСТВОМ, організованим 13 січня 1925 р. на громадських засадах при Кабінеті антропології та етнології ім. Хв.Вовка. У 1928 р. воно було перейменоване на Всеукраїнське Етнографічне товариство (ВУЕТ) («Побут», 1928, ч. 1, стор. 13). Активну участь у заснуванні та роботі товариства брали А.Онищук, О.Малинка, Л.Шульгіна, Н.Малеча, Н.Заглада, Д.Щербаківський, Є.Дзбановський та ін. Почесними членами було обрано академіків В.Гнатюка та А.Лободу (Записки Етнографічного товариства, 1925, кн. 1, стор. 61). Вже на 1 червня 1925 р. товариство нараховувало 108 членів (Записки Етнографічного товариства, 1925, кн. 1. – С. 62), а в лютому 1926 р. – 160.

До вивчення народного побуту, звичаїв, фольклору товариство залучало як відомих фахівців, так і широкі кола інтелігенції, зокрема народних вчителів. У програмі своєї діяльності рада товариства ставила одним з першочергових завдань широко залучати місцеві сили до активної наукової роботи в галузі етнографії. «Трудові маси напевне підтримають Товариство, котре хоче зафіксувати для науки і нащадків та науково висвітлити старі форми побуту, щоб вид-

ніше було, як будувати нове життя» (Записки Етнографічного товариства, 1925, кн 1, стор. 5).

Хоч вся робота товариства провадилася виключно на громадських засадах, цей осередок ставив перед собою завдання вивчати народну творчість та побут на цілком науковій основі. Його метою було об'єднати роботу фахівців і місцевих аматорів народної творчості, винести науку в саму гущу сучасного життя мас. «Праця над дослідженням народного побуту, – підкреслювала його рада, – повинна мати систематичний, цілком науковий характер, і є надія, що вчені, дослідники, спеціалісти та наукові інституції, які цікавляться народним життям, перші приступлять до праці в Етнографічному товаристві, вийдуть з тісних мурів кабінетної праці на села, наблизяться до трудових мас, щоб всестороннє пізнати їх життя там, на місцях, серед природних обставин» (Записки Етнографічного товариства, 1925, кн 1. – С. 6).

Уже в 1928 р. товариство майже цілком об'єднало роботу всіх етнографічних гуртків республіки (НТЕ, 1958, № 2, стор. 48).

Воно встановило регулярні зв'язки і постійний обмін науковою літературою з рядом наукових осередків і видатними вченими за кордоном, приступило до організації своєї бібліотеки і збору матеріалів для українського етнографічного музею. Члени ВУЕТ організували вечори нової етнографічної книги, безкоштовні місячні курси для збирачів етнографічних матеріалів. У перший же рік існування товариства їх прослухало 26 чол. Було ухвалено створити при ВУЕТ хор, де б широко студювалася народна пісня. Статутом товариства передбачалися організація його філій в різних центрах України і сприяння створенню нових етнографічних гуртків.

Незважаючи на короткий час існування, товариство провело значну науково-організаційну роботу. Воно видало «Записки Етнографічного товариства» (кн. 1, 1925). Виходив також «Бюлетень Етнографічного товариства» (1927—1928). З 1928 р. видавався спеціальний журнал «Побут» (до 1930 р. вийшло 7 номерів).

У 1930 р. було створено харківську філію товариства, її активними працівниками стали проф. О.Ветухов, проф. А.Ковалівський, В.Білецька, В.Дашкевич та ін.

Слід відзначити роботу товариства в галузі методики збирання фольклору. Ще на початку 1926 р. воно почало видавати програми для збирання матеріалів до народного календаря. Пізніше праців-

ники Кабінету антропології та етнології ім. Хв. Вовка, які фактично і здійснювали все наукове керівництво роботою ВУЕТ, розробили й активно розповсюджували серед краєзнавців спеціальні програми для записування народних казок, байок, дитячих лічилок, що орієнтували на систематичність збирання фольклорного матеріалу та повноту, вичерпність відомостей про нього. «Випадковості в збиранні народознавчих матеріалів треба уникати... Всяка етнографічна праця мусить мати систематичний, вичерпуючий характер. Значить, в даній місцевості треба записати все, що по даному питанню знають» (Р. ф. ІМФЕ, ф. 33, од. зб. 10, арк. 4). Окрему програму було складено до збирання народної музики.

У всіх своїх наукових починаннях Всеукраїнське Етнографічне товариство знаходило постійну підтримку як з боку науково-дослідних установ, так і з боку широкої громадськості. Його діяльність часто висвітлювалася в пресі.

Помітно активізувалась у цей час музична фольклористика. Важливим осередком вивчення народної музики на Україні стає в цей час Кабінет музичної етнографії, створений у 1922 р. на автономних засадах при Етнографічній комісії. Засновником і керівником його був видатний український вчений-музикознавець К.В.КВІТКА. Кабінет працював у тісному контакті з Музичним товариством ім. Леонтовича, в роботі якого Квітка брав діяльну участь. Активними співробітниками Кабінету, крім його керівника, були М.П.Гайдай, В.Й.Харків, а з кінця 1929 р. – і професор музично-драматичного інституту ім. М.Лисенка М.Грінченко («Побут», 1930, ч. 6-7, стор. 4).

Незважаючи на невеликий штат працівників, кабінет провадив широкі експедиції (іноді й за межі України) для записування музики українського та інших народів. Так, лише в 1924 р. працівниками кабінету було записано 160 українських, 8 білоруських, 110 болгарських, 12 кабардинських і 26 айсорських народних мелодій (Звідомлення Української Академії наук у Києві за 1924 р. К., 1925, стор. 38).

У збиранні їх з народних уст добрий приклад працівникам Кабінету подавав сам К.Квітка, який поєднував роботу в Академії з постійною участю в заходах, що їх провадило Музичне товариство ім. Леонтовича в галузі збирання і пропаганди народної музики. В кінці 1923 р. за відрядженням товариства він їде на Чернігівщину для записування народних мелодій. Протягом короткого часу ним

було зафіксовано 130 народних пісень і записано на фонограф два варіанти старовинної думи «Про трьох братів Азовських» («Музика», 1923, № 8-9, стор 34). А в цілому К.Квітка протягом 1922—1933 рр. згідно з планом Кабінету та інших установ здійснив поїздки в Київську, Житомирську, Вінницьку, Кам'янець-Подільську, Чернігівську, Одеську облас.ті УРСР, у Вітебську та Мінську області БРСР, в Орловську область РРФСР, а також в Молдавію та Крим. При цьому ним особисто було записано велику кількість мелодій українських та інших народних пісень.

Крім цього, до кабінету надходило чимало матеріалів від індивідуальних та колективних збирачів. У його фонди пізніше поступила і багата колекція записів народної музики П.Демуцького. Тут була й своя бібліотека, що складалася переважно з фахової, в тому числі рідкісної, літератури; провадилося колекціювання народних музичних інструментів; виготовлялася карта, яка мала відбити дослідженість народної музики на українській етнічній території та географію поширення окремих пісенних родів і типів («Побут», 1930, ч. 6-7, стор. 10).

Крім дослідної, кабінет провадив і значну науково-організаційну та культурно-освітню роботу. Працівники його розробляли й поширювали спеціальні диференційовані програми для збирання народної музики, укладали збірники народних мелодій, популяризували народну пісню (Звіти про діяльність кабінету див : «Побут», 1930, ч. 6-7, стор. 5-22, р ф ІМФЕ, ф 6, од зб 6 — 10). При активній участі його працівників влаштовувалися музично-етнографічні вечірки, метою яких було зацікавити широку громадськість народною музикою та залучити маси до її збирання й вивчення. Наукові журнали схвально відгукувались про такі вечірки, підтримували їх і пропагували серед фольклористів республіки.

Кабінет музичної етнографії провів велику науково-організаційну й дослідну роботу і зробив чималий внесок у вивчення народної музики на Україні. І тут насамперед повинні бути відзначені праці самого К.Квітки.

Ще в 1922 р. К.Квітка опублікував фундаментальний збірник «Українські народні мелодії», що був своєрідним підсумком його 25-річної діяльності як фольклориста-збирача. Сюди увійшло 743 народнопісенні мелодії, з них 685 зразків було записано ним особисто. До збірника включено мелодії українських колядок і щедрівок, весня-

нок, купальських та петрівчаних, зажнивних, весільних, ліричних, побутових, танцювальних та інших пісень. У передмові до книжки упорядник характеризував зібрані ним матеріали з погляду форми й жанрових особливостей, висловлював свої міркування щодо методики запису й паспортизації фольклорних творів. У кінці книги упорядник подав географічний покажчик записів. Збірник є одним з найзначніших видань українських народних мелодій.

Активно розробляв К.Квітка питання історії української музичної фольклористики, зачіпаючи при цьому важливі теоретичні проблеми. В кінці 1922 р. на об'єднаному засіданні Етнографічної комісії та Кабінету музичної етнографії з нагоди 10-річчя з дня смерті М.Лисенка він прочитав доповідь «Лисенко як збирач народних пісень», що була потім опублікована окремою брошурою (К., 1923). Автор, спростовуючи твердження деяких вчених, що оцінювали лисенківські записи як надто «європеїзовані», «тенденційні» і через те начебто позбавлені наукової вартості, дав розгорнутий аналіз музики зібраних М.Лисенком народних пісень і переконливо довів їх велике наукове значення. Він говорив про необхідність урахування при оцінці того або іншого діяча загальної атмосфери і рівня розвитку науки та вияснення передусім того, як, наскільки йому вдалося піднятися у порівнянні з тогочасним рівнем фольклористики. «Кожне джерело, – підкреслював учений, – треба розглядати й оцінювати з увагою на час, осередок і загальний рівень розвою наукових понять і поглядів у тім осередку і в тім часі». На основі глибокої характеристики записаних М. Лисенком пісень він прийшов до висновку, що «проти загального рівня музично-етнографічних понять у тогочасному українському осередку Лисенко був велетнем».

Перу К.Квітки належить фактично перший просторий нарис про наукову діяльність видатного дослідника української музики Ф.М.Колесси. Докладну характеристику дав він і фольклористичній діяльності П.Д.Демуцького. В широкій, насиченій багатим фактичним матеріалом статті «Максимович і Аляб'єв в історії збирання українських мелодій» К.Квітка порушував також питання збирання народної музики в сучасний момент, підкреслював необхідність кваліфікованого записування пісенних мелодій. В Етнографічному товаристві він виступив з доповіддю «Музично-етнографічна діяльність Івана Колесси».

Багато важливих питань зачіпав К.Квітка в доповідях, оглядових статтях, де, зокрема, йшлося про характер, основні лінії й зав-

дання розвитку музичної фольклористики на Україні в сучасний момент. У доповіді, проголошеній на виставці «7 років музичної культури на Україні», він поділився, крім того, планами роботи керованого ним Кабінету на ближчий час, підкреслював необхідність збирання також творів національних меншостей на Україні, закликав не лише пильно студіювати зібрані матеріали, а й всіляко підтримувати, популяризувати живу виконавську традицію.

Ряд важливих положень розвинув Квітка в статті «Потреби в справі дослідження народної музики на Україні». Тут автор, зокрема, критикував недосконалі записи народної музики, доводив хибність поширеного серед ряду вчених погляду, ніби першочерговим завданням часу є лише збирання народних мелодій, а теоретичне їх осмислення – справа майбутнього. К.Квітка ставив питання про належне технічне оснащення збирацької роботи фольклориста-музикознавця, закликав широко переймати передовий досвід зарубіжних вчених у цій галузі, влаштовувати масові видовища і при цьому комплексно вивчати форми життя народної музики, пісні й танцю. Вчений виступав за широку популяризацію музично-етнографічних знань і як одну з важливих передумов цього відзначав потребу введення спеціального курсу української народної музики в програму музичних шкіл, підкреслював необхідність розвитку на Україні порівняльного музикознавства.

Багато важливих положень було викладено К.Квіткою про розвиток музичної фольклористики на Україні в його статті «Вступні уваги до музично-етнографічних студій» (Див. Записки Етнографічного товариства, кн. 1. К, 1925, стор. 8 — 27).

К.Квітка одним з перших в українській фольклористиці приступив до широкого монографічного вивчення побутування в живій традиції окремих художніх циклів і тематичних груп народних пісень. Йому, зокрема, належать такі ґрунтовні дослідження, як «Українські пісні про дівчину, що помандрувала з зводителем» та «Українські пісні про дітозгубницю»⁵. Співставляючи різноманітні варіанти і версії одного сюжету, дослідник розкривав життя пісні в процесі її усного побутування, показував, як мандрівний сюжет приймався місцевою традицією і ставав органічним елементом національної фольклорної скарбниці.

Значний внесок зробив К.Квітка у справу вивчення ладових основ української народної пісні. Питанням її ритмічних особливос-

тей вчений присвятив цілу низку статей, серед них «Ритмічні паралелі в піснях слов'янських народів», «Пісенні форми з удвоє збільшеними ритмічними групами», «Ангемітонічні примітиви і теорія Сокальського», «Первісні тоноряди» та «З записок до ритміки українських народних пісень».

Таким чином, Кабінет музичної етнографії на чолі з Квіткою всією практикою своєї дослідницької і збирацької роботи закладав міцні наукові підвалини для розгортання музично-етнографічних студій на Україні в наступні роки.

Активно досліджував музичний фольклор К.В.Квітка й тоді, коли працював професором Московської консерваторії. В його архіві є чимало неопублікованих праць про музику українського, російського, болгарського та інших народів (*А В Руднева. Климент Васильевич Квитка (1880 — 1953).* — В зб. *Выдающиеся деятели теоретико-композиторского факультета Московской консерватории. М., «Музыка», 1966, стор. 156 — 166).*

Важливу роль в організації вивчення народної музики, як уже зазначалось, відіграло також МУЗИЧНЕ ТОВАРИСТВО ІМ. ЛЕОНТОВИЧА (з 1928 р.- ВУТОРМ). У 1923 р. воно почало видавати свій журнал «Музика», а з 1929 по 1931 р. його харківська філія видавала журнал «Музика мас», де багато уваги приділялось народній музичній творчості й культосвітній роботі на місцях. Це також стимулювало розвиток музичної фольклористики, сприяло появі цінних праць у даній галузі. Так, 1922 р. за ухвалою Музичного товариства ім. Леонтовича надруковано оригінальний нарис М.Грінченка «Історія української музики» (К., вид-во «Спілка», 1922. — 278 с.). Автор спробував дати історичну періодизацію розвитку української пісні, наводив чимало відомостей з історії науки про музичний фольклор, характеризував найтиповіші українські музичні інструменти.

Цінну працю опублікував у цей час Г.Хоткевич (*Г Хоткевич. Музичні інструменти українського народу. Харків, ДВУ, 1930. — 283 с.*), в якій простежував виникнення багатьох українських музичних інструментів, відзначав міжнародні впливи у їх розвитку, хоч іноді й применшував значення цих впливів.

Нарешті, відрадним фактом була поява оригінального дослідження В.М.Верховинця «Теорія українського народного танка», що вийшла трьома виданнями (К., 1919; Полтава, 1920; К., 1927). Хоч у цій книзі, як справедливо робив закид К.Квітка, і не був виділений

суто етнографічний матеріал, проте це була перша і до того ж вдала спроба теоретичного осмислення основ українського танцю, що завдала відчутного удару різним трюкацтвам та викрутасам у галузі хореографії. Тут здійснено опис танцювальних рухів і найпопулярніших танців, а також подані методичні поради щодо збирання хореографічного матеріалу. На багатьох прикладах автор переконливо доводив самотність, глибокі народні основи українського танцювального мистецтва.

Усе це збагачувало теоретичну скарбницю української фольклористики, зміцнювало загальну базу науки про народну творчість.

Загальна картина розвитку української фольклористики цього періоду була б неповною, коли б ми лишили поза увагою діяльність західноукраїнських дослідників. Зазначаючи утисків та переслідувань з боку панської Польщі, західноукраїнські вчені знаходили на центральних-східних землях цілковите розуміння й підтримку. У Києві неодноразово бували в цей час К.Студинський, Ф.Колесса, М.Возняк, І.Свенціцький та інші діячі науки на Західній Україні, які виступали з доповідями, друкували свої праці в київських журналах. Київські ж вчені (В.Пєретц, М.Жінкін, В.Петров, К.Грушевська, Н.Заглада та ін.) в свою чергу виступали з статтями та рецензіями в західноукраїнських виданнях. В Історичній секції УАН у числі інших територіальних комісій була створена і Комісія Західної України, яку очолили М.Грушевський та Ф.Савченко. Визнаючи заслуги західноукраїнських вчених Ф.Колесси, М.Возняка, В.Щурата перед українською наукою, Українська Академія наук обрала їх (1929 р.) своїми дійсними членами. Ще раніше (1924 р.) академіком УАН було обрано видатного вченого В.Гнатюка.

Хоч на західноукраїнських землях фольклористика продовжувала в цей час розвиватися головним чином в дусі традицій XIX ст., проте на ній не могли не відбиватись і нові тенденції в галузі народознавства, що йшли насамперед з Радянської України; хоч і поступово, проте неухильно зміцнювалась і наукова база західноукраїнської фольклористики, розширювались аспекти студіювання народної творчості. Незважаючи на несприятливі умови, викликані окупацією цього краю панською Польщею, у Львові продовжувало працювати засноване ще в 90-х роках XIX ст. Наукове товариство ім. Шевченка. Працівники цього осередку, що фактично відігравав роль академії на західноукраїнських землях, друкува-

ли статті й розвідки на сторінках своїх видань «Записки Наукового товариства ім. Шевченка», «Матеріали до українсько-руської етнології», «Українсько-руський архів» та ін.

Цінні матеріали, зокрема давні записи українських народних пісень, розшукані в різних архівах, опублікував у цей час М. Возняк. Він же вперше зробив широкі текстологічні розшуки та співставлення різних варіантів «Пісні про Байду», а в ювілейному збірнику УАН (1928 р.) опублікував українську думу про козака-нетягу в записі кінця XVII ст. Цікавився Возняк також історією фольклористики. Він присвятив кілька статей характеристиці фольклористичної діяльності І. Франка, М. Драгоманова та інших діячів українського народознавства. В 20-х роках М. Возняк опублікував кількатомну «Історію української літератури», в третьому томі якої (Львів, 1924) автор багато уваги приділив українській народній творчості.

45. КРИМСЬКИЙ Агатангел Юхимович (Євтимович) [псевд.— А. Хванько, Хванько Кримський, Івхимець, Панько Рогачу Мирза-Джафар та ін.; криптоніми — А. Е. К., А. К., А. Кр. та ін]. Народився 3(15).01 1871 в м. Володимир-Волинський, тепер Волинська область, помер 25.01 1942 р. в Кустанаї. Агатангел Кримський – укр. сходознавець, історик, мовознавець, літературознавець, фольклорист, етнограф, письменник, перекладач, академік АН України з 1918, заслужений діяч науки України з 1940. Навчався 1881—84 в Острозькій (на Волині) та 1884—85 у 2-й Київській гімназіях, потім у *Колегіумі Павла Галагана* (закінч. 1889), де був учнем П. Житецького. Закінчив 1892 Лазаревський інститут східних мов (Москва) і 1896—Московський університет. У 1896—98 перебував у науковому відрядженні в Сирії та Лівані. У 1898—1918 працював у Лазаревському інституті східних мов (з 1900 — професор), очолював з 1901 кафедру арабської словесності, викладав історію мусульманства Сходу, арабської літератури, семітських мов, водночас працював у Московському університеті на кафедрі російської мови. Був секретарем Східної комісії Московського археологічного товариства та редактором його збірника «Древности восточные». З 1918 р., після утворення Української Народної Республіки, жив у Києві. Один з організаторів АН України, протягом 1918—28 — її неодмінний вчений секретар, очолював Історико-філологічний відділ до 1929. У 1921—29 — директор Інституту українських наук, мови (з 1930 —

Інститут мовознавства) АН України. Одночасно (від 1918, з перервами) був професором Київського університету, деякий час завідував кафедрою україністики, брав участь у створенні ВУНАСу.

Кримський – один з найвидатніших європейських учених. Його науково-дослідницька діяльність надзвичайно багатогранна. Він вільно володів майже 60 мовами Сходу, Середньої Азії, Кавказу, Західної Європи та ін. Зробив великий внесок у вітчизняне сходознавство. Автор монографій, підручників, статей та ін. праць (українською і російською мовами) з історії літератур, мов, етнографії, мистецтвознавства, релігій народів Близького й Середнього Сходу, Кавказу, Західної Європи. Важливе місце в його доробку належить працям: з арабістики — «Історія арабів, їх халіфат, їх наступна доля і короткий нарис арабської літератури» (1903), «Тисяча й одна ніч» (1904), «Арабська література в нарисах і зразках» (т. I—2, 1911—12), «Історія арабів і арабської літератури, світської і духовної» (ч. 1—3, 1911—13), «Арабський збірник» (1916) та ін.; семітології — «Лекції з історії семітських мов» (в. I—2, 1902—03), «Семітські мови й народи» (ч. 1—3, 1903—12); тюркології — «Історія Туреччини та її літератури» (т. 1—2, 1910—12), «Історія Туреччини» (1924), «Історія Туреччини та її письменства» (1927), «Тюрки, їхні мови та літератури» (в. 1—2, 1929—30; подано огляд історії мов та літератур турецького, азербайджанського, татарського, казахського, башкирського, туркменського та ін. народів); іраністики — «Історія Персії, її літератури і дервішської теософії» (т. 1—3, 1903—15), «Перський театр, звідки він узявся і як розвивавсь» (1925) та ін. В останні роки працював над монографією «Історія нової арабської літератури. XIX — початок XX ст.» (опубл. 1971). Досліджував історію ісламу: праці «Мусульманство і його будучність», 1904; «Історія мусульманства», ч. 1—3, 1904—12; рецензії на «Історію ісламу від заснування до новітніх часів» А. Мюллера (1895—97). Написав понад 500 статей до енциклопедій Брокгауза і Єфрона, Гранат, нового енциклопедичного словника. Автор ряду монографій і численних статей про творчість арабських, перських, турецьких та ін. письменників [«Абан Лахикий, маніхействующий поет. Із історії арабської оповідної літератури індо-перського характеру VIII—IX ст.», 1913; «Хафіз та його пісні (бл. 1300—1389) в його рідній Персії XIV в. та в новій Європі», 1924].

Активно досліджував питання української мови, літератури, фольклору. Чимало праць присвятив розвитку української літе-

ратурної мови, її збагаченню й унормуванню, українському правописові: «Практический курс для изучения малорусского языка» (1906), «Украинская грамматика для учеников высших классов гимназий и семинарий Приднепровья» (т. 1—2, 1907—08; про цю працю схвально відгукнулися О.Шахматов, І.Франко), «Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася» (1922) та ін. Брав діяльну участь у виробленні «Найголовніших правил українського правопису» (опубл. 1921), надрукована стаття «Нарис історії українського правопису до 1927 р.» (1929) та ін. праці «Філологія і погодінська гіпотеза. Чи дає філологія якнайменші підстави підтримувати гіпотезу п. Погодіна і п. Соболевського про галицько-волинське походження малоросів?» (1904), «Деякі непевні критерії для діалектологічної класифікації староруських рукописів» (1906), «Давньокиївський говір» (1907) — про походження української мови, спростовують антинаукову гіпотезу Погодіна — Соболевського про неавтохтонність українців, про прихід їх на Наддніпрянщину з-за Карпат, про те, що давньокиївські пам'ятки мають нібито великоруський характер. Вважаючи, що джерелами для вивчення історії мови є передусім оригінальні пам'ятки, Кримський опрацював величезну їх кількість. Багато пам'яток видав як додаток до «Української граматики», а також у книзі «Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської староукраїнщини XI—XVIII вв.» (1922, у співавторстві з О.Шахматовим). Значну увагу приділяв лексикографічній роботі. За його редакцією вийшов «Російсько-український словник» (т. 1—3, 1924—33), де використано й зібраний Кримським лексичний матеріал, та «Російсько-український словник правничої мови» (1926). Опубл. 1894 рецензію на «Словарь російсько-український» М.Уманця та А.Спілки (т. 1, 1893). Разом з К.Михальчуком склав «Програму для збирання особливостей малоруських говорів» (1910). Праці з українського літературознавства — «Про лубочну українську літературу» (1893), «Про рукописи Руданського, про їх відносини між собою та про поетові листи» (з додатком двох листів Руданського до його брата, 1895), «Про підроблені пам'ятки чеської філологічної давнини» (1899), «Знадоби для життєпису Степана Руданського (1833— 1873)» (1926, у співавт. з М.Левченком) та ін.; розвідки про Івана Вишенського, І.Котляревського, Г.Квітку-Основ'яненка, Т.Шевченка, І.Карпенка-Карого, І.Франка, М.Драгоманова, Лесю Українку, О.Кобилянську, Ю.Федьковича, М.Коцюбинсько-

го, Б.Грінченка, М.Комарова, М.Горького, П.Тичину та ін.; статті-відгуки на видання творів українських та ін. письменників. За редакцією Кримського виходили твори Г.Квітки-Основ'яненка, С.Руданського, І.Франка, М.Коцюбинського.

Кримський відомий також як дослідник у галузі антропології («Про антропологічний склад східних слов'ян», 1928); етнографії і фольклористики («Народна пам'ять про Шевченка», 1891; «Шевченко в народних оповіданнях», «До питання про стародавні малоруські релігійні сказання», обидві— 1896); «Волосова борода. з ученокабінетної міфології ХІХ віку», «Про „биліни”». Російські биліни старого й нового записів», «Українська етнографія в чужім опоеитуванні», «До етнографії Полісся», «До етнографії т. зв. Новоросії», «До етнографії Чернігівщини», передмова до зб. «Звенигородщина з погляду етнографічного та діалектологічного» (всі — 1928). Цікавився фольклором інших народів (праці «Ходжа-Насреддін і його „Жарти”», 1926), переклав українською з англійської мови «Народні казки та вигадки» і «Арабську повість про Антара» з книги «Народні казки та вигадки, їх мандрівки та переміни» В.А.Клоустона (опубл. 1896 з передмовою і примітками Кримського).

Кримський – автор багатьох художніх творів. Він «виявив себе високоталановитим поетом, дуже оригінальним повістярем» (Франко І. Збір. тв., т. 41. К., 1984, с. 515). Поезії Кримського зібрані в кн. «Пальмове гілля» (ч. 1 — 1901, ч. 2—1908, ч. 3—1922). У перших двох частинах переважають оригінальні твори, тісно пов'язані провідною ідеєю й тематикою — нерозділеного кохання ліричного героя, людини розслабленої фізично й душевно, що страждає «самотою на чужині». Все це — химерна мозаїка психологічно тонких ліричних сповідей самого поета, відгомін і часу, і душевного стану автора. Подібні мотиви переважають і в варіаціях на «свої» і «чужі» теми, а також у перекладних поезіях (здебільшого зразків східних газелей) і третьої частини збірки. Ще в дореволюційні роки Кримський писав оригінальні прозові твори. Перша збірка оповідань «Повістки і ескізи з українського життя» (1895) побачила світ завдяки сприянню І.Франка та М.Павлика. «Бейрутські оповідання» друкувалися в журналі «Нова громада» (1906, № 6—8). 1905 вийшли в світ перші дві частини повісті «Андрій Лаговський» (повністю у 4-х частинах опубл. 1972). В прозі Кримського досить помітне тяжіння до відтворення психології героїв, здебільшого інтелігентів кінця ХІХ ст. з

різними змінами настроїв, сповнених сумнівів і вагань тощо. В деяких оповіданнях автор порушив гострі соціальні та національні питання.

Кримський плідно працював на перекладацькій ниві. Переклав російською мовою Коран. Завдяки Кримському український читач уперше познайомився з поезіями Гафіза, Омара Хайяма, Рудакі, Сааді, Фірдоусі та ін., текстами з «Корану» (сури найдавнішого періоду), «1001 ночі», «Хамаси». Перекладав і переспівував українською мовою твори давньої і новітньої світової літератури, зокрема поезії Дж. Байрона, Г.Гейне, Е.Ростана, О.Кольцова, М.Некрасова та ін. Підтримував дружні стосунки з Р.Тагором. Кримський був незаконно репресований 1941. Справу проти нього припинено 1957 за відсутністю складу злочину, 1960 Кримського повністю реабілітовано.

Багатогранна спадщина Кримського – унікальне явище у світовій культурі. 1971 за рішенням ЮНЕСКО відзначено 100-річчя від дня народження Кримського Особиста наукова бібліотека Кримського зберігається в ЦНБ ім. В.І.Вернадського АН України, рукописи — там же й в Інституті літератури ім. Т.Г.Шевченка АН України та ін. 1991 АН України встановлено премію імені А.Кримського за визначні успіхи в галузі сходознавства. Першим її лауреатом став відомий сходознавець, професор Гарвардського університету (США) О.Пріцак.

Література

- Твори**, т. 1—5 – К., 1972—74.
История мусульманства, ч. 1—3. – М., 1904—12.
Розвідки, статті та замітки. – К., 1928.
История новой арабской литературы (XIX — начало XX века). – М., 1971.
Письма из Ливана (1896—1898). – М., 1975.
Низами й его современники. – Баку, 1981.
Т. Г Шевченко Неопублікована стаття. В кн.: Наука і культура. Україна, в. 23. – К., 1989.
Листи // «Слово і час», 1991, № 1.
Звенигородщина з погляду етнографічного та діалектичного // Народна творчість та етнографія, 1991, № 3.

- Автобіографія // Народна творчість та етнографія, 1991, № 5.
- Гринченко Б. А. Е. Крымский как украинский писатель // Киевская старина, 1903, № 1.*
- Крачковский Й. Академик АН УССР А. Е. Крымский // Известия Академии наук СССР Отделение литературы и языка, 1941, № 3.*
- Бабишкін О. Агатангел Кримський. Літературний портрет. – К., 1967.*
- Гурницький К. І. Кримський як історик. – К., 1971.*
- Пишина Н. Агатангел Кримський // Народна творчість та етнографія, 1971, № 1.*
- Кочубей Ю. Агатангел Кримський // Всесвіт, 1971, № 1.*
- Григорович І. О. Про Агатангела Кримського // Радянське літературознавство, 1973, № 12;*
- А. Ю. Кримський — україніст і орієнталіст. – К., 1974;*
- Гурницький К. Й. Агафангел Ефимович Кримський. – М., 1980.*
- Лебединская Т. Н. Восток в художественных произведениях Кримского // Письменные памятники и проблемы истории культуры народов Востока, ч. 2. – М., 1981.*
- Засенко О. Є. Агатангел Кримський (1871 — 1942) // Історія української літературної критики. – К., 1988.*
- Льєнко І. Хватальна евакуація. За слідчою справою А Кримського // Літературна Україна, 1990, 25 жовтня.*
- Веркалець М. «Ви... чоловік ширий, гарячий». Суспільно-літературні взаємини А. Кримського з М. Драгомановим // Київ, 1990, № 10.*
- Черніков І. Ф. Видатний український тюрколог // Вісник Академії наук Української РСР, 1991, № 1.*
- Рибалкін В. С. А. Ю. Кримський як арабіст-діалектолог // Мовознавство, 1991, № 2.*
- Пріцак О. Про Агатангела Кримського у 120-і роковини народження // Україна. Наука і культура. — Випуск 25. — К., 1991.*
- Бібліографічний покажчик писаннів академіка А. Є. Кримського. – К., 1926.*
- Шубинський Й. В. Архів Агатангела Юхимовича Кримського // Збірник фондів Відділу рукописів [Державної публічної бібліотеки АН УРСР]. – К., 1962.*
- Деркач Н. М. [та ін.]. А. Ю. Кримський. Бібліографічний покажчик (1889—1971). — К., 1972.*

46. СУЧАСНІ НАРОДОЗНАВЧІ ОСЕРЕДКИ, ГОЛОВНІШІ СТУДІЇ ТА ЇХ АВТОРИ – Київський, Львівський, Ужгородський, Донецький, Волинський, Житомирський та ін.

47. БІЛЬШОВИЦЬКА ПОЛІТИКА ГЕНОЦИДУ В УКРАЇНІ

Знамення доби: народу повертається історія, а історія — правда.

Минуле боліло кожному з нас — справжнє, не прикрашене домислами, не пом'якшене вимислами. Таке, як було в живому житті. А інше минуле — спеціально створене для «поглибленого вивчення» і «твердого запам'ятовування» — випиналось, вправлене в блискучі рамки історичних, економічних, філософських термінів. Усе, як має бути, опрацьовано у відповідності до директивних приписів: ролі дійових осіб та виконавців відзначено, подвиги звеличено, помилки відкориговано, відхилення від «генеральної лінії» осуджено. Офіційно стверджувалось: велика мета народжувала велику енергію, а при фанатичній величч задумів спробуй обійдись без «видатків виробництва», без отих споконвічних трісок, що розлітаються врізнобіч при карколомних темпах дереворубства. Були запаморочення, але то — від успіхів. Було шкідництво, але то — протидія відмираючих класів. Були антипартійні ухили, платформи, але то — зловмисність вітчизняних переродженців та їхніх імперіалістичних душеприкажчиків. Все небезуспішно подолано, переборено. «Вороги народу» канули в небуття, залишилася так звана чиста історія. Героїка боротьби і перемог. Решта — не варте запам'ятовування.

Отак і жили: з дистильованою історією, знеболювальною філософією, з мінливою і верткою, як флюгер, політекономією.

Отак і діяли. Багаторічні колективні зусилля сотень науковців, об'єднаний потенціал багатьох науково-дослідних та академічних інститутів країни виплодили монументальний друкований «серіал» — про історію та розвиток колгоспного руху — томи в ошатних пурпурових палітурках. Коштовне видання стало невід'ємним оздоблювальним компонентом інтер'єра високих службових кабі-

нетів, а також заповніло чималу площу на полицях політ-освітянських бібліотек. Творці фундаментальних багатотомних студій про колгоспні звичаї замахувалися на вічність, надихнуті романтичними концепціями застійного періоду. А тут — перебудова, як грім серед ясного неба. Різко змінилася кон'юнктура, попит на продукцію в стилі історичного інакомовства підупав. Багаторічні мудрування вчених мужів не витримали випробування часом. Справжня історія радянського селянства залишилась за берегами помпезного друкованого «серіалу», що на догоду скороминущій кон'юнктурі відтворював дійсність спримітизовано, поверхово — з прикрасеного гаслами фасаду. І що ж тепер — тільки згадка зосталась про роки роботи, про масштаби й неосяжні «габарити» видання, про мільйонні видатки з народної кишені. А результат — пшиковий. А втім, як для кого. Думаю, ще хтось дослідить з олівцем і фактами в руках; скількох «спритників» ошчасливило це видання, скільки дисертацій при ньому захищено, скільки почесних звань і високих наукових титулів даровано. Цифра буде вражаюча. Тризначна. Як мінімум. Та ось тільки зболеній народній пам'яті від цього не ставало стерпніше.

Сьогодні, в час перебудови й очищення, починаємо осмислювати самі себе. Кожна людина і весь народ: що ж з нами сталося? При світлі гласності сміливішає пам'ять, мужніє думка, розковується свідомість, звільнена від псевдополітичного диктату і страху. Кожна людина осмислює по-своєму, озираючись на перейдені відстані.

Епітет «великий» уживався в ходових парах слів, як-от: великий вождь, великий перелом, велике перетворення природи. Поєднання «великий голод» — згодьтеся — наше вухо не сприймало, полохко шулилося, а при словах «великий терор» здатності наших слухових апаратів умить вимикались. Про всяк випадок: нічого не чув, нічого не знаю. Так нас виховано. А скільки було в нашій історії незбагненного, нещадно-разючого! Скільки жорстокого і трагічного випало на долю радянських поколінь! Скільки крові пролито, скільки заподіяно смертей!

Кожна людина і весь народ хочуть осмислити власне минуле своїми, доступними їм засобами, покладаючись на перепущені крізь себе достовірні історичні факти, на народну мораль, на власний досвід пережитого лиха, на власне розуміння добра, зла, справедливості. Осмислити, нарешті: що ж з нами відбулося в близькій й дальшій мо-

менти нашої історії? Осмислити і пояснити собі, всьому білому світові: чому це сталося і як, яким чином.

Сьогодні стоїмо перед складною проблемою: скільки їх упало, полеглих, наших з вами земляків, предкодавніх хліборобів, приречених на смертні торттури голодом? Справді, скільки людських життів забрав катівський, підступно задуманий голодомор на Україні в 1932—1933 роках? І вітчизняні, й зарубіжні дослідники сьогодні одностайні: мільйони. А конкретніше?

Мовчить офіційна статистика про ті лихі часи. Відмовчуються архіви. А історія, кажуть, любить точність. Клопочуться нинішні дослідники, дошукуються об'єктивних, вірогідних даних, яким числом виміряти трагедію українського народу, заподіяну сталінізмом у перші роки колективізації. Зрештою, про це довідається читач на сторінках Книги-Меморіалу. Будуть висловлені різні думки, різні шляхи дослідницького пошуку демографічної ситуації до і після голодомору. Будуть названі цифри жертв голоду на Україні. •

Морально-етичні підходи, на яких засновувалась Книга-Меморіал «33-й: голод», збігаються з етичними принципами діяльності Українського республіканського історико-освітнього товариства «Меморіал». Наш головний принцип: минуле не належить нікому зокрема. Воно — надбання нинішнього і грядущого покоління, тільки залишаючись таким, захищеним від монополізму, воно здатне бути дійовою силою у відверненні нових помилок і злочинів, нових спалахів насильства та збудників до братовбивства. Так, не слід заглушувати розбіжності в поглядах, нехай триває вільне дослідництво, суперечка і діалог між людьми, які або професійно, або на самодіяльних засадах звертаються до нашого минулого. Головне — не дати цим неминучим розбіжностям перерости в безпринципну дуель самолюбств і марнославства, в міжусобицю, що відкриває шляхи забобонам і атавізмам давнього й ближчого минулого. Це відповідає плюралістичним принципам нинішньої пори.

Книга-Меморіал «33-й: голод» — це не всеукраїнський плач, хоч по справедливості наше видання можна назвати і так.

Це не всеукраїнський цвинтар, хоч це була б чиста правда: іншого місця, де мовби зійшлися воедино жертви страхітливого голодомору, ми не маємо.

Це не енциклопедичний довідник про подробиці народної трагедії, бо в довідниках — суха статистика, безсторонній фактаж, а в

нашому виданні до широкого фактичного матеріалу і приголомшливої статистики додано стільки людського болю, мук і страждань, що жодна енциклопедія в світі такого не витримає.

Книга-Меморіал — перша спроба в українській книговидавничій практиці зібрати свідчення тисяч людей, що вціліли, вижили в навальному голодоморі, а тепер своїми словами оповідають, як це було, по-своєму пронизливо розкривають причини й наслідки найбільшого злочину сталінізму. Вперше убієнних голодом наших співвітчизників зібрано разом у десятках поіменних списків, як на меморіальних плитах пам'яті.

Нехай буде так: наше видання — це і цвинтар пам'яті, і поминальник, і енциклопедія горя та смутку. Трагедія народу, висповідана голосом людей-мучеників. Книга Народної Пам'яті, де люди звіряються, виважують, свідчать, де правда історії озивається в тисячах людських доль.

А хто глибше, вичерпніше, щиріше скаже про це, хто правдивіше й достовірніше відтворить тодішній трагізм українського селянина? Хто, як не жертви голоду? Дивом уцілілі, нині живі, вони мусять сказати про себе і про тих, кому не судилося дожити до пори викривальних свідчень проти сталінізму.

У нашому виданні подано документальні матеріали з нині «розсекречених» архівів, чимало з них публікуються вперше. Багато фотографій, добутих спеціально для Книги-Меморіалу, відтворюють риси доби, ілюструють людські свідчення. При підготовці Книги-Меморіалу спільними зусиллями зроблено чимало, але далеко не все.

Багато згаяно часу не з нашої вини, багато втрачено, але ми не запізнилися остаточно. Ми застали ще живих учасників колективізації, залучили до співучасті в Книзі-Меморіалі, і їхні свідчення — безцінні.

На десятиліття можна засекретити архіви. Можна прикопати в глибинах спецховищ викривальні документи. Можна замести сліди злочинів. Можна раз, і вдруге, і втретє переписувати історію — на догоду диктаторові чи скороминущому ідеологічному божкові. А з пам'яттю народу нічого не вдієш. Після заборон, утисків, принижень людської гідності вона оживає, відроджується — що б там не було.

Сьогодні багато що прояснилося. Під силою неспростовних доказів, що прозвучали в нових публікаціях, можемо з певністю ствер-

джувати: трагедія, що обрушилась на українське селянство на початку 30-х, мала передісторію, віддалену від доби «суцільної колективізації» одним десятиліттям. Так само, як мали своїх предтеч призвідці цього найбільшого в новітній історії злочину.

Достовірні відомості про каральний похід на Україну радянських військ під проводом Муравйова (1918), безсудні полтавські розстріли (1918), що стали широко відомі після публікації листів Володимира Короленка до Луначарського; нарешті, публікація секретного листа Леніна до Молотова для членів Політбюро, датованого березнем 1922 року,— освітлюють силу-силенну нинішніх утаювань історичної правди, історіографічних недомовок і перекручувань.

А правда така.

«Саме тепер і тільки тепер, коли в голодних місцевостях їдять людей і на дорогах валяються сотні, коли не тисячі трупів, ми можемо (і тому повинні) провести вилучення церковних цінностей з найшаленішою і найнещаднішою енергією, не зупиняючись перед придушенням будь-якого опору»,— я процитував згаданий вище секретний лист Леніна. З цього недавно опублікованого в «Известиях ЦК КПСС» документа (№ 4, 1990) виразно прочитуємо, що вождя світового пролетаріату найменше тривожили оті «сотні, коли не тисячі трупів», керованих ним співвітчизників. Головне для нього — пограбування церковних багатств під зручною для правлячої верхівки маркою допомоги голодуючим. З убивчою одвертістю автор листа напоумлює свого адресата (а це Молотов і члени Політбюро): «Саме тепер і лише тепер величезна більшість селянської маси буде або за нас, або, у будь-якому випадку, буде не в змозі підтримувати скільки-небудь рішуче ту жменьку чорносотенного духовенства і реакційного міського міщанства...»

Історія має невідпорну здатність: рано чи пізно таємне стає явним. Так сталося з секретним листом Леніна, де сплетено в єдиний клубок співучасників антинародної акції — ДПУ, Наркомюст, Ревтрибунал, Політбюро ленінської партії. Плануючи на наступному партз'їзді влаштувати таємну нараду партійців з участю головних працівників каральних органів, автор листа закликає до нещадності:

«На цій нараді провести таємне рішення з'їзду про те, що вилучення цінностей... має бути проведене з нещадною рішучістю і в найкоротший строк. Чим більшу кількість представників реакційної

буржуазії і реакційного духовенства нам удасться з цього приводу розстріляти, тим краще. Слід саме тепер (зауважте: країну викошував голод.— *В. М.*) провчити цю публіку так, щоб на кілька десятків років ні про який опір вони не сміли і думати». Підпис: Ленін.

В наступному десятилітті Сталін повторив «методичні настанови» свого вчителя — тільки вже з українським селянством. І головним підручним у нього став соратник Леніна по акції 1922 року — той же таки Молотов. А сталінських поплічників другої і третьої руки по голодомору на Україні було вдосталь: Постишев, Косіор — називай всю тодішню правлячу українську верхівку і не помилишся. Але вони — не витвір сталінської доби.

Насильницький догматичний режим уявляється як організм з потужною системою примусу. І в цьому організмі набір генів — генотип — припадає на досталінську імперію. Генетична конституція організму системи утворювалася в часи Леніна, з його безпосередньою участю формувалися глибинні ознаки системи. З його, Леніновою, участю формувався генофонд — кадри. Отже, сталінський генофонд формувався в досталінські часи. Сталін творив хіба що нову ситуацію, в якій генофонд блискуче виявляв свої ознаки. Особливо вичерпно це реалізувалося, коли чинився геноцид проти українського селянства — головного хранителя нації — в 1932—1933 роках. Плануючи український голодомор, Сталін мав на що опертися: сказати, історичний прецедент був. Отже, голод — як каральна акція або акція умиротворення, простіше — засіб упокорення народу.

Коротенький екскурс в історію. Ленінський декрет про землю проіснував рік. Почалася політика воєнного комунізму, горезвісна продрозверстка. В селянина вигрібали силою зброї чесно вироблене ним. Через рік набрала чинності постанова про соціалістичне землеволодіння, обіцянки благ селянинові, що їх продекларував ленінський декрет про землю, зійшли нінащо, точніше — ленінський декрет про землю обдурив селянина. Боротьба селянина з радвладою загострилася. До сталінської імперії ще було далеченько. Але вже відіснувала українська державність в образі двох народних республік, уже був зраджений батько Махно — в чий долі відбилася історія українського селянства. Вже діяли «зони», «передзонники», ізолятори, функціонували концтабори, обплетені колючим дротом і обставлені вежами з вартовими. Була пора ленінська, а сталінська

імперія на весь голос заявила про себе хіба що в році 1929-му, нареченому роком великого перелому. В досталінській імперії виникла концепція примусової праці. Примусова праця, започаткована Жовтневою революцією в Росії, спершу засовувалась до так званих панівних класів, потім — до селян. Протягом десятиліть примусова праця вичавлювала живі соки з українського села.

На «зелену неділю» року 1920-го жителі Борисполя на Київщині та навколишніх сіл підняли повстання проти радвлади, що провадила непосильну хлібовикачку. Під час придушення повстання було спалено до 500 дворів, розстріляні всі повстанці, що потрапили в полон, всі поранені в лікарні були добиті, кожного десятого мужчину в Борисполі було розстріляно як заручника. Через чверть століття за подібні злочини проти людства і людяності нацисти сіли на лаву підсудних у Нюрнберзі.

«Апаратна людина», як схарактеризував Сталіна вигнанець — Троцький в одному з листів 1932 року до Політбюро ВКП(б), заради своєї «бонапартистської могутності» не зупиниться ні перед чим, «руками ДПУ... підбирає, підчищає з істинно звірячою несамовитістю все підозріле, ненадійне, сумнівне, щоб забезпечити себе від контрударів» (журнал «Знамя», № 7, 1990). Виявляється, Лейба Троцький був правий на всі сто відсотків. Він був правий і тоді, коли прорікав Сталіну майбутню долю: «Його політичне банкрутство буде одним із найстрашніших в історії». Додамо: цей справедливий присуд стосується не самого лише Сталіна, але й системи, виплеканої ним.

Сталінською волею, при потуранні найближчих поплічників вождя ОДНУ перетворилося на робочий орган Політбюро ВКП(б): розроблялися «сценарії» для каральних інстанцій, вигадувалися назви так званим контрреволюційним організаціям, підказувалися способи «вибивання» зізнань.

1933-й — рік голодомору і хвиля нових судових процесів на Україні. Досвід був: народ слід утримувати в стані страху. 15 березня 1933 року вигнанець Троцький пише до Політбюро ВКП(б) листа з турецького поселення, в якому, зокрема, мовиться: «Цілком безнадійною і погубельною є думка опанувати нинішні обставини з допомогою самих лише репресій». І далі, застерігаючи членів Політбюро ВКП(б), Троцький зауважує: «Але вас штовхає по похилій площині інерція вашої власної політики, а між тим в кінці похилої площини — прірва» (журнал «Знамя», № 7, 1990). Отак вістував пророк Троцький в далекому тридцять третьому.

Білоруський письменник Василь Биков розповідає про страждання його рідної Білорусії під час насильницької колективізації. Читаючи повісті прозаїка-білоруса, жахаєшся тим страхіттям. А Білорусія голодомору тридцять третього року не знала. Якими ж словами можна описати мучеництво України того періоду, що поклала в сиру землю сім з половиною мільйонів своїх синів і дочок? Голодомор замахнувся на майбутнє нації: третина умертвлених голодом — діти, які не народили нащадків, не дали потомства. Коли я вже торкнувся Білорусії, то наведу цифри для порівняння. Незважаючи на репресії, населення Білорусії у 30-ті роки збільшилося на 11,5 відсотка, приріст українського населення за цей час зменшився на 9,9 відсотка. У березні 1990 року я представляв українських дослідників на міжнародній конференції «Україна під Сталіним, 1928 — 1939», що відбулася в місті Торонто (Канада). Австралійський професор Віткрофт продемонстрував цифри, добуті в одному з московських господарських архівів: в тридцять третьому році загалом по Україні вмирало по 100 душ на кожну тисячу сільських жителів. У червні тридцять третього смертність по Київській області становила 300 душ на кожну тисячу сільських жителів.

Немалу поживу для роздумів чесного дослідника дає публікація добірки листів Сталіна до Молотова, видрукувана в журналі «Коммунист» (№ 11, 1990). Насамперед вражає підступність Сталіна в конструюванні сюжетів фальшивих судових процесів і не менш вражає, що довірником його в цих людиноненависницьких діях, як і в Леніна, був В'ячеслав Молотов. У цих документальних свідченнях тридцятих років, що належать перу Сталіна, широко вживається лексика, апробована в документах ленінської пори радянської влади, на зразок: «обов'язково розстріляти десятки два-три шкідників», «пару-другу мерзотників треба обов'язково розстріляти», «чи не думають пани звинувачувані визнати свої ПОМИЛКИ і добряче обплювати себе політично, визнавши одночасно міцність Радвлади і правильність методів колективізації?»

Змінилися часи, залишилися цинізм і агресивність. Стиль поводження з людиною, з народом, з суспільством залишився незмінним, хіба що вдосконалився, став набагато жорстокішим.

В одному з листів до Молотова Сталін пише: «Згоден також, що по валовому збору зернових на 31 рік треба взяти 698 млн. центнерів. Не менше» («Коммунист», № 11, 1990). На цьому моменті

варто зупинитися докладніше. Апологети сталінського режиму, виправдовуючи запрограмований голодомор на Україні, пояснюють: уряд змушений був форсувати вивіз зерна за кордон, щоб перекрити зростаючі валютні видатки на придбання зарубіжного обладнання. Нині доступні нам цифри засвідчують аморальність такого твердження: в 1930 році з зібраних 835 млн. центнерів хліба було вивезено 48,4 млн. центнерів, в 1931 році — з 695 млн. — 51,8 млн. центнерів. Порахуйте, яка частка хлібозбору експортувалася. Зрозуміло, нищівна хлібовикачка в 1932 році з України не диктувалася темпами хваленої сталінської індустріалізації.

Творцем геноциду під час другої світової війни проти слов'ян та євреїв у першу чергу називаємо Гітлера. І це вічне тавро нацизму. Але чомусь і досі сором'язливо промовчуємо, коли треба назвати великих предтеч Гітлера. За злочини в масових масштабах нацисти перейшли крізь Нюрнберзький процес. Злочини наших вітчизняних творців геноциду проти власного народу досі не дістали належної юридичної кваліфікації на підставі норм міжнародного права. А Радянський Союз, між іншим, — співучасник Міжнародної конвенції 1948 року «Про запобігання злочинів геноциду і покарання за нього», акту, що встановлює міжнародну кримінальну відповідальність осіб, винних у здійсненні геноциду. Не відомщені в законному порядку, не відплачені за катівські дії — злочинці проти людства і людяності фігурують у нашій історіографії часом з ликом святих або великомучеників, стоять на постаментах у вигляді пам'ятників, їхні криваві імена живуть у назвах вулиць. А ми смиренно й покірливо миримось з цим. Доки триватиме така терплячість, це мовчазне потурання фальсифікації нашої трагічної історії?

Не шукаймо слів-замінників, називаймо речі своїми іменами. Геноцид є геноцид. За нормами міжнародного права один з найважчих злочинів проти людства тлумачиться досить широко: тут і винищення окремих груп населення за расовими, національними, етнічними чи релігійними ознаками, тут — і умисне створення життєвих умов, розрахованих на повне або часткове фізичне знищення цих груп. А що вже казати, коли замах учинено на цілий великий народ?

Отже, геноцид — підсудний. Так було вчора. Так повинно бути сьогодні і завжди.

На підставі справжніх, а не фальшивих документів, неспростовних свідчень очевидців, на підставі всіх джерел, які викликають до-

вір'я, мусимо реконструювати систему визиску й терору, що знекровлювали українське селянство протягом багатьох десятиліть. Кажемо: село «постаріло». А це ж прямий наслідок голодомору, «матеріальний» відгомін ненароджених поколінь. Кажемо: село що не рік, то підупадає. А це ж прямий вислід масових репресій, що вихорилися над українським селом, і масових депортацій, що почалися в двадцятих і не припинялися в п'ятдесятих роках. Жодне селянство в світі не зазнало такого лихоліття, таких невідбиткованих втрат, яких зазнало селянство України в ХХ столітті. Жодна історіографія в світі стільки не вправлялася в очорненні власного селянства, як це робила наша рідна українська історична наука. Ким його тільки не обзивали, штучно розділивши село на класи.

Світ знає Нюрнберг, де сиділи на лаві підсудних гітлерівські злочинці проти людства і людяності. Підсудні чинили злочини проти чужих народів. Але світ не знає процесу над злочинцями, які чинили катівську наругу куди більшого масштабу над своїм народом. Світ мусить про це знати — у всіх страхітливих обсягах, деталях та подобицях. Можливо, варто покласти на народну ініціативу й утворити міжнародний трибунал, який би об'єктивно, чесно, безсторонньо розслідував криваві сторінки історії українського народу. Десятиліттями ми миримося з фальсифікаціями, замовчуванням, оббріхуванням історії великого народу. Якщо Україна — суверенна держава, член ООН, то це приниження для всього народу і кожного з нас зокрема. Потрібен суд честі, суд справедливості над сталінською імперією, над неосталінізмом, що дається взнаки сьогодні,— над злочинами проти українського народу в ХХ столітті. Всенародний суд з дотриманням конституційних прав людини. З переконливою експертизою і свідченнями очевидців, з документальними матеріалами, кваліфікованим розслідуванням, з вироком компетентних і праведних спеціалістів.

Але спершу слід ввести в текст українського законодавства норми міжнародного права. Наприклад, кагановичі живуть за нормами нашого права, живуть добре під захистом закону про давність злочинів проти людства і людяності. Живуть, як під сонцем сталінської чи брежнєвської конституції. А за кордоном шукають поліція, що заплямував себе чи не вельми в розстрілі десятка громадян. Такого злочинця десятиліттями розшуковують, знаходять і судять. За нормами міжнародного права. А до живих злочинців, яких і роз-

шукувати не треба, нема закону. Живуть собі легально, а на їхній совісті не якийсь там десяток людських життів — тисячні жертви. Такий суд конче потрібен. Це була б не тільки історико-дослідницька акція. Не тільки суд над мертвими. Це було б застереження живим.

Ми домагаємося повної економічної, політичної незалежності України і соціальної справедливості. Ми прагнемо відродження українського народу взагалі і головного носія українства — селянина — зокрема. Відродження можливе лише тоді, коли народ не втратив свою ПАМ'ЯТЬ. Іншими словами, історична пам'ять — запорука відродження народу. Саме тому тоталітарний режим, вічна політика «єдиноділімства», ідеологія славнозвісної правлячої партії так суворо контролювала минуле нашого народу, геть відкидала правду, неухильно фальсифікувала історію України. Річ зрозуміла: безпам'ятка легко перетворити на раба. З безпам'ятка легко витворити аморального донощика або жорстокого погонича свого ж таки співвітчизника. З безпам'ятків виплоджувались першокласні кати рідного народу.

Якщо в суспільстві панує історичне безпам'ятство, то простіше таке суспільство деморалізувати, запроваджувати кабалу, катівські методи управління, відновлювати випробувані попередніми правителями криваві репресивні акції. Цар Петро I кривавим терором придушив Україну. Сталося це року 1708-го. Знищення Батурина, переслідування «мазепинців» на Україні і за кордоном, масові вивози козаків на каторжні роботи по спорудженню петербурзьких каналів та на сумнозвісні Соловки — це, так би мовити, «матеріалізація» царського терору над українським народом в його, народу, історичній пам'яті. Тепер перенесімося думкою в роки тридцяті вже нашого, двадцятого, віку — «віку-вбивці», як схарактеризував його авторитетний зарубіжний історик. Ті самі катівні у вигляді спорудження безсмертних сталінських каналів, та ж сама масова депортація селян, ті ж самі Соловки. Як і Петро I, Сталін перетворив терор на засадні моменти державної політики. Тільки модернізував свою зловмисність, прикрасив марксистсько-ленінськими викладками.

Напевно, нам нема потреби аж надто напружувати пам'ять, щоб пригадати перебіг подій на Україні в 40—50 роках. Голод на Великій Україні і форсована колективізація в Західній Україні, чергове насильство над селянином, щоб викликати його опір і

спровокувати масове кровопролиття, дати привід для масового вивезення вже західноукраїнського селянина на так звані будови комунізму, на спорудження тих же катівських каналів, у шахти, на золотокопальні, звідки важко було вийти живцем. Провокація з убивством Ярослава Галана і масова депортація в Сибір із Західної України головним чином селян та інтелігенції. Адже українська інтелігенція — у переважній своїй більшості — це вихідці з селян.

Додайте до цього дві світові і громадянську для одних, визвольну для других — війни, що найдовше точилися саме на наших землях, то з певністю скажете: Україна стоїть не по коліна, а по горло в крові.

Хто знає, чи не гострить «меч караючий» для України черговий кат-модернізатор уже тепер, на спаді кривавого для нас з вами двадцятого століття? Пам'ятаймо, що з нами було і як це діялося. Я не залякую минулим. Я закликаю, щоб трагічне минуле народу було завжди з нами. Народна пам'ять, як і сам народ, незнищенна.

Це видання особливе, не призначене для одноразового прочитання. Осягти в послідовному викладі, читаючи підряд сторінку за сторінкою чорну хроніку голодомору на Україні в 1932—1933 роках, — це не просто для нервів. Нелегко читати, але треба. Без повної правди про минуле, якою страшною вона не була б, не мислиться процес оновлення та очищення, що відбувається в країні.

Народна пам'ять — найдостовірніше історичне джерело. Розкута самосвідомість народу — найсправедливіший історик пережитого лихоліття сталінщини.

Подані тут матеріали належать перу відомого українського поета і громадського діяча Івана Драча і торкаються політичних проблем, які є предметом гострих дискусій в Україні і в Росії.

Іван ДРАЧ

ЧИ ПОКАЄТЬСЯ РОСІЯ?

Виступ на міжнародній науковій конференції «ГОЛОД 1932-1933 рр. В УКРАЇНІ» (1993 р.)

Найстрашніше зазирати в безодню, у яку боїшся упасти. Народ хліборобів і співаків намагалися зробити народом канібалів і злодіїв — тавро 1933 року горить і досі на чолі нашого буття. Ми

чекаємо покаяння Росії Єльцина і Хасбулатова за гріхи Росії Леніна і Сталіна і ставимо за взірець вину Німеччини перед єврейством і покаяння Аденауера за вину Гітлера. Та спершу даймо раду самі собі. Большевицьких опричників на Україні мобілізували також і з українців, і покаянна кров Хвильового і Скрипника не змиває вини мільйонів перед мільйонами.

Тримільйонна КПУ ще десять років тому мала вказівку, підписану Капто і Мухом, «Про п'ятдесятиліття так званого голоду 1933 року», а ідеолог горбачовської перестройки посол СРСР у Канаді Яковлев — теж десять років тому організував за кордоном лови дипломатів і журналістів, щоб погасити правду про 1933 рік, яку розкривали наші земляки у США і Канаді. Та й саме засекречування архіву Політбюро, а тепер Президентського архіву Єльцина виразно свідчить, де народжувались і народжуються главками голоду.

Голодомор 1932—1933 років за своєю суттю не був випадковим чи унікальним епізодом у долі українського народу. Настав час до кінця усвідомити раз і назавжди, що це був лише один із найближчих до нас, уцілілих і нині сущих українців, етап планомірного викорінення української нації, неприйняття існування якої глибинно закладене в нащадків північних племен, яким наш народ дав свою віру, культуру, цивілізацію і навіть імення. У відповідь на це не лише від з'яви Московського царства, а ще із самої княжої доби, ще від Андрія Боголюбського в Україну-Русь безперервно накочуються хвилі ненависті, жорстокості, тотального зруйнування українства, які цей північний провінційний князьок приніс у Київ, сплюндрувавши його за кілька десятиліть до хана Батия. Заповіт цього варвара немов закарбувався у генах усіх московських і петербурзьких правителів незалежно від того, якої вони були крові — німецької чи грузинської: кожен із них виявлявся непримиренним ворогом українства навіть тоді, коли наші проводирі колінкували в покорі й послуху перед ними. Здається, жоден із російських володарів не забував тлумити українську мову й культуру і не зупинявся перед тим, щоб пролити ріки української крові, брати і брати безконечні валки українського ясиру для «обустройства» своєї болотяної Півночі і неісходимого Сибіру.

Лукава фраза, що історія навчає того, що не навчає нічого, не для нас, українців. Вона змайстрована тими, хто хотів би, щоб людство забуло про їхні диявольські сліди в історії, щоб утекти від суду

Божого і суду людського. Забуття — заповіт для катівських нащадків. Вічна пам'ять — святий урок для нащадків невинно убієнних. Ці уроки українство має засвоїти і нарешті починає засвоювати.

Перший урок, який уже стає невід'ємною складовою національної свідомості українця, полягає у тому, що в Росії ніколи не було, немає і поки що не передбачається іншого інтересу в Україні, ніж винищення до решти, до ноги, до пня української нації. Бачимо, що від найрафінованішого філософа до найзахланнішого пияка — надто в багатьох росіян вкладено справді фатальну одержимість українофобією. Вона становить один із головних елементів «русской ідеї», вона нині піниться несамовитою, справді зоологічною ненавистю до українства в російському парламенті, вона закарбована на стінах міст Криму: «Хороший хахол — мертвий хахол!» Ця якась бісівська одержимість уже перевершила хронічний — учений і чорносотенний — антисемітизм російських «пасіонаріїв». Ця убивча для українців і самоббивча для самих росіян манія диктує кожен крок, кожне слово, кожен жест щодо України і з боку нинішньої влади в Москві, генералітету політичного, військового, економічного, наукового й культурного, хоч би в які шати вони не маскувалися. Мусимо констатувати, що нині довершується формування кількасотлітнього великоросійського расизму, російського нацизму як світоглядної, духової бази, здається, останнього й вирішального походу для остаточного знищення української нації. Коли ще хтось сумнівається і не помічає в Єльцині комплекс Андрія Боголюбського, хай ще раз помислить, що стоїть за психологічним, економічним, політичним, культурно-інформаційним, не відкидаючи й військового, тотальним терором, який став єдиним змістом російської політики щодо України після проголошення нашої незалежності. Річ навіть не в Севастополі чи Донбасі, а в тому, передовсім у тому, що «Київ — мати городов руских», і виїняти це з душі пересічного росіянина так само неможливо, як із душі українця те, що Київ — столиця України.

Говориться це не для того, аби культивувати навзаєм таку саму ненависть до росіян, якою росіян шосили і щодня напамповують проти українців. Честь і гідність нашої нації тисячоліттями полягала в повазі до інших народів, навіть до ворогів, яких в українському фольклорі вибачливо іменували «воріженьками», йдеться про те, аби до нашої толерантності додати більше, ніж досі, національної муж-

ності, національної обачності, національної стійкості і мудрості. Українці не прагнуть війни з Росією, але змушені бути готові до гіршого. Українці не прагнуть жити і господарювати на шкоду Росії, але мусять навчитися не поступатися своїми національними, економічними інтересами. Українці не відкидають російської культури, але зобов'язані нарешті вміти виробити імунітет до її аж ніяк не культурної, расистської агресивності й нетерпимості до духових надбань інших народів. Українці не зречуться православ'я, але свого, а не накинутаго їм натомість церковного фанатизму московського великодержавництва. Саме про це промовляють до нас і наших нащадків мільйони світлих душ українських жінок і дітей з мороку 1932—1933 років. Почуймо ж їх!

Другий урок масових жертвоприношень українців у капищах чужих сусідських Молохів є той, усвідомлення якого нам, можливо, бракує чи не найбільше. Хоч би хто довкола нас і з-поміж нас звикся з думкою, що українці приречені на роль нації-жертви, але за 750 років бездержавності ми довели всьому людству, що є безсмертною нацією. Можливо, у цьому полягає космічний сенс наших трагічних станів напівмертвого існування, до якого періодично зводили українство чужоземці, і неминучих наших воскресінь, могутніх спалахів волі нації до життя. Так було після татароординської навали, після турецько-татарських мільйонних ясирів, після паль і четвертування польською шляхтою, після триста літнього російського духовного і фізичного голокосту.

Життездатні історичні нації демонструють одну повчальну рису: вони ніколи не забувають тих жертв, яких зазнали їхні минулі покоління. Для євреїв, вірмен, болгар та деяких націй, що їх інші народи прагнули знищити, стерти з лица землі, безперервність національного існування завжди пов'язана, зокрема, з невитравною пам'яттю про необоротні втрати свого етносу, з відчуттям генетичного кровного зв'язку з предками, котрих винищували лише за те, що залишалися євреями, вірменами, болгарами. Тепер уже документально доведено, що майже третину наших селян 60 років тому умертвили тільки через те, що вони були й хотіли залишатися українцями. Однак українці опинилися у найстрашнішій ситуації: український рід послідовно викорінювали по-канібальськи і водночас по-диявольськи забороняли не тільки рахувати замордованих, а й зберігати саму пам'ять про них.

Єврейський народ, відновлена по двох тисячоліттях держава Ізраїль змусили цілий світ визнати свою провину, зокрема за фаши-

стський голокост у Другій світовій війні, євреї одержали всесвітній мандат на довічне переслідування нищителів своєї нації, і роблять це через півстоліття так само невтомно й активно, як і по свіжих кривавих слідах. Знаємо, що німецький народ покаявся перед єврейством і попри всю свою еталонну ошадливість супроводить сплату морального боргу також фінансовим відшкодуванням потомкам жертв гітлеризму, хоч і відрікся від нацистської ідеології. Нам не треба доводити, що нинішня Росія є спадкоємицею і російських царів, і російських большевиків — Москва сама себе утвердила і дедалі гучніше утверджує правонаступницею обох імперій: білої Російської та червоної — СРСР. Пророки «рускості» від Бердяєва до Зюганова, від монаха Філофея з XV століття до сучасного князя державної московської Церкви митрополита петербурзького Іоанна обурено відкидають саму думку про те, що самодержавний деспотизм чи большевицький тероризм є неорганічними для російської історії, натхненно доводять, що ці начебто різні режими є лише видозміною форм, модифікацією безперервності існування великоросів як природжених і довічних державників-імперіалістів. І все, що чинилося до і після 1917 року, — в ім'я і на благо Великої Росії. Старі й новітні російські ідеологи самі утверджують юридичні й етичні підстави, за якими Україна має право виставити рахунок за Голодомор 1932—1933 років нинішній Російській Федерації. «Руская идея» та її практики ще не дістали оцінки свого україножертства на черговому міжнародному Нюрнберзькому процесі, але цей процес виглядає реальним і неминучим, його перший дзвоник пролунав у рішенні Ради Безпеки ООН щодо російських зазіхань на український Севастополь, постукав у двері утворенням міжнародного трибуналу про звірства агресорів у Югославії. Поки що не помітно, щоб офіційна Росія почула ці історичні сигнали долі. Не бачимо каяття і за переполовинення української нації у останні 75 років. Але ми хотіли б, щоб північний сусід звернув увагу на наше застереження: українська нація залишає за собою право зажадати відповідальності Москви, зокрема і за Голодомор-1933. Настає час, і 8 чи 12 мільйонів свідків — удвоє чи утроє більше, ніж полеглих у війні 1941—1945 років, устануть із могил кожного українського села і зажадають невизнання терміну давності за злочин їхнього умертвлення, як і належить за міжнародним правом.

На конференції, організованій нашим посольством у Москві навесні цього року, більшість російських учасників наголошувала на тому, що голод не вибирає своїх жертв за генотипом, що перед

голодом і перед Сталіним, мовляв, усі рівні. Лише єдиний Сергій Адамович Ковальов, колишній дисидент і теперішній голова Комісії з питань прав людини сумнозвісного російського парламенту, знайшов у собі мужність сказати — від росіян до українців сказати: «Простите нас!»

У цих словах бриніла надія...

Іван ДРАЧ

ЧИ ПРАЦЮЄ УКРАЇНЬСКА НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ?

У ХХ столітті український етнос втратив половину свого складу — так позбиткувалися над бездержавною нацією. Великий Голод (1932—1933) і Велика Війна (1939—1945). Отож, ми живемо наче половиною свого буття. Але й після такого винищення ми спромоглися на варіант своєї держави. Все це свідчить про очевидну живучість української ідеї, яка постійно пломеніє в надрах українського етносу.

Кілька років тому мені довелося бути в бразильському штаті Парана (столиця Курітіба). Там живуть якусь сотню літ вихідці переважно з Галичини (згадайте вірші Івана Франка «До Бразилії»). Маленька гілочка українського роду, закинута долею на край світу, в основному підживлювана ентузіастами української греко-католицької церкви, повновартісно існує в португальськомовному морі. Українські школи, кафедри, українські люди як керівники державних установ — усе це не могло не вразити.

Так мені видається, мусить бути критична маса етносу, певної зрілості чи розвитку, щоб у ній існувала національна ідея. Яюсь одночасно у мене в Товаристві сиділо на дивані двоє українців — один з Австралії, а другий — з Норильська, з міста за полярним колом. Обидва вони представляли дві українські громади однаковим числом — тридцять тисяч. Цікаво, що тридцятитисячну громаду в Австралії ми знаємо всі, а про таку ж громаду міста Норильська ми ледве що чули. А я ж колись там навіть бував зі своїми колегами — Давидом Кугультіновим, Кайсином Кулієвим та Михайлом Дудіним. Це, здається, було 1976 року — і до мене тоді з українців мало хто й підходив.

Я розумію, що українська громада в Австралії складалась переважно з політичне свідомих українців. А на півночі Красноярського краю громада складалася із засланців, яких згодом послідовно нищили й не давали самоутвердитись, а частково із заробітчан, які їздили заробити копійку. Про одного з них, Гришка, я написав нарис у «Литературной газете» — «Запорожець за Полярним колом». Але наявність цих двох тридцятитисячних мас українства в різних кінцях планети і різні, абсолютно полярні їхні долі змушують мене багато над чим задуматися...

Українську ідею впродовж століть прозиравав Пантелеймон Куліш. У «Зазивному листі до української інтелігенції» (1863) він писав: «Були ми довго наче мертві, були нерухомі в летаргичному сні років із півтора ста послі того, як наш Богдан запродав нас разом у двоє рук, а його аіег его (друге я) хотів запродати ще і в трейті. Із сього летаргу пробудила нас рідна мова...

...Знаючи з історичного досвіду, як уставали нації, повержені незгодою або дикою силою в прах, уповаймо духом бодрим, що в нашій давнині затаїлася сила невмируща і що ми тією силою дійдемо колись до того зросту, який сама природа нам на роду написала...

Так, ми не малий нарід, дарма що нас не добачають наші сусіде у своїм величанні. Не малий уже тим, що докіль стояли ми за Польщу, під п'ятою в Ляха ізвивалась Москва; а як почали стояти за Москву, стала тогді Польща пишати під п'ятою в Москаля.

Не малий і тим, що, давши Польщі й Москві архиеріїв, вельмож і писателів, не пошились ми в чужоземщину слідом за своїми спокушеними главами.

Найбільше ж величче української нації явне з того, що, зоставшись без церковного, політичного, воїнського і наукового передовництва, спромоглась вона видати з себе самобутню літературу і затривожила не помалу силоміцних единителів Русі.

Пам'ятне бо нам слово московського оракула: що польське повстанне єсть ніщо, як порівняти його з повстаннем літературної України. Там, рече, відпала б, може, під лихий час, невеличка провинція від імперії; а тут мужицька мова, ставши літературною, розколе імперію на самій серцевині. Так промовила, віщуючи про нас, московська піфія...

Пам'ятаю, рідне браттє, апостольське слово, що поставили ми девізом до сього «Зазивного листу»: «Духа не угашайте! Не гасімо його самі в собі; тогді ніхто його не вгасить і в нашому народові...»

Мені, темному, стало розвиднятися поволі тоді, коли став дещо читати з геополітики Льва Гумільова і Юрія Липи. Саме в такій часовій послідовності вони прийшли до мене, хоча б мусили прийти навпаки — за часом написання своїх творів. Малопояснювані речі стали наблизатися до деякого розуміння. Згодом я став думати, чому в одному випадку для державної нації досить мільйона чи кількох (естонці чи словаки), а в нашому, грішному, і кількох десятків мільйонів не досить. Концентрація національної ідеї, насиченість, густота, рівень патріотизму на душу населення чи ще які мудрі й тяжко обчислювані речі. Ось у Києві з чотирьох мешканців — трое українців, а українську мову коли почуєш, то озираєшся — майже завжди хтось із твоїх знайомих. Чи нас чекає ірландизація (в Дубліні актори головного драматичного театру зобов'язуються раз на місяць давати вистави рідною ірландською мовою)?

Отож низка міркувань з приводу української національної ідеї. Адже, як писав колись М.Євшан, «...коли ми дійсно наважилися виконати якусь історичну місію, коли дійсно вирішили стати вільними, мусимо на свою теперішню діяльність глянути з історичної перспективи.

Інакше кажучи: українська національна ідея мусить увійти в основу виховання українських поколінь, стати для них новою релігією, увійти в їх кров».

Українська колективна свідомість ще й досі лише складається, вона не виробила усталеної системи поглядів на місце й роль українства в Європі й світі, не викристалізувалася в конкуруючі дієздатні, зрілі концепції, отже, ще не може дати загальнозрозумілих мотивацій до сконсолідованої (тобто історичної) поведінки більшості громадян. Уявлення українців про свою Вітчизну надто довго (небезпечно довго) існують у первісній, емоційній, інтуїтивній фазі, фрагментарне, а тому ще не продукують чітких алгоритмів усвідомленої, цілеспрямованої, а головне — безперервної колективної дії, тобто історичної творчості. Це настільки специфічна ознака української національної свідомості, настільки унікальна з-посеред державницьких націй (тобто єдиних спільнот, що можуть вважатися повносилимими націями), що аналіз природи такого світо-

вого феномену неминуче стає альфою і омегою будь-яких досліджень. Встановлення першопричин подібного колоїдного, аморфного існування, в яке час від часу потрапляє українство, певна річ, дають ключ і для розуміння минулого й сучасного, і для оздоровлення нації.

Сама по собі націєтворча і державотворча функція ідеї не є жодним відкриттям. Це об'єктивна умова виживання кожного народу, кожної нації. Але, можливо, українство ще потребує такого ідеологічного лікнепу, спочатку не так теоретичного, як порівняльно-описового. Треба знати, що означали і означають, як функціонують національні ідеології в історичній долі німців, японців, китайців, американців, англійців, французів, італійців, іспанців, а надто — росіян. Кілька томів такої світової антології національних ідеологій варті всієї багаторічної діяльності багатьох наших інституцій, за позірною квазіпатріотичністю яких крилася (і досі глибоко вкорінена) стерилізація національної свідомості українства, хоч би як комусь широко бажалося оцінювати ту діяльність інакше.

Сподіватися на державну підтримку досліджень природи української ідеї поки що не доводиться. Одержавлені науковці-дослідники зорієнтовані на протилежне («Національна ідея не спрацювала»). Поштовх мусять дати незалежні дослідники, творчі колективи на кшталт наукових інституцій Української Всесвітньої Координаційної Ради. З часом з'являться окремі видатні мислителі (як «з нічого» з'явився історик М.Грушевський). Але не може не турбувати «втрата темпу» («Українська нація завжди запізнюється» — М.Скрипник), що консервує і увічне аутсайдерство як спосіб історичного існування.

Системний аналіз складників української ідеї, стратегічні дослідження — справа не одного року. Але вже зараз потребує оперативного наукового, публіцистичного, політичного і пропагандистського швидкого реагування низка небезпечних деформацій, які успішно ін'єктуються в українську національну свідомість чотирьох незалежницьких років. Отруюють витоки, вносять корозію в самоусвідомлення українців добре знані зовнішні й внутрішні чинники, які полярно суперечать національним інтересам України. Це має стати зрозумілим загалові на рівні буденної свідомості, яку спотворюють «демократичні» недоброзичливіці України, аби скористатися суспільним потьмаренням (як це сталося в Білорусі).

Тому найактуальнішим у інформаційній сфері видається сьогодні аргументована і виразна протидія почуттю тотального песимізму щодо перспектив існування незалежної України, вже посяяному в свідомості навіть патріотично налаштованих громадян. Капітулянтська німота патріотичних інтелектуалів просто вражає. Лексика політиків і публіцистів патріотичного спрямування наскрізь просякнута катастрофізмами, зневірою, ганебним голосінням, негідними бідканнями й схлипуваннями з приводу «трагічної долі багатостраждального українського народу», якому Бог, не знати чому, без жодних зусиль самого народу, подарував державу 1991-го — мабуть, для злиднів, злигоднів і т. ін. Хоч автори цих голосінь мають чи не найменші особисті підстави для суцільного мінору. Що найнебезпечніше: свідомо деморалізація українства за формулою «Не тратьте, куме, сили» вже підхоплена тими, хто мав би пробуджувати в громадян надію і волю до праці в ім'я України. Іноді здається, що навіть наші мужні та світлі голови потрапили в поле гіпнотичних навіювань і вже самі в затруєному стані автоматично транслюють «установки» українофобських гуру. Якщо в Росії на реанімацію імперської манії величі успішно працюють геть усі — від президента й урядовців, партій і рухів аж до останнього циркового клоуна й естрадного конферансьє, то в нас, здається, навіть наймужніші, найталановитіші, найпопулярніші діячі науки й культури з усіх слів і звуків відпам'ятовують лише самоїдські й цвинтарні. Якщо українське Відродження першої третини ХХ століття Москва примусила замовкнути лише кулями в потилицю й Соловками для творчої еліти, то нині, аби спаралізувати нас, вистачає поки що інформаційних маніпулювань для придушення нашої здорової психіки. Депресія після гідного подиву національного піднесення 1988—1991 років вразила не лише не-свідомих чи малосвідомих громадян, на яких тепер модно все нарікати. Принишкли й їхні речники, володарі дум і почуттів, — ось одна з поважних причин масової апатії українців.

Певна розгубленість вчувається і в донедавна знаних в Україні наших закордонних громадах. Неминуча зміна віх і орієнтирів надто затягнулася. Контакти з материковою Україною знову набувають якогось, сказати б, спорадичного, приватного характеру. Тому, мабуть, на часі нам усім знову зібратися до гурту, на спільну раду, і вже сьогодні почати підготовку до Другого Всесвітнього форуму українців. Я більш ніж переконаний, що це дасть могутній поштовх

до переходу в наступну фазу творення нової України. Я вірю в національну енергію українства. І як тоді, три роки тому, з'явилася поруч із загартованими ветеранами свіжа когорта діячів всесвітнього українства, що зробили за цей час надзвичайно багато для своєї етнічної Батьківщини, так знову вийдуть на історичний кін досвідчені й молодші хранителі та будителі української національної ідеї. І ми разом, уже не наосліп, почнемо долати наступну сходинку, визначену нам Богом та історією для досягнення величі нашої України.

Найближчим часом варто було б звернути увагу на такі напрямки й завдання досліджень цієї проблеми.

1. Відновлення зв'язку часів, культурної, духовної спадковості, зокрема Київська Русь — сучасна Україна (етнічні корені, державність, релігія, мова, писемність, мистецтво, фольклор), оскільки ці основи в корені порушено.

2. Економічне підґрунтя національних інтересів — створення українського внутрішнього ринку. Згадаймо, як за це дісталось в двадцятих роках Волобуєву. В цій площині лежать розв'язання об'єктивних і штучних суперечностей між регіонами України, які були частинами різних імперій. У цьому напрямку від 1991 року зроблено найменше і теоретично, й практично.

3. Геополітичне становище України — історичне і сьогоденне. Проблеми союзників, потенційних ворогів, а звідси — формування ефективної зовнішньої політики.

4. Цілком самостійний напрям: Україна і Росія. Оптимальні варіанти мирного співіснування на найосяжнішу перспективу, через різні (найгостріші, аж до збройних конфліктів) фази. Аналіз сумісності й несумісності національних інтересів України й Росії.

5. Історіософія: гносеологічні та історичні корені будь-якої національної ідеї як ідеальної матриці генотипу тієї чи іншої спільноти у її взаємодії з середовищем проживання. Це відкриває способи існування та здатність до розвитку національної спільноти.

Драч І. Політика. — К., 1997. — С. 354-358; 359, 365.

Роман Сербин

У статті історика Романа Сербина гостро ставиться питання про необхідність подолання стереотипів в оцінках питання, яке все ще розділяє українське суспільство: чим насправді була для України радянсько-нацистська війна 1941 — 1945 рр., якими були її справжні наслідки?

22 ЧЕРВНЯ 1941 РОКУ: ПОЧАТОК МІФУ «ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ»

Мабуть, немає сьогодні українця, який би не знав, що 22 червня 1941 почалася жаклива німецько-радянська війна. Але мало хто знає, що того ж таки дня партійна верхівка почала запускати в народ один з найпотужніших міфів, який будь-коли поневолював людські уми й серця, і який помираюча радянська імперія передала відновленій незалежній українській державі. Пригляньмося до цього міфу та його ролі в сьогоднішньому українському суспільстві.

22 червня сталінський ідеолог Омелян Ярославський написав довжелезну статтю під заголовком «Велика Вітчизняна війна радянського народу». Наступного дня стаття була надрукована в «Правді», а опісля в інших газетах. У статті йшлося про попереднє «визволення» Західної України й Прибалтики та неминучу «перемогу» над гітлерівською Німеччиною. Так було наголошено на трьох поняттях зароджуваного міфу: «вітчизняна війна», «визволення», «перемога». Невдовзі стаття була надрукована стотисячним накладом у формі брошури, а разом з нею великим тиражем випущено буклет воєнних кличів. Як бачимо, не народ, а партія назвала цю війну «вітчизняною», як і не народ, а партія започаткувала міф «Великої Вітчизняної війни».

Під час війни міф мобілізував народні маси проти ворога, а після війни став інструментом творення нової, режимові вигідної, колективної пам'яті. Історик німецьких міфів Ганс-Юрген Пандель пише про міфи як «кодування історичної свідомості» з метою тлумачення сучасного та, на підставі минулого, формування перспектив на майбутнє. Міф «Великої Вітчизняної війни» скріплював комуністичний режим, консолідував радянську імперію та допомагав перетворити

з багатонаціональної на однонаціональний, російськомовний «радянський народ». Не випадково посилення міфу (будування музеїв, пам'ятників тощо) припадає на роки впровадження теорій «двох рідних мов», злиття радянських народів.

Одним із парадоксів пострадянської України є перебрання нею радянського міфу. Чи може послужити для національної й державної консолідації української незалежності міф, метою якого було втримати єдність радянської імперії? Здоровий глузд каже, що ні. «Міфи, — пише Пандель, — подаються як «втрачене минуле», що необхідно знову повернути». Втрачене минуле «Великої Вітчизняної війни» — це сталінська «родіна», або, точніше — «тюрма народів». Дивно звучать сьогодні визнання Радянського Союзу «імперією» і водночас «вітчиною». Бо якщо комуністична імперія зла була «вітчиною» для колонізованого українського народу, то тоді логічно вважати Українську Повстанську Армію, яка боролася лише за Україну, ворогом свого власного українського народу. Такі абсурди, свідомо чи несвідомо, пропагують сьогодні прихильники міфу «ВВВ».

Не менш неологічним є твердження про визволення України Червоною армією. «Визволення» означає повернення волі. Коли один рабовласник відбере раба від іншого і зробить його своїм рабом, то чи не блюзнірство говорити тут про «визволення»? Були визволені Франція, Бельгія та інші західні країни, навіть Росія була визволена частково (лише в національному сенсі), але жодного визволення (ні національного, ні політичного, ні соціального, ні релігійного, ні іншого) не дістала Україна. Тоталітарні імперії не визволяють колоній, вони лише завойовують або відвойовують їх, як це й було у ставленні сталінської імперії до України з 1939 до 1944-го.

У травні 1945 року закінчилася війна проти Німеччини і виправданим є сьогодні відзначати цю подію: бо в Центральній Європі перестали гинути українські солдати. Але до чого тут гучний день «Перемоги»? Перемогу над Німеччиною здобув не «радянський народ», а «гвинтики», з яких складалася сталінська імперія. Це 25 червня 1945 року визнав у тості сам «любимий вождь»: «Я б хотів випити за “здоров’я [...] людей, яких вважають «гвинтиками» великого державного механізму, але без яких ми — маршали і командуючі фронтами і арміями, говорячи грубо, і біса не варті».

«Перемога для всіх одна», проголошують прибічники міфу «Перемога радянського народу». Чи справді? Перемога кого? Перемога над ким? У Західній Україні жорстока війна проти УПА та цивільного населення, яке її підтримувало, продовжувалася ще довгі роки і остаточно перемогу над воїнами за незалежну українську державу радянська влада здобула аж на початку 50-х років. Переміг упістів не український народ, а сталінські «гвинтики».

Сьогодні констатуємо історичний парадокс і політичну небезпеку. Українська держава, яка постала завдяки розпадові Радянського Союзу, замість того, щоб викоренити міф, який був інтегруючою силою і консолідатором усвідомлення єдності колишньої радянської імперії, його перебрала й плекає. За десять років цей антиукраїнський міф не послаб, а зміцнів: агресивним речником його стала найбільша організація ветеранів України (портрет «вождя» донині на почесному місці в приймальні офісу на вулиці Липській) та ліві партії. Прихильниками міфу залишаються Президент України, український уряд і Верховна Рада, а загрозливість міфу для української держави недобачають, або не хочуть бачити, центристські партії, українська інтелігенція. 60-та річниця вибуху німецько-радянської війни дає нову нагоду для посилення міфу.

Цьогорічне відзначення початку німецько-радянської війни повинно дати новий поштовх до відкинення старих міфів і повернення історичної правди. Треба представити війну тією страшною подією, якою вона насправді була. Необхідно висвітлити злочинність як нацистського, так і радянського режимів, бо вони однаково винищували український народ. Віддати належну шану всім ветеранам, у яких би арміях вони не служили. Лише такий підхід до трагічного минулого є гідним нової незалежної демократичної української держави.

Євген Марчук

П'ЯТЬ РОКІВ УКРАЇНСЬКОЇ ТРАГЕДІЇ

Це уривок з книги відомого українського політика, з червня 1995 до травня 1996 р. прем'єр-міністра України Євгена Марчука, який на президентських виборах 1999 р. висувався кандидатом у Президенти України. У своїй книзі він дає найбільш системний критичний аналіз того, що було зроблено у попередні роки адміністрацією Леоніда Кучми.

Замість суверенної і незалежної, демократичної, соціальної і правової держави в Україні побудовано дивне і жорстоке суспільство, де офіційно виголошені слова мають протилежний зміст, а державні дії— протилежний результат.

Творення такого суспільства супроводжується величезним і стрімким його просуванням у минуле.

Матеріальні збитки від руйнівного «реформаторського» курсу в Україні більші за воєнні. При цьому безпрецедентні за розмахом негативні тенденції дедалі посилюються.

Сьогодні Україна є державою-банкрутом.

Явище «протилежної дії» — найхарактерніша прикмета управлінської діяльності нинішньої влади і охоплює всі аспекти суспільного життя.

Україна перетворена в зону лиха. У ній розгортається не тільки всеохоплююча економічна криза, а й загальнонаціональна гуманітарна катастрофа.

В Україні під час Великої Вітчизняної війни було зруйновано 720 міст і містечок, 28 тис. сіл (42— від загальної кількості зруйнованих населених пунктів у СРСР).

Евакуйовано до східних районів СРСР: 550 заводів (30%), сотні колгоспів, радгоспів і МТС, дві кіностудії, на базі яких виникли «Ташкентфільм» і «Казахфільм», театри, вузи. Майно з-за Уралу повернуте не було.

Знищено і розгромлено 16 тис. підприємств, 33 тис. колгоспів і радгоспів, 18 тис. медичних установ.

Матеріальні втрати оцінюються від 550 млрд. до 1,2 трлн. крб., тобто 30% усього національного багатства.

Тепер з'являються дослідження, де аналітики намагаються зіставити матеріальні збитки, завдані війною, зі збитками, яких зазнала Україна внаслідок «курсу радикальних реформ». Це зробити досить важко, бо структура цих збитків різна, але всі приходять до одного висновку, що матеріальні збитки від руйнівного «реформаторського курсу» в Україні більші за воєнні.

Ще одне порівняння. Понад два місяці авіація НАТО бомбардувала Югославію. Крім воєнних об'єктів, знищувалася промислова інфраструктура: мости, електростанції, нафтопереробні та хімічні заводи тощо. Економічні втрати Югославії оцінюються від 130 до 180 млрд. доларів. Промисловість практично паралізована. Внаслідок воєнних дій валовий внутрішній продукт на душу населення знизився до катастрофічного рівня і становить величину, що... у 2,5 рази вища, ніж в Україні.

Аналітична служба Європейського банку реконструкції та розвитку оприлюднила дані прогнозованого ВВП у 1999 році стосовно двадцяти п'яти пострадянських і постсоціалістичних країн. Україна за абсолютним показником перебуває на 23 місці, за показником ВВП на душу населення — на останньому.

На сьогодні в Україні немає жодного значущого економічного показника, що продемонстрував би позитивні зміни порівняно з 1994 роком.

Це є наслідком цілеспрямованої політики діючої влади.

Явище «протилежної дії» є найхарактернішою прикметою управлінської діяльності нинішньої влади і охоплює всі аспекти суспільного життя.

Рухаючись до Європи, потрапили в Африку; будуючи демократію, опинилися в напівфеодальній державі; забезпечуючи права людини, фактично маємо систему геноциду; забезпечуючи підтримку базових галузей, отримали їх катастрофічний розвал; захищаючи власного виробника, остаточно його знищують; розвиваючи малий і середній бізнес, отримали тотальну монополізацію господарського життя країни тощо.

На початку «реформ» в 1994 році Україна входила у групу розвинених країн (була на 54 місці). Тепер — на 102 місці, а за конкурентоспроможністю національної економіки займає 53-тє (останнє) місце у світових рейтингах. За офіційною термінологією українських можновладців, це — «входження до світового економічного простору».

Сьогодні Україна є державою-банкрутом. Сукупні борги держави: зовнішні (60 млрд. грн.), вчасно невиплачені зарплати і пенсії (понад 10 млрд. грн.), борги по облігаціях внутрішньої державної позики (близько 12 млрд. грн.) плюс колишні заощадження (132 млрд. грн.) становлять просто астрономічну суму. На сьогодні — це понад 200 млрд. грн. Ось що називається «побудовою ефективної ринкової економіки».

З економікою України відбувається надзвичайно небезпечна зловідомісна трансформація. Ми стоїмо на тій межі, після якої руйнівні процеси починають набувати незворотного характеру.

Але найбільше вражають навіть не дані з економічних звітів і аналітичних матеріалів, а результати соціологічних досліджень, які характеризують глибину людського відчаю.

За даними соціологічних опитувань, у квітні 1999 року третина громадян України бажала виїхати за кордон із соціально-економічних причин.

Наступний факт: студентам престижних вузів України наприкінці 1998 року було задано запитання про їхні плани на майбутнє. 60% студентів своє майбутнє бачать в еміграції за кордон.

Якщо мільйони громадян хочуть залишити батьківщину, — значить, Україна перетворена в зону лиха. Значить, у ній розгортається не тільки всеохоплююча економічна криза, а й загальнонаціональна гуманітарна катастрофа.

Проте існує й інший погляд.

Щодо оцінки фактів, наведених у першій частині книги, то українська політична думка нещодавно збагатилася таким висновком: «Час довів правильність обраного нами шляху. За п'ять років стільки зроблено. Не можу таку справу полишити на півдорозі». (Президент України Л.Кучма (серпень 1999р.). *(Марчук Є. П'ять років української трагедії. — К., 1999.)*

ДОДАТКИ

ДОДАТОК № 1

ЗАВДАННЯ ДО КОНТРОЛЬНИХ КВАЛІФІКАЦІЙНИХ РОБІТ З УКРАЇНСЬКОГО НАРОДОЗНАВСТВА

№1

1. Особливості духовного світу українців.
2. Що характерно для пошукової діяльності Я.П.Новицького?
3. Що становить, на думку М.Драгоманова, основу моральних цінностей українця?

№2

1. Особливості духовного світу українця.
2. Кому з дослідників належить пріоритет у вивченні звичаєвого права українців?
3. Назвіть комплекс родинних обрядів. Дайте характеристику одного з них.

№3

1. Особливості духовного світу українців.
2. Що таке сім'я? Назвіть основні функції та особливості української сім'ї.
3. Громадські спільності в Україні: братства, молодіжні громади.

№4

1. Особливості духовного світу українців.
2. Що таке етнічна територія? Окресліть етнічну територію українців.
3. Що таке обряди і звичаї?

№5

1. Особливості духовного світу українців.
2. Які свята та обряди характерні для зимового циклу?
3. Що таке державна територія і чим вона відрізняється від території етнічної. Проілюструйте це на прикладах України і Росії.

№6

1. Особливості духовного світу українців.
2. Назвіть основні свята весняного циклу.

3. З чим пов'язана активізація в Україні етнографічних студій в XIX ст.?

№7

1. Особливості духовного світу українців.

2. Назвіть свята та обряди літнього циклу. Дайте характеристику одного конкретного обряду чи свята.

3. Що таке шлюб? Характерні ознаки шлюбних взаємин в Україні.

№8

1. Особливості духовного світу українців.

2. Що ви знаєте про принцип соціальної та національної ендогамії?

3. Що таке трипільна система обробітку ґрунту?

№9

1. Особливості духовного світу українців.

2. Охарактеризуйте основні обряди українського весілля.

3. Що вивчає антропологія? Що ви знаєте про основоположника української антропології?

№10

1. Особливості духовного світу українців.

2. Видатний дослідник української культури гуцулів В.Шухевич.

3. Характерні ознаки української громади.

№11

1. Особливості духовного світу українців.

2. Назвіть основні осередки громадського спілкування.

3. Що ви знаєте про гурток “Руська трійця”?

№12

1. Особливості духовного світу українців.

2. Українські дослідники трипільської культури.

3. Що ви знаєте про гончарство в Україні?

№13

1. Особливості духовного світу українців.

2. Дайте характеристику народного транспорту в Україні.

3. Що ви знаєте про рибальство в Україні?

№14

1. Особливості духовного світу українців.

2. Бортництво та бджільництво в Україні. Винахідник рамкового вулика.

3. Народознавчі студії Д.Яворницького.

№15

1. Особливості духовного світу українців.
2. Ремесла і промисли, пов'язані з обробкою дерева.
3. Народознавча енциклопедія, підготовлена та видана П.Чубинським.

№16

1. Особливості духовного світу українців.
2. Обробка металів в Україні.
3. Що ви знаєте про роботу Південно-Західного відділу Російського географічного товариства?

№17

1. Особливості духовного світу українців.
2. Українська діаспора: визначення, два основні відгалуження, сучасний стан.
3. Історико-етнографічне районування України.

№18

1. Особливості духовного світу українців.
2. Народознавчий доробок В.Гнатюка.
3. Викладіть своє розуміння етногенезу.

№19

1. Особливості духовного світу українців.
2. Що ви знаєте про народний одяг українців.
3. Давні писемні пам'ятки зарубіжних авторів про українців.

№20

1. Особливості духовного світу українців.
2. Дайте характеристику трипільської культури.
3. Політика окупаційних урядів по гальмуванню розвитку українського народознавства.

№21

1. Особливості духовного світу українців.
2. Українське звичаєве право: функції, характерні обряди та норми.
3. Доба тотемізму в міфології та її рудименти в українській культурі.

№ 22

1. Особливості духовного світу українців.
2. Народна символіка.
3. Обрядова їжа українців. Культ обрядового хліба.

№23

1. Особливості духовного світу українців.
2. Родильна обрядовість в Україні.
3. Становлення освіти в Україні.

№24

1. Особливості духовного світу українців.
2. Становлення книгодрукування в Україні.
3. Символіка житла в Україні.

№25

1. Особливості духовного світу українців.
2. Жнивні обряди та їх зв'язок з українським весіллям.
3. Житло в духовному світі селянина.

№26

1. Особливості духовного світу українців.
2. Типи народних поселень: село, присілок, хутір.
3. Українська народна космогонія.

№27

1. Особливості духовного світу українців.
2. Народознавчий доробок В.Кравченка.
3. Особливості похоронних обрядів в Україні.

№28

1. Особливості духовного світу українців.
2. Обряди та звичаї, пов'язані з народженням дитини.
3. Народна їжа і харчування в Україні.

№29

1. Особливості духовного світу українців.
2. Народне скотарство в Україні.
3. Колядування в Україні.

№30

1. Особливості духовного світу українців.
2. Походження української нації: сучасний погляд.
3. Народознавчий доробок М.Максимовича.

ДОДАТОК № 2

ТЕРНИСТИЙ ШЛЯХ УКРАЇНСТВА (ГЕНОЦИД В УКРАЇНІ)

1686 р. — Ліквідація автономії української церкви, незаконне й насильницьке приєднання Київської митрополії до Московського патріархату і встановлення Московським патріархом контролю в Україні над церквою, освітою і культурою.

1687 р. — Вимоги Москви до гетьмана України сприяти збільшенню кількості змішаних шлюбів між українцями та росіянами («Коломацькі статті»).

1689 р. — Заборона Києво-Печерській лаврі друкувати будь-які книжки без дозволу Московського патріарха.

1690 р. — «Анафема» Московського собору на «киевские новые книги» — книжки П.Могили, К.Ставровещького, І.Галятовського, Я.Барановича, А.Радивилівського, І.Славинецького та інших, писані тодішньою українською літературною мовою.

1693 р. — Заборона Московського патріарха привозити до Москви українські книжки.

1708 р., листопад — Зруйнування за наказом Петра I гетьманської столиці Батурина (з винятковою жорстокістю було замордовано всіх його мешканців — 6 тис. чоловіків, жінок і дітей, а місто дощенту зруйновано і спалено).

1709 р. — Указ Петра I про запровадження цензури при друкуванні українських книжок у Москві.

1720 р. — Указ Петра I про заборону друкування нових книжок українською мовою в Києво-Печерській та Чернігівській друкарнях, а старі книжки перед друкуванням було наказано привести у відповідність з російськими, «дабы... особливого наречия в оных не было».

1721 р. — Указ Петра I про цензурування українських книжок. Знищення Чернігівської друкарні.

1729 р. — Указ царя Петра II (внука Петра I), який зобов'язував переписати з української мови на російську всі державні постанови й розпорядження.

1755, 1766, 1769, 1775, 1786 рр. — Заборони Петербурзького синоду друкувати українські книжки.

1764 р. — Інструкція Катерини II князю О.В'яземському про посилення русифікації України, Смоленщини, Прибалтики та Фінляндії.

1764 р., 10 листопада — Указ Катерини II про ліквідацію в Україні гетьманського правління.

1769 р. — Указ синоду про вилучення в населення українських букварів та українських текстів з церковних книг.

1775 р., 3 серпня — Маніфест Катерини II «Об уничтожении Запорожской Сечи и причисления оной к Малороссийской губернии» та про закриття українських шкіл при полкових козацьких канцеляріях.

1783 р., 3 травня — Указ Катерини II про закріпачення селян у Лівобережній Україні.

1784 р. — Русифікація початкової освіти в Україні.

1786 р. — Заборона церковних відправ українською мовою, запровадження російської вимови церковнослов'янських текстів. Наказ про обов'язковість «чистого російського язика» в Київській академії.

1800 р. — Наказ Павла I про запровадження в Україні будівництва церков у московському синодальному стилі й заборона церковного будівництва в стилі козацького бароко.

1817 р. — Закриття Києво-Могилянської академії.

1817 р. — Запровадження викладання польською мовою в усіх початкових і вищих народних школах Галичини, яка входила в той час до Австро-Угорської імперії.

1831 р. — *Скасування* царським урядом Магдебурзького права (це поклало край неросійському судочинству, виборам урядовців та місцевій автономії в Україні).

1834 р. — Відкриття Київського імператорського університету з метою русифікації «Юго-Западного края».

1847 р., березень—квітень — Розгром «Товариства св. Кирила і Мефодія» у Києві, арешт його учасників і покарання ув'язненням та засланням у віддалені губернії Росії. Посилення переслідувань української мови, літератури та культури.

1847 р., 5 квітня — Арешт і безстрокове заслання Тараса Шевченка рядовим солдатом в окремих Оренбурзький корпус за резолюцією Миколи I «під найсуворіший нагляд, із заборонаю писати й малювати», що було рівнозначне ув'язненню (пробув там до 2 серпня 1857 р.).

1859 р. — Заміна австро-угорською владою української абетки латинською у Східній Галичині та на Буковині.

1862 р. — Закриття українських недільних і безплатних шкіл для дорослих.

1863 р., 18 липня — Циркуляр міністра внутрішніх справ Росії П.Валуєва про заборону друкування книг українською мовою в Російській імперії («Валуєвський циркуляр»).

1869, 1886 рр. — Укази царської адміністрації про доплати чиновникам «в десяти Юго-Западных губерниях лицам русского происхождения, исключая, однако, местных уроженцев», за успіхи в русифікації України.

1876 р., 18 травня — Таємний Емський указ Олександра II про заборону ввезення з-за кордону до імперії будь-яких українських книг і брошур, заборону українського театру й друкування українською мовою оригінальних творів художньої літератури, текстів українських пісень під нотами.

1881 р. — Циркуляр міністерства внутрішніх справ на роз'яснення Емського указу всім губернаторам Росії.

1881 р. — Заборона виголошення церковних проповідей українською мовою.

1883 р. — Заборона Київським генерал-губернатором Дрентельном театральних вистав українською мовою на підпорядкованих йому територіях (Київщина, Полтавщина, Чернігівщина, Волинь і Поділля). Ця заборона діяла протягом 10 років (до 1893 р.).

1888 р. — Указ Олександра III про заборону вживання української мови в офіційних установах і хрещення дітей українськими іменами.

1895 р. — Заборона українських книжок для дітей.

1899, 1903 рр. — Заборона української мови на Археологічному з'їзді в Києві та на відкритті пам'ятника І. Котляревському в Полтаві.

1907 р. — Закриття царським урядом української періодичної преси, конфіскація виданої в роки революції 1905—1907 рр. української літератури, репресії проти діячів української культури.

1908 р. — Указ сенату Російської імперії про «шкідливість» культурної та освітньої діяльності в Україні, «могущей вызвать последствия, угрожающие спокойствию и безопасности».

1910 р. — Циркуляр П. Столипіна про заборону створення «инородческих товариществ, в том числе украинских и еврейских, независимо от преследуемых ими целей».

1914 р., березень — Заборона царським режимом святкування 100-річчя від дня народження Т.Шевченка.

1914 р., вересень — Арешт і страта відступаючими австрійцями та угорцями сотень українців без слідства й суду за підозрою в про-російських симпатіях (30 тис. галичан і буковинців було інтерновано в концтаборах).

1914 р. — Указ Миколи II про скасування української преси. Заборона в окупованих російською армією Галичині та на Буковині вживання української мови, друкування книг, газет і журналів українською мовою. Розгром товариства «Просвіта», зруйнування бібліотеки Наукового товариства імені Шевченка. Депортація багатьох тисяч свідомих українців до Сибіру.

1918 р., 7 січня — Наступ більшовицьких військ під проводом В.Антонова-Овсієнка на Лівобережжя й Південну Україну.

1918 р., 29 січня — Битва під Крутами між 4-тисячною більшовицькою армією М.Муравйова та 300 національно свідомими київськими студентами (всі юнаки загинули в нерівній борні).

1918 р., 11 листопада — Румунські війська захопили Чернівці, а згодом — і решту Північної Буковини.

1918 р., листопад — Польські війська окупували Лемківщину, Надсяння, Холмщину та Підляшшя.

1918 р., 21 листопада — Поляки захопили Львів.

1918 р., 28 листопада — Скликаний румунами «Генеральний конгрес Буковини» проголосив злуку Буковини з Румунією.

1918 р., початок грудня — Другий наступ більшовицьких військ на Україну.

1918 р., 18 грудня — Французько-грецький десант в Одесі.

1919 р., січень—березень — Війська Антанти захопили Південно-Західну Україну з м. Одесою, Миколаєвом, Херсоном.

1919 р., 15 січня — Чеські війська захопили Ужгород.

1919 р., 23—31 січня — Хотинське повстання проти румунської окупації Бессарабії.

1919 р., травень—червень — Окупація Східної і Південної України військами А.Денікіна.

1919 р., 31 серпня — Захоплення Києва денікінцями.

1919 р., жовтень — Армія А.Денікіна зайняла Правобережну Україну.

1919 р., 7 листопада — Початок третього наступу більшовиків на Україну (до середини лютого 1920 р. вони витиснули війська А.Денікіна з України).

1919 р., 16 грудня — Більшовики втретє захопили Київ.

1920 р., 20 січня — Скасування поляками Галицького Крайового Сейму та Крайового Виділу і поділ Галичини на 3 воєводства. Заборона української преси, підпорядкування шкільництва польському міністерству освіти.

1920 р., 26 травня — Контрнаступ більшовиків на Україну (12 червня вони зайняли Київ, у липні— серпні — майже всі українські землі, за винятком Галичини).

1921 р., серпень — Більшовики розгромили загони Н.Махна.

1921 р., 22 листопада — Розстріл більшовиками 359 полонених бійців армії УНР під проводом Ю.Тютюнника під м. Базар на Житомирщині.

1921—1923 рр. — Голод у степових районах України, спричинений політикою «воєнного комунізму» та продовольчою розверсткою на селі, унаслідок якого загинуло до 1,5 млн. селян.

1924 р., 26 липня — Прийняття в Румунії закону, на підставі якого українців проголошено тими румунами, що «забули свою рідну мову». Посилена румунізація всіх видів шкільної освіти (завершена 1927 р.).

1924 р., 31 липня — Заборона української мови в польських державних та самоуправних установах Західної України.

1926 р., 25 травня — Вбивство С.Петлюри в Парижі.

1929 р., вересень — Арешт визначних діячів української науки, культури й УАПЦ за «належність» до вигаданих ОДПУ Спілки Визволення України (СВУ) та Спілки Української Молоді (СУМ).

1929—1930 рр. — Перша фаза колективізації й «розкуркулення» в Україні. Виселення сотень тисяч українських заможних селян до Сибіру та на Далекий Схід.

1930 р., 28—29 січня — Надзвичайний Церковний Собор у Києві ліквідував УАПЦ і Всеукраїнську Православну Церковну Раду (ВПЦР). Арешт митрополита М.Борецького та інших церковних діячів.

1930 р., 9 березня—19 квітня — Судовий процес у Харкові над 45-ма діячами української науки, літератури, культури, УАПЦ за належність до так званої «Спілки Визволення України» (СВУ).

1930 р., вересень—листопад — «Пацифікація» (жорстокі репресивні акції за наказом Ю.Пілсудського проти українського населення та провідних діячів українського політичного і культурного життя) в Галичині. Нищення українських культурних установ, кооперативів, масові арешти.

1931 р., лютий — Арешти колишніх діячів УНР (В.Голубович, П.Христюк, М.Пірат та ін.).

1931 р., лютий — Депортація М.Грушевського до Москви.

1932 р., 23 квітня — Постанова ЦК ВКП(б) про ліквідацію літературних організацій і утворення єдиної Спілки письменників СРСР.

1932 р., 7 серпня — Ухвалення ЦК ВКП(б) і Раднаркомом СРСР закону «Про охорону соціалістичної власності», який за «присвоєння» селянами навіть жмені колгоспного зерна карав розстрілом або концтабором.

1932 р., 23 грудня — Поляки стратили бойовиків ОУН В.Біласа і Д.Данилишина.

1933 р., 13 травня — Самогубство М.Хвильового як протест проти погрому більшовицьким керівництвом української культури.

1933 р., 7 липня — Самогубство М.Скрипника, доведеного до відчаю більшовицькою владою.

Кінець **1932** — весна **1933** року — Організація більшовицьким режимом штучного голодомору в Україні, унаслідок якого загинуло 8 млн. українських селян. Масове переселення росіян у вимерлі українські села.

1933 р. — Погром українців на Кубані.

1933 р., 22 листопада — Постанова ЦК КП(б)У про припинення українізації.

1934—1941 рр. — Знищення архітектурно-культурних пам'яток у різних містах України, арешт і страта 80% української інтелігенції.

1934 р., 18 червня — Створення польським урядом концентраційного табору в Березі-Картузькій, у якому перебувало значна кількість українських політичних діячів.

1934 р., 13—15 грудня — У зв'язку з убивством С.Кірова засудження до розстрілу діячів української культури, серед яких — письменники Г.Косинка, К.Буревій, Д.Фальківський, О.Влизько, І.Крушельницький та ін.

1936 р., 13 січня — Варшавський процес над 12-ма членами ОУН, звинувачених у вбивстві Б.Перацького. Засудження керівників ОУН С.Бандери, М.Лебеда та М.Карпинця до смертної кари.

1936 р., квітень — Арешт і розстріл Ю.Коцюбинського як нібито керівника українського троцькістського центру.

1936 р., жовтень — **1938** р., листопад — Чергова чистка КП(б)У і масовий терор в Україні (так звана «ежовщина»).

1937 р., 19—20 квітня, 23 червня — Два політичні процеси румунського військового суду над українськими націоналістами на Буковині, яких було звинувачено в революційній діяльності та в заперечуванні законності румунської влади над українськими землями.

1937 р., 30 серпня — Самогубство голови уряду УРСР П.Любченка.

1937 р., друга половина — Ліквідація майже всього складу уряду УРСР і всього ЦК КП(б)У.

1937 р., листопад — Масовий розстріл ув'язнених на Соловках українських письменників та інших діячів української культури (до 20-річчя жовтневого перевороту).

1938 р. — Сталінська постанова «Про обов'язкове вивчення російської мови в національних республіках СРСР».

1938 р., 24 квітня — Впровадження російської мови як обов'язкової в усіх школах України.

1938 р., 23 травня — Вбивство Є.Коновальця більшовицьким агентом у Роттердамі.

1938 р. — Посилення русифікації України у зв'язку з рішеннями XIV з'їзду КП(б)У 13—18 червня.

1939 р. — Розгром польською владою української православної церкви на Холмщині (знищено 189 церков, а 149 було передано римокатоликам).

1939—1941 рр. — Широкомасштабні репресії органів НКВС проти українців західних областей. Масові депортації українського населення у віддалені райони СРСР.

1941 р., січень — «Процес 59» членів ОУН у Львові.

1941 р., 22 червня — Початок Другої світової війни. Захоплення німцями Львова (30 червня), Галичини (липень), згодом — усієї України (19 вересня — Києва, 26 жовтня — Одеси, 24 жовтня — Харкова, у липні—серпні 1942 р. — Слобожанщини й Кубані). У ході війни на фронтах загинуло 8,8 млн. українців (загальні втрати України у Другій світовій війні становлять 17 млн. осіб), зруйновано 30 тис. сіл та 870 міст, знищено щонайменше 45% економіки.

1941 р., 12 липня — Арешт німецькими фашистами організаторів Українського Державного Правління у Львові на чолі з Я.Стецьком, а згодом — і С.Бандери (перебував у концтаборі до вересня 1944 р.).

1941 р., кінець липня — серпень — Знищення більшовиками під час відступу радянських військ до 15 тис. українських політичних

в'язнів, що перебували у в'язницях Львова, Золочева, Дубна, Рівного, Луцька, Києва, Харкова та інших міст. Розстріл у Києві агентами НКВД групи видатних діячів української культури, серед яких — українська письменниця й громадська діячка Л.Старицька-Черняхівська, оперний співак М.Донець та ін. Депортація відомих українських діячів у віддалені райони СРСР, під час якої багато з них загинуло або були знищені НКВД (В.Свідзінський, І.Юхименко, А.Кримський, К.Студинський, П.Франко та ін.).

1941 р., 1 серпня — Включення німцями Галичини до Генеральної Губернії (дистрикт Галичина).

1941 р., 19 серпня — Передача Румунії української території між Дністром і Бугом (так звана «Трансністрія») на підставі німецько-румунського договору.

1941 р., 20 серпня — Створення Рейхскомісаріату України на чолі з Е.Кохом зі столицею в м. Рівному.

1941 р., 30 серпня — Вбивство в Житомирі провідних членів ОУН О.Сеника та М.Сціборського.

1941 р., 15 вересня — Масовий арешт німецькими фашистами членів ОУН С.Бендери. Початок підпілля й активної боротьби ОУН проти німецько-фашистських окупантів.

1941 р., грудень — Арешт і розстріл (у лютому 1942 р.) в Києві німецькими фашистами групи українських націоналістів, у тому числі поетеси Олени Теліги.

1942 р., 13 лютого — Початок примусового вивезення українців («остарбайтерів») з центральних і східних областей на роботу до Німеччини (протягом 1941—1944 рр. було вивезено до 2,5 млн. осіб).

1942 р., 25 липня — Німецькі фашисти розстріляли в Києві крайового провідника ОУН С.Бендери Д.Мирона-Орлика.

1942 р., 25 липня — Три військові угорські суди над приблизно 150 членами націоналістичного підпілля на Закарпатті.

1944 р., червень — У німецькому концтаборі Шаксенгаузен закатовано українського письменника Олега Ольжича-Кандибу (сина О.Олеся).

1944—1955 рр. — Каральні акції органів НКВД СРСР проти українських сил опору, в процесі яких було вбито понад 150 тис. бійців УПА та ОУН, заарештовано понад 100 тис. і депортовано до Сибіру понад 200 тис. осіб із західних областей України.

1945 р. Ув'язнення українських греко-католицьких владик з митрополитом Й.Сліпим.

1946 р., 8—10 березня — Ліквідація греко-католицької церкви і підпорядкування її Російській православної церкві.

1946 р., березень — Закритий судовий процес у Києві над греко-католицькою церковною ієрархією на чолі з митрополитом Й.Сліпим.

1946 р., 24 серпня — Постанова пленуму ЦК КП(б)У «Про пере-
кручення і помилки у висвітленні історії української літератури у
«Нарисі історії української літератури», різка критика часописів
«Вітчизна» і «Перець» (ця постанова була згодом підтверджена XVI
з'їздом КП(б)У 25—26 січня 1949 р.).

1946—1949 рр. — Ліквідація російськими шовіністами українських
культурних здобутків під час Другої світової війни («ждановщина»).

1947 р., 3 березня — Призначення Л.Кагановича першим секре-
тарем ЦК КП(б)У і нова «чистка» серед українських культурних
кадрів, звинувачених в «українському буржуазному націоналізмі».

1947 р., квітень—травень — Депортація лемків та українців з
Холмщини до північної та західної Польщі (операція «Вісла»).

1949 р. — Чергова «чистка» в КП(б)У у зв'язку з рішеннями її
XVI з'їзду 25—28 січня (за звинуваченням в українському націо-
налізмі від січня 1949 р. до вересня 1952 р. було виключено з партії
22 175 її членів).

1949 р., 28 серпня — Скасування уніатської греко-католицької
церкви на Закарпатті на релігійному з'їзді в Мукачеві.

1950 р., 5 березня — У сутичці із загонами МВД біля м. Львова
загинув головний командир УПА Т.Чупринка (Р.Шухевич).

1950 р., 28 квітня — Скасування унії на Пряшівщині (Чехосло-
ваччина).

1951 р., 2 липня — Погромні статті в московській газеті «Прав-
да» проти «націоналістичних ухилів в українській літературі» (різка
критика вірша В.Сосюри «Любіть Україну» та лібрето опери «Бог-
дан Хмельницький» О.Корнійчука і В.Василевської).

1954 р., 23—26 березня — XVIII з'їзд КПУ схвалив набір юнаків
і дівчат з України на Сибір і до Казахстану для освоєння цілинних і
перелогових земель (протягом 1952—1956 рр. туди виїхало прибли-
зно 100 тис. осіб).

1954 р., 7 липня — Таємна постанова ЦК КППРС про посилення
антирелігійної пропаганди.

1957—1961 рр. — Посилені антирелігійні акції в УРСР, ліквіда-
ція приблизно половини церковно-релігійних установ (парафій, мо-
настирів, семінарій).

1958 р., 12 листопада — Постанова Пленуму ЦК КППРС «Про
зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток народної

освіти», на основі якої Верховна Рада УРСР ухвалила закон від 17 квітня 1959 р., спрямований на посилену русифікацію України (зокрема, про обов'язкове, а «за бажанням батьків» вивчення української мови в російських школах України).

1959 р., 15 жовтня — Убивство С.Бандери агентом КДБ Б.Сташинським.

1961 р., січень — Закритий суд у Львові над членами Української Робітничо-Селянської Спілки (Л.Лук'яненко, І.Кандиба, С.Вірун та ін.), які обстоювали право виходу УРСР зі складу СРСР. Засудження Л.Лук'яненка до смертної кари.

1961 р., жовтень — Прийняття нової програми КПРС XXII з'їздом, яка проголошувала політику «злиття націй» і подальшу русифікацію союзних республік.

1962 р. — Судовий процес над 20 членами Львівського Українського Національного Комітету, чотирьох з яких було засуджено до розстрілу.

1963 р. — Підпорядкування національних Академій наук союзних республік московській Академії наук СРСР.

1964 р., 24 травня — Умисний підпал Державної Публічної Бібліотеки АН УРСР у Києві; протест громадськості (самвидавний матеріал «З приводу процесу над Погружальським»).

1965 р., серпень—вересень — Перша велика хвиля арештів українських діячів в Україні (Богдан і Михайло Горині, П.Заливаха, С.Караванський, В.Мороз, М.Осадчий, А.Шевчук та ін.).

1967 р., 3 серпня — Арешт В.Чорновола (був засуджений на 3 роки ув'язнення в таборах суворого режиму).

1968 р., 26 листопада, 14 грудня — Зумисні підпали у Видубицькому монастирі в Києві.

1969 р., червень — Лист українських політичних в'язнів (М.Гориня, І.Кандиби, Л.Лук'яненка) до Комісії охорони прав людини в ООН про отруєвання політв'язнів.

1970 р., січень — Судовий процес проти І.Сокульського, М.Кульчицького, В.Савченка — ініціаторів «Листа творчої молоді Дніпропетровська» проти русифікації.

1970 р., 28 листопада — Трагічна смерть (убивство) української художниці А.Горської у Василькові на Київщині.

1971 р., 22 травня — Виступ А.Лупиноса біля пам'ятника Т.Шевченкові в Києві і його арешт.

1971 р., 17 червня — Помер у таборі Дубровлагу український політичний в'язень М.Сорока.

1971 р., літо — Нищення могил Українських січових стрільців на Янівському цвинтарі у Львові.

1972 р., січень—травень — Друга велика хвиля арештів в Україні [В.Чорновіл, Є.Сверстюк, І.Світличний, І.Дзюба, М.Осадчий, В.Стус, І.Калинець, І.Стасів-Калинець, о. В.Романюк (згодом — патріарх Володимир УПЦ КП), Н.Світлична, Ю.Шухевич та ін.].

1972 р., травень — Усунення з посади першого секретаря ЦК КПУ П.Шелеста за український націоналізм; чистка керівних кадрів КПУ.

1977 р., 5 лютого — Арешт членів Української Гельсінської групи (УГГ) М.Руденка й О.Тихого; суд над ними 23 червня — 1 липня і вирок М.Руденкові 7 років ув'язнення та 5 років заслання й О.Тихому відповідно 10 та 5 років.

1977 р., 4 квітня — Арешт членів УГГ М.Матусевича і М.Мариновича (засуджені 23—30 березня 1978 р. на 7 років ув'язнення в таборах суворого режиму і 5 років заслання).

1977 р., 12 грудня — Другий арешт Л.Лук'яненка в Чернігові (був засуджений у липні 1978 р. на 10 років ув'язнення і 5 років заслання).

1978 р., 11 листопада — Директива колегії Міністерства освіти УРСР «Удосконалювати вивчення російської мови в загальноосвітніх школах республіки» (посилення русифікації).

1979 р., березень—жовтень — Нові арешти українських діячів в Україні: О.Бердника (6 березня), Ю.Бадзя (23 квітня), Ю.Литвина (6 серпня), М.Горбала (23 жовтня) та ін. (усі вони були засуджені до максимальних строків ув'язнення в таборах суворого режиму й заслання у віддалені райони Росії).

1979 р., 18 травня — Загадкове вбивство композитора В.Івасюка біля Львова.

1979 р., 29 травня — Ухвала Ташкентською конференцією нових русифікаторських заходів щодо неросійських народів СРСР.

1980 р., червень — Арешт засновника УГГ Оксани Мешко.

1981 р. — Арешт українських політичних діячів С.Набоки, Л.Мілявського, Л.Лохвицької.

1983 р. — Постанова ЦК КПРС про посилення вивчення російської мови в школах і виплату 16% надбавки до платні вчителям російської мови та літератури («Андроповський указ») та директива колегії Міністерства освіти УРСР «Про додаткові заходи по удосконаленню вивчення російської мови в загальноосвітніх школах,

педагогічних навчальних закладах, дошкільних і позашкільних установ республіки», спрямована на посилення русифікації.

1984 р. — Померли в таборах О.Тихий, Ю.Литвин, В.Марченко.

1985 р., 4 вересня — У концтаборі помер поет В.Стус.

1986 р., 26 квітня — Катастрофа на Чорнобильській атомній електростанції (побудованій за рішенням Москви всупереч протестам українських учених і широкої громадськості), яка призвела до тяжких наслідків, рівнозначних геноциду.

1989 р. — Постанова Пленуму ЦК КПРС про єдину офіційну загальнодержавну мову [російську] в СРСР.

1990 р., квітень — Постанова Верховної Ради СРСР про надання російській мові статусу офіційної мови в СРСР.

ДОДАТОК № 3

Кількість українців у найбільших містах світу, у тис. чол.**

Місто	Держава	у тис. чол.**
Москва	Росія	345
Санкт-Петербург	Росія	176
Нью-Йорк	США	125
Кишинів	Молдова	98
Едмонтон	Канада	85
Вінніпег	Канада	79
Торонто	Канада	72
Філадельфія	США	67
Буенос-Айрес	Аргентина	66
Тирасполь	Молдова	64
Ташкент	Узбекистан	60
Мінськ	Білорусь	53
Караганда	Казахстан	52
Ванкувер	Канада	47
Алма-Ата	Казахстан	46

ДОДАТОК № 4
Українці в основних регіонах компактного
розселення за межами України*

Регіон	Чисельність українців за переписами, тис. чол.		
	1926-1931 рр.	1989 р. (інших років)	
Стародубщина (Росія)	128		17
Східна Слобожанщина (Росія)	1523		231
Східна Донеччина (Росія)	966		179
Кубань (Росія)	1729		196
Берестейщина (Білорусь)	708		61
Північно- Східне Полісся (Білорусь)	143		19
Підляшшя (Польща)	56	45*	(оцінка)
Холмщина (Польща)	263		
Надсяння (Польща)	338		100
Лемківщина (Польща)	186		
Пряшівщина (Словаччина)	96	39 31	(1980 р.), (1990 р.)
Мармарощина (Румунія) Південна Буковина (Румунія)	50 110	26 (1956 р.)	47(1977р.)
Лівобережжя Дністра (Молдова) Бессарабія (Молдова)	80 380	29 (1956 р.) 171 430	

ДОДАТОК № 5

Основні території сільськогосподарського освоєння XIX поч. XX ст.

Ставропілля і Терек (Росія)	507	105
Нижнє Поволжя (Росія)	402	203
Південний Урал (Росія)	247	287
Барабінський степ (Росія)	334	156
Алтайський край (Росія)	355	77
Амурська область (Росія)	104	71
Хабаровський край (Росія)	51	113
Приморський край (Росія)	149	185
Сірий Клин (Казахстан)	861	896
Чуйська долина (Киргизстан)	64	82
Степові провінції (Манітоба, Саскачеван, Альберта у Канаді)	193	313 (1981 р.)

* Шлях перемоги. 1993. 18 верес.

ДОДАТОК № 6

Чисельність українців та осіб українського походження у країнах світу (у тисячах осіб згідно з переписами та оцінками 1980-х років)*

Держава	Українці	Особи українського походження	Разом (тис.)
1	2	3	4
Російська Федерація	4363	6625	10988
США	730	1500	2230
Казахстан	896	490	1386
Білорусь	291	1020	1311
Канада	530	541	1071
Польща	350	500	850
Молдова	600	210	810

1	2	3	4
Бразилія	155	245	400
Румунія	77	300	377
Аргентина	150	100	250
Узбекистан	153	84	235
Киргизстан	108	76	184
Словаччина	39	100	139
Латвія	92	45	137
Ізраїль	20	100	120
Угорщина	3	70	73
Естонія	48	23	71
Грузія	52	18	70
Литва	45	17	62
Таджикистан	41	19	60
Франція	20	40	60
Азербайджан	32	25	57
Югославія (Восводіна)	25	30	55
Туркменистан	36	16	52
Австралія	35	15	50
Німеччина	22	20	42
Великобританія	25	10	35
Хорватія	15	20	35
Чехія	15	10	25
Боснія і Герцеговіна	10	10	20
Уругвай	-	-	15
Вірменія	8	4	12
Парагвай	-	-	12
Бельгія	5	5	12
Австрія	4	6	10
Південно-Африканська Республіка	-	-	10
Венесуела, Греція, Італія		по 5	
Швеція, Словенія, Китай		по 3	

1	2	3	4
Чілі, Данія		по 2	
Усього за межами України	9010	12460	21470
Україна	37420	4830	42250
Усього в світі	46430	17290	63720

ДОДАТОК № 7

Кількість релігійних громад в Україні*

Назва релігійних об'єднань та незалежних релігійних громад	К-сть громад на 1 січня		К-сть громад на 1 січня середня
	1991	1992	
Українська Православна Церква	5031	5473	5658
Українська Православна Церква - Київський патріархат	939	1490	1665
Українська Греко-Католицька Церква	2001	2644	2719
Римо-Католицька Церква	315	452	481
Церква євангельських християн-баптистів	1135	1215	1230
в т. ч. прихильники РЦЄХБ	73	78	67
Церква християн віри євангельської	665	743	778
Релігійна організація Свідків Єгови	283	373	373
Церква адвентистів сьомого дня	213	277	310
Закарпатська Реформатська Церква	90	91	91
Руська Православна Старообрядницька Церква (Блокриницька згода)	44	44	42

Об'єднання громад іудейського віровизнання в Україні	25	40	48
Мусульманські мечеті	14	32	32
Товариство свідомості Кріпни	9	18	21
Адвентисти-реформісти	12	16	20
Православні старообрядницькі громади (безпопівська згода)	13	14	14
Харизматична Християнська Церква	1	12	18
Російська Вільна Православна Церква (закордонна)		8	10
Буддистські пацани		7	14
Євангельські християни	1	7	9
Німецька Євангелічно-Лютеранська Церква	2	5	7
Шведська Євангелічно-Лютеранська Церква		-	1
Вірмено-Григоріанська Апостольська Церква	1	4	3
Вірмено-Католицька Церква	-	1	1
Церква повного Євангелія (Джерело життя)	1	5	8
Церква Ісуса Христа, святих останніх днів мормони	-	4	4
Релігійні громади духовних християн молокан	5	4	4

Релігійні громади посвячених АТМА (Велике Біле Братство)	-	4	4
Руська Православна Церква	-	3	3
Церква Христова	-	3	6
Рідна українська національна віра (РУНвіра)	-	3	3
Методистська Церква	1	3	3
Корейська Методистська Церква	-	2	2
Апокаліптична Православна Церква	2	2	2
Релігійні фомоди віри Бахаї	2	-	5
Істинно-Православна Церква	1	2	2
Караїмські кінаси	-	2	2
Християни сьомого дня	2	2	3
Церква "Нове життя"	-	2	2
Релігійні громади чистих баптистів	-	2	2
Даоські релігійні громади	-	1	1
Древле-Православна Церква	-	1	1
Релігійні громади "Дослідників Біблії"	-	1	1
Релігійні громади інкогнітівців	1	1	1
Незалежні християнські релігійні громади	-	5	21
Релігійні громади єговістів-льїїців	-	-	5

Релігійні громади йоаністів	-	-	1
Церква Бога Живого	-	-	1
Нова Церква (вчення Сведенборга)	-	-	1
Новоапостольська Церква			2
Українська Євангельська Реформатська Церква	-		1
Релігійні громади всдантистів			1
Релігійна громада Зоряного християнства вільної релігії світу	-	-	1
В С Ь О	10810	13019	13638

Основні джерела, за якими подані матеріали до програми

Березовський І.П. Українська радянська фольклористика: Етапи розвитку і проблематика. – К.: Наук. думка, 1968. – 342 с.

Голод – 33. Народна книга-меморіал / Підготовка Л.Коваленко і В.Маняка. – К.: Рад. письм., 1991. – 583 с.

Грушевський М. Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн.. – К.: Наук. думка, 1991.- Т.1. — Кн. 1.

Грушевський М. Чужинці про Україну // Витоки. Від найдавніших часів до першої половини IX ст. – К.:Україна, 1995. – С. 367 — 403.

Дей О. Сторінки з історії української фольклористики. – К.: Наук. думка, 1975.

Енциклопедія українознавства: В 9 т. – Львів: Молоде життя, 1993 — 2000.

Етнографія України / За ред. С.А.Макарчука. – Львів: Світ, 1994. – 518 с.

Етногенез та етнічна історія населення українських Карпат. – Т. 1. Археологія та антропологія. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 1999. – 604 с.

Крип'якевич І.П. Історія України. – Львів: Світ, 1990. – С.26-84.

Крисаченко В.С. Українознавство. Хрестоматія-посібник: У 2 кн. – К.: Либідь, 1996.

Крип'якевич І. Історія України. – Львів, 1990.

Культура і побут населення України / За ред.В.І.Наулка. Вид.2-ге, перероблене і доповнене. – К.: Либідь, 1993.

Марчук Є. П'ять років української трагедії. – К., 1999.

Півторак Григорій. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. Міфи і правда про трьох братніх слов'янських народів зі “спільної колиски”. – К.: Академія, 2001. – 152 с.

Серета Сергій. Основи антропології. – К., 1995. – 208 с.

Січинський В. Чужинці про Україну. – К.: Довіра, 1992. – 254 с.

Українське народознавство: Навч. посібник / За ред.С.П.Павлюка, Г.Й.Горинь, Р.Ф.Кирчіва. – Львів: Фенікс 1994. – 608 с.

Тисяча років української політичної думки: У 9 т. – Т.8. – К.: Дніпро, 2001. – 399 с. – Т. 9. – 659 с.

ЗМІСТ

Пояснювальна записка	3
1. Етногенез і формування української народності і нації	6
2. Витоки українського етносу	7
3. Теорії походження українців	10
4. Початки Українсько-Руської держави	19
5. Київська Русь — ранньоукраїнська держава	28
6. Археологічні культури на території України (Трипільська, Зарубинецька та Черняхівська)	45
7. Походження назв “Русь”, “Росія”, “Великоросія”, “Малоросія”, “Україна”	46
8. Українська державна територія й етнічні землі українців	67
9. Етнографічне районування України	68
10. Етнічний склад населення й сучасні етнічні процеси в Україні	69
11. Антропологічні особливості українців	71
12. Релігія в житті українського народу	72
13. Народні знання	73
14. Календарно-побутова обрядовість	75
15. Сім'я та сімейний побут	82
16. Громада і громадський побут	83
17. Сільськогосподарська культура	84
18. Промисли і ремесла	85
19. Селянські поселення	86
20. Український одяг	87
21. Народна їжа і харчування	88
22. Становлення освіти та книгодрукування	89
23. Українська міфологія і народна символіка	89
24. Зарубіжні джерела	91
25. Літописи та ін. писемні пам'ятки — джерела українського народознавства	93
26. МАКСИМОВИЧ Михайло Олександрович	97
27. КОСТОМАРОВ Микола Іванович	99
28. МАРКЕВИЧ Микола Андрійович.	102
Українське народознавство на наукових засадах	
29. Південно-західний відділ Імператорського Російського Географічного Товариства.	104
30. ЧУБИНСЬКИЙ Павло Платонович	105
31. ВОВК Федір Кіндратович	108
32. Харківський осередок українського народознавства	110

33. СУМЦОВ Микола Федорович	110
34. Львівський осередок українського народознавства — Наукове Товариство ім. Т.Шевченка (НТШ)	114
35. ФРАНКО Іван Якович	120
36. ГНАТЮК Володимир	130
37. ШУХЕВИЧ Володимир	133
38. Товариство дослідників Волині	138
39. КРАВЧЕНКО Василь Григорович	137
40. Катеринославський (Дніпропетровський) осередок українського народознавства	138
41. ЯВОРНИЦЬКИЙ Дмитро Іванович	138
42. НОВИЦЬКИЙ Яків Павлович	142
43. ОГІЄНКО Іван Іванович	142
44. Київське академічне народознавство	146
45. КРИМСЬКИЙ Агатангел Юхимович	170
46. Сучасні народознавчі осередки, головніші студії та їх автори – Київський, Львівський, Ужгородський, Донецький, Волинський, Житомирський та ін.	176
47. Більшовицька політика геноциду в Україні	176
Іван ДРАЧ. ЧИ ПОКАЄТЬСЯ РОСІЯ?	187
Іван ДРАЧ. ЧИ ПРАЦЮЄ УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ?	192
22 ЧЕРВНЯ 1941 РОКУ: ПОЧАТОК МІФУ «ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ»	198
Євген МАРЧУК. П'ЯТЬ РОКІВ УКРАЇНСЬКОЇ ТРАГЕДІЇ	201

Додатки

Додаток № 1. Завдання до контрольних кваліфікаційних робіт з українського народознавства	204
Додаток № 2. Тернистий шлях українства	208
Додаток № 3. Кількість українців у найбільших містах світу, у тис. чол.	219
Додаток № 4. Українці в основних регіонах компактного розселення за межами України	220
Додаток № 5. Основні території сільськогосподарського освоєння XIX – поч. XX ст.	221
Додаток № 6. Чисельність українців та осіб українського походження у країнах світу	221
Додаток № 7. Кількість релігійних громад в Україні	224
Основні джерела, за якими подані матеріали до програми	228

Навчально-методичний посібник

Мотря МИШАНИЧ

ВСТУП ДО УКРАЇНСЬКОГО НАРОДОЗНАВСТВА

Підписано до друку 03.10.2003.

Гарнітура TimesNewRomanСуг. Формат 64x80 1/32.

Наклад — 400 прим.

Віддруковано в друкарні “Норд-Комп’ютер”. м. Донецьк.

Тел.: (062) 337-43-06

Мотря Мишанич. Вступ до українського народознавства: Навчально-методичний посібник. — Донецьк: Донецький національний університет, 2003. — 232 с.

У книзі вміщені основні теми з курсу „Вступ до українського народознавства”, методичні зауваження щодо їх трактування та матеріал, що допоможе з’ясувати основний зміст тієї чи іншої теми. Матеріал підібраний з різних, часто рідкісних джерел, служить лише орієнтиром для студента і не вичерпує всієї різноманітності трактувань теми. Для студентів, що побажають ширше осягнути українські народознавчі проблеми, в кінці кожної теми та в кінці книги подається список літератури.

У додатках вміщені цифрові статистичні дані про кількість українців в найбільших містах світу, про регіони компактного розселення українців за межами України, чисельність українців та осіб українського походження у країнах світу, кількість релігійних громад в Україні, контрольні питання для перевірки знань тощо.

Для студентів гуманітарних факультетів, учнів і вчителів шкіл, гімназій, ліцеїв

ББК Т 52(4УКР)1(=411.4)я73

ISBN 966-639-148-1

